KULCSÁR KÁLMÁN

A társadalom és a szociológia

KULCSÁR KÁLMÁN

A TÁRSADALOM ÉS A SZOCIOLÓGIA

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1972

ELŐSZÓ

Minden tudománynak szüksége van önvizsgálatra, és ez az önvizsgálat a szociológia esetében különösen időszerű. A szociológiával szemben ugyanis egyre fokozódnak a társadalmi igények, követelmények, ez pedig együtt jár a kutatók számának emelkedésével, a kutatásra fordított anyagi erő növekedésével, a szociológiának mint tudománynak terjedésével és végül a legkülönbözőbb célokra való gyakorlati felhasználásával. A társadalom politikai, gazdasági, kulturális stb. folyamatainak tervezői és szervezői éppen úgy a szociológiához fordulnak, mint a társadalom kritikusai, akik – midőn elvetik a szociológiát, mint „akadémikus", vagy egyes társadalmi problémákra koncentrált tudományt – maguk is a szociológia segítségével, nemegyszer ugyancsak a szociológia nevével próbálnak a jövő felé tekinteni. A jövő felé tekintés vagy még inkább a „jövőbelátás" a szociológiával szemben napjainkban kialakult elvárásoknak egyébként is egyik lényeges eleme. Úgy tűnik, hogy az előrelátás érdekében fogant megismerés comte-i jelszava – a „savoir pour prévoir" – egyre több hívet hódít magának a szociológia művelői és a szociológia igénylői között. A megismerés helyett azonban gyakran az előrelátás válik hangsúlyosabbá, különösen azok felfogásában, akik a mai társadalomban a szociológia felé egyre erősebben jelentkező „kihívást" túlságosan tágan értelmezik, és szívesen hagy-

ják el a stabilabb tudás világát a „jövőbetekintés" látszólag könnyebb lehetőségei miatt.

A „kihívás" szót nem véletlenül használtuk. Nem mindegy ugyanis, hogyan válaszol a szociológia a társadalomban jelentkező igényekre. A válaszalternatívák már megjelentek, sőt bizonyos hasonlóságot mutatnak a marxista és a polgári szociológiában is. Az egyik válasz a kihívás kritikátlan elfogadása, korlátlan vállalása, de korlátozott felelősséggel. Azaz annak vállalása, hogy a szociológia „előrelássa" a jövőt, szemünk elé fesse a jövő társadalmát és következtetéseket vonjon le ebből az emberkéz által rajzolt jövőből az ember mai viszonyainak alakulására. A második válaszlehetőség szerényebb: a társadalmi folyamatok megismerésére vállalkozik, azokat a tendenciákat kísérli meg felderíteni, amelyek a mából (és nem kis részben a múltból is) elindulva a jövő felé irányulnak. Nem előrelátni vagy megjósolni kívánja tehát a jövőt, hanem *következtetéseket levonni a felismerhető folyamatokból a jövőre nézve.* Igaz, hogy a jelen folyamataiból való kiindulásban is jó adag bizonytalanság van, hiszen a jövő jelenségei esetleg előre nem látható módon alakíthatják ezeket a folyamatokat. Ám az is igaz, hogy a bizonytalansági tényezők még erősebben jelentkeznek a másik alternatívában. És az is igaz, hogy a társadalmi kihívásra adot tudományos válasz akkor tudomány csakugyan, ha a korlátokat is látja, a saját korlátait, és fel is tárja azokat.

Az önismeret első – és talán legfontosabb – próbaköve az önkritika. A „látom, semmit sem tudhat az ember" fausti kétség túlzás ugyan, de kétség nélkül valóban nincs tudomány. A szociológia jelenlegi „Sturm und Drang" korszakából is annál könnyebb megtalálni a kivezető utat, minél önkritikusabb a szociológia a maga lehetőségeivel szemben, és minél inkább a valóságos folyamatok tényleges felderítésére törekszik.

A kettő nem független egymástól. A szociológia önismeretének és önkritikájának fokát nagymértékben befolyásolja, hogy mennyiben képes feltárni saját magának mint tudománynak összefüggéseit a társadalom valóságos folyamataival, milyen mélyen elemzi a társadalom kondícionáló folyamatait, mennyire képes eljutni saját társadalmi funkciójának adekvát meghatározásáig – röviden: mennyire ismeri fel a társadalmi-történeti fejlődés sajátosságainak hatását a szociológiában, hogyan képes értékelni a szociológia hatását a változó társadalmi-történeti helyzetekben. A *szociológia szociológiája* tehát, amely a szociológia önismeretét adhatja, csak a társadalmi-történeti fejlődés és a szociológia kétoldalú viszonyában fogható fel és dolgozható ki.

Ez a munka, melyet az olvasó a kezébe vesz, nem vállalkozhat a szociológia szociológiájának kidolgozására, még a problematika teljes körű felvázolására sem. Mindössze annak bemutatása a célja, hogy a szociológia társadalmi funkcióját – és ebből adódóan tudományos arculatát is – hogyan határozzák meg a társadalmi folyamatok, hogyan alakítják a társadalomból fakadó igények. A megközelítést történetinek szántuk, nagyobb súlyt helyezve azonban a marxista szociológia és különösen a magyar szociológia fejlődésére. A magyar szociológia fejlődésének vonásai, társadalmi feltételezettségének sajátosságai különösen feltáratlanok még, így az itt leírtak csak első lépésként értékelhetők.

Miután a szociológia történetével foglalkozó munkám „A szociológiai gondolkodás fejlődése" ma már alig kapható, ezért célszerűnek mutatkozott helyenkint röviden összefoglalni egyes, ott részletesebben kifejtett tételeket, mint ahogyan felhasználtam az utóbbi években írt tanulmányaim és cikkeim, előadásaim néhány ide vonatkozó gondolatát is. Budapest, 1971. október.

A SZERZŐ

ELSŐ FEJEZET

A szociológia fejlődése: a nagy elméletektől az empirikus kutatásokig

1. A SZOCIOLÓGIA KELETKEZÉSE

2. A SZOCIOLÓGIA TÁRSADALMI FUNKCIÓJÁNAK ALAKULÁSA A TŐKÉS TÁRSADALOMBAN

3. A TÁRSADALOMMAGYARÁZÓ ELMÉLETEKTŐL A KONKRÉT TÁRSADALOMIG

A SZOCIOLÓGIA FEJLŐDÉSE: A NAGY ELMÉLETEKTŐL AZ EMPIRIKUS KUTATÁSOKIG

1. A SZOCIOLÓGIA KELETKEZÉSE

Gaston Bouthoul írja, hogy minden korban és társadalomban élt és él egy „látens szociológia", amelynek elvei a társadalom intézményeiben, az intézmények felépítésében, működésében fejeződtek ki. Ezeknek az intézményeknek a gyakorlatában, szervezeti és funkcionális működésében nem csupán kifejezésre jutnak bizonyos elvek, felfogások, hanem egyúttal ismeretek halmozódnak fel a társadalomról – a tágabb és a közvetlenebb társadalmi környezetről. Ez a „látens szociológia" tehát tulajdonképpen az ember társadalmi, pontosabban társadalmi-intézményi gyakorlata.

Még ha el is fogadnánk annak jogosságát, hogy ezeket az ismereteket és kifejeződésüket „látens szociológiának" nevezzük (bár a szociológia kifejezés ilyen értelmű használata is anakronizmus a XIX. század közepe előtt), ennek elveit – és ezzel a társadalomról kialakított emberi ismereteket – csak utólag rekonstruálhatnánk a történetileg kialakult intézmények és az intézményi gyakorlat elemzésével. Egészen más kérdés, mennyire nyilvánultak meg a korabeli társadalom számára ezek az intézményekben megtestesült és gyakorlatukban megnyilvánuló ismeretek *mint* ismeretek, és különösen mint ismeretek *rendszere*. Vagyis, hogyan és milyen mértékben jelentkeztek többé-kevésbé

rendszerezett formában is. Alaposan feltehető emellett, hogy a társadalomról kialakult látens és a manifesztálódott ismeretek nem voltak mindig azonosak. Kortól, társadalomtól függően hol a gyakorlatban jelentkező látens, hol pedig a manifesztálódott, valamilyen módon rendszerezett, ily módon tudományos ismeretek jártak előbbre, befolyásolták a másikat. Azaz: a társadalom intézményi gyakorlata éppen úgy segítette a rendszerezett ismeretek fejlődését, mint ahogyan az ismeretek rendszerezése is befolyásolhatta a gyakorlat alakulását. (Külön kérdés, amellyel itt aligha foglalkozhatnánk bővebben, milyen következményekkel járt és járhat a rendszerezett ismeretek és az intézményi gyakorlat integrálódása, illetőleg ennek hiánya. Bizonyos azonban, hogy a tudatos „egyeztetésre" való törekvés, még inkább az intézményeknek a rendszerezett ismeretekhez való alakítása ma sem teljesen megoldott.) A társadalomról szerzett látens és manifesztálódott ismereteket azonban aligha illethetjük szociológia névvel az emberiség fejlődésének minden korszakában. Éspedig azért nem, mert ezek az ismeretek évezredekig nem alkottak önálló fogalmakkal, módszertannal rendelkező, elméletileg is rendszerezett tudományágat, hanem a tudományos gondolkodás más területein jelentek meg, bukkantak fel, bontakoztak ki.

Eltekintve most a mitikus, folklorisztikus vagy vallási formában jelentkező társadalmi ismeretekről – hiszen ezek nem tekinthetők tudományosnak (jóllehet nagy gyakorlati tapasztalat állhat mögöttük) – a filozófiai gondolkodásban találjuk meg a társadalomról kialakított tudományos ismeretek első jeleit, majd az ilyen ismeretek tömegét is. Ez, mint köztudott, nem csupán a társadalomról kialakult ismeretek esetében történt így. A természettudományok ugyancsak a filozófián belül indultak fejlődésnek, és a természetfilozófia – mindaddig, míg a természettudományok el nem érkeztek a fejlődés olyan fokára, hogy önállóan rendszerez-

hető, sajátos módszerekkel megszerezhető ismereteiket saját fogalmi rendszerükben általánosíthatták – a természettudományoknak is keretet adott. Ugyanez a helyzet a társadalomtudományokkal, köztük a szociológiával is. Amíg a társadalomtudományok fejletlenek voltak, azaz nem tudtak önálló módszerrel megszerzett, saját fogalmakkal rendszerezett és elméletileg általánosított ismereteket nyújtani, addig a társadalmi valóságról szerzett sporadikus ismeretek csak filozófiailag voltak rendszerezhetők. Ahogyan azonban a társadalomtudomány egyes szakágazatai kifejlődtek, úgy szakadtak le a filozófiáról; s ez volt a sorsa a szociológiának is. E folyamat során vált a társadalomfilozófia immár nem az egyes társadalomtudományok *helyett* dolgozó, hanem azok eredményeit *történetileg is általánosító* gondolkodássá. A társadalomtudományok fejlődése tehát éppen úgy alakítja a társadalomfilozófia tartalmát és funkcióját, mint a természettudományok fejlődése a természetfilozófiáét.

Megjegyezzük azonban, hogy az egyes szaktudományok leszakadása a filozófiáról sohasem konfliktusmentes. Ilyenkor ugyanis szükségképpen ki kell dolgozni az egyes szaktudomány saját forgalmi apparátusát, módszertani eljárásait, ezek érvényességi korlátait – és mindezek viszonyát a filozófia fogalmaihoz és módszeréhez. Amíg mindezek nem nyernek kellő tisztázást, addig nemcsak az állandó eszmecsere, vita, hanem a konfliktus lehetősége is adott. Tisztázásuk azonban „mindkét fél" gondolati anyagának gazdagodásához vezetnek. Ezt nemcsak azért jegyezzük meg, mert az ilyen jellegű konfliktusok minden új szaktudomány megjelenésével megismétlődhetnek, hanem sokkal inkább azért, mert még ma is tapasztalható jelei vannak a szociológia és a filozófia viszonyában. A társadalomfilozófia és szociológia mai kapcsolatát tehát csak részben magyarázhatjuk a közelmúlt és jelen történeti helyzet sajátosságaival – mert

ebben szerepet játszik a már említett tudományfejlődési folyamat is.

A szociológia megjelenését hosszú történeti folyamat előzte meg, amely változásokat hozott a társadalomról való gondolkodás jellegzetességeiben, és olyan társadalmi-történeti szituációt alakított ki, amely igényelte is a szociológia megjelenését.

A tudományfejlődés sajátosságai közül elsősorban természetesen a társadalomtudományok területén jelentkező folyamatokat kell figyelembe vennünk. Ezzel azonban nem állítjuk, hogy a természettudományos gondolkodás fejlődése hatástalan maradt volna a társadalomtudományokra vagy éppen a szociológiára. Látjuk majd, hogy egyes, a természettudományban kialakult fogalmak, megközelítési módok, esetleg módszerek napjainkig is alakítják a szociológiát, sőt általában a társadalomtudományokat is. A tudományfejlődés kezdeteitől egészen a társadalomtudományok XIX. századi felvirágzásáig pedig különösen nagy hatással voltak a természettudományok a társadalomtudományokra.

Elsősorban azt tartjuk jelentősnek, hogy az objektív természettörvény fogalmának megjelenése évszázadokkal megelőzte az objektív társadalmi törvény fogalmának kialakulását. A társadalomról való gondolkodást még nagyon sokáig a „mi legyen" iránti érdeklődés jellemezte és kevéssé a „mi van". A valóság elsősorban nem mint a megismerés tárgya, hanem inkább mint viszonyítási alap szerepelt, pontosabban a valósággal szemben kialakított állásfoglalás határozta meg a „mi legyen" jegyében született gondolkodás politikai tartalmát. A „tökéletes" társadalomról, a „tökéletes" államról rajzolt képnek tehát mindig voltak a valósághoz kötődő, politikai értékelést rejtő szálai. Ezt azért is hangsúlyozzuk, mert a társadalomról való gondolkodásnak ez a normatív jellege összefüggött egy másik jellemző elemmel, éspedig a *politikai formával.* A történelem mellett ép-

pen a jogfilozófia, az államböcselet vált le tulajdonképpen elsőnek a filozófiáról, így a társadalomról szerzett ismeretek hosszabb ideig ebben a keretben, a politikai gondolkodásban jelentkeztek. A politika elve viszont – amint azt Marx megfogalmazta – az *akarat*. Ebből következően a politikai gondolkodás bizonyos fokig leszűkíti a társadalmi tényeket, a problémákat felismerő és megismerő lehetőségeit. Ez a tulajdonsága teremt kedvező talajt a „mi legyen" típusú gondolkodás és a politikai keretek összekapcsolódására. Másrészt a politikai gondolkodás (s különösen a politikai tevékenység) a hatalmi viszonyokhoz kötődik. Ebből viszont az következik, hogy a hatalmi tényezőkkel gyakorlati okokból szükségszerűen (bár jól vagy rosszul) számoló politikai gondolkodás a maga pragmatikus igényeinek megfelelően – ha korlátozottan és sajátos célrairányultsággal is – mégis feltár valóságos jelenségeket vagy azok egyes vonásait. Talán a legjobb példa erre Machiavelli munkássága. A nagy firenzei „A fejedelem" c. könyvét szinte útmutatónak szánta a politikai gyakorlat számára. De következtetéseit a valóságos történeti jelenségek tanulmányozásából vonta le, és ezzel tulajdonképpen elindította a modern politika-tudomány fejlődését. Hasonló példákat egyes jogászi, jogfilozófiai művek alapján is említhetnénk.

A politikai forma tehát, ha egy vonatkozásban erősítette is a normatív elemet a társadalomról való gondolkodásban, más vonatkozásban – különösen azzal, hogy teret adott a történelem vagy a jog valóságos jelenségei vizsgálatának – már meg is bontotta ezt a normatív elemet. Nincs szó természetesen Machiavellinél pl. a természeti törvény benyomulásáról a társadalomszemléletbe, sőt később, amikor ez megtörténik, az ennek eredményeképp létrejövő természetjogi felfogás a Grotius típusú jogbölcselőknél sem vezet oda, hogy elhagyják a természetjog normatív értelmét. A történeti jelenségeknek a politika (és a jog) oldaláról

való tanulmányozása azonban mégis elősegítette a társadalmi törvények objektív jellegének és sajátszerűségeinek felismerését.

Az objektív társadalmi törvény – amelyet előbb a fizika, később a biológia törvényeinek analógiájára fogtak fel – a hozzá kapcsolódó természettudományi kategóriákkal és módszerekkel, a történeti gondolkodásmód és a pozitivista filozófia módszertani teljesítménye készítette elő az utat a szociológia számára.

Említettük már, hogy a tudományfejlődés szoros kapcsolatban áll a mindenkori társadalmi viszonyok alakulásával. A szociológiát is egy sajátos társadalmi-történeti szituáció, illetőleg e társadalmi szituáció problémáira való válaszadás kényszere hozta létre. Pontosabban kifejezve – a tudományfejlődésben kialakult elemeket társadalmi szükséglet ötvözte össze egy tudománnyá, a társadalomtudomány újabb ágává, a szociológiává.

Mi volt az a társadalmi igény, amely a XIX. század derekának polgári társadalmában új típusú társadalmi gondolkodást váltott ki, az új tudománynak szinte nevet adott? A felelet egyszerű és bonyolult is. Egyetlen mondatba sűrítve: a polgári forradalmak után kialakult társadalom helyzete és igényei fejeződtek ki ebben az új tudományban. E tudománynak ugyan még csak a neve volt szociológia, formájában inkább a történetfilozófiára emlékeztetett, de csírában már megtalálhatók benne azok a tartalmi vonások is, amelyek a szociológia későbbi fellendülésében határozottakká váltak, és amelyek sok tekintetben még ma is jellemzőek a szociológiára, különösképp a polgári szociológiára.

A polgári forradalmak utáni társadalom racionális igényei és a racionalitás iránti igénye jelent meg a kezdeti szociológiában, és ilyen szempontból társadalmi oldalról is nyomatékot adott a természettudomány ésszerűnek tartott elméletei, fogalmai, módszerei iránti fogékonyságnak is. A

kérdést azonban bonyolítja, hogy a kezdeti szociológia eszmetárában ott találjuk a forradalommal szembenálló *konzervatív* ideológiának és a restauráció szellemi termékeinek jelentős részét is. Oly kifejezett a restauráció ideológiájához való kapcsolódás, hogy Robert Speemann egyenesen a restauráció szelleméből származtatja a szociológiát, könyvének címe „Der Ursprung der Soziologie aus dem Geist der Restauration" (München, 1959) is erre utal. Megállapítása szerint De Bonald a restauráció egyik legjelentősebb ideológusa, azt kívánta kimutatni, hogy a Bourbonok visszatérése a francia trónra egyenlő az ész és a természet győzelmével az emberi vélemény és önkény felett. A restaurációt tehát a felvilágosodás érveivel próbálta igazolni. De Bonald „felfedezése" – *az emberi akaraton túl érvényesülő társadalmi determinizmus* – természetesen nem új felfedezés. Hangsúlyozása azonban sajátos jelentőséget kap az adott időpontban, a Bourbon restauráció idején. Egyrészt azért, mert De Bonald maga jelölte meg a társadalomelmélet egyik történeti funkcióját: az ember mindig valami olyannal foglalkozik, ami az adott társadalom megszilárdítására vagy széttörésére irányul; ő maga az emberi akaraton túl uralkodó objektív társadalmi törvényszerűséget az adott időben és társadalomban konkrétan a restauráció politikai igényeihez kötötte. Másrészt azért, mert a restauráció, a Bourbonok visszatérése csak történeti epizód volt, de az egész társadalmi szituáció: a polgárság uralkodó osztállyá válása, a polgárság *új* magatartása a forradalommal *szemben* az adott korszak *történeti* igénye volt. A társadalom objektív törvényei és a polgári társadalom stabilizációs szükségletei tehát itt történeti méretekben kapcsolódtak össze a történetileg „véletlenszerű" restauráció színfalai mögött. (Így azután még az is érthetőbb, miért használhatta De Bonald a polgári racionalizmus érveit a restauráció érdekében.)

Ennek az összekapcsolódásnak természetesen sajátos vo-

násai vannak. Ilyen mindenekelőtt forradalomellenessége. A forradalom azonosítása a „metafizikával", a zűrzavarral (Comte), olyan konkrét forradalomellenességet fejezett ki, amely már az új, a feltörekvő osztály, a munkásosztály forradalmai ellen irányult (az 1848. évi júliusi forradalomban Franciaországban már harci értékében is megjelent a proletariátus). A „metafizikával" szembeállított racionalizmus a forradalmak bekövetkeztét – legalábbis a jövőre nézve – ki is iktatta a társadalom objektív fejlődésmenetéből. Egy másik sajátossága, hogy a stabilizálódás igényeinek megfelelően magába olvasztotta azokat az elemeket, amelyek a forradalommal szembeni konzervatív ideológiában kialakultak. Ilyen volt pl. az organikus társadalomfelfogás, ilyen volt Savigny elmélete a jog társadalmi kötöttségéről, szerves, történeti fejlődéséről stb. Bármennyire is sajátos volt ez az összekapcsolódás, mégis bizonyos szintézist alakított ki a liberális polgári ideológia racionalitása, a természettudományi hatások és konzervatív restaurációs eszmekör termékei között, de ez az adott társadalmi helyzetből objektíve adódott. Ennek a szintézisnek az alapja, hogy a polgári társadalomban a polgári uralom ténye és védettsége már lehetetlenné tette a polgári ideológia egyik legfontosabb elemeként megjelent haladás és fejlődés gondolatának igenlését, hiszen ez túlmutatott volna a polgári társadalom keretein. Másrészt viszont éppen ez a gondolat képezte a polgárság ideológiájának egyik leglényegesebb részét, eszmei „indokát" a forradalomra, saját osztályuralmának megteremtésére, amelyet – Marx és Engels alapos elemzéséből tudjuk, hogy kezdetben így is volt – általános emberi érdeknek „tüntetett fel". A fejlődés gondolatának teljes megtagadására tehát még akkor sem kerülhetett sor, ha a fejlődés tetőpontját a polgári társadalomban látták. Társadalmilag vált tehát követelménnyé a szociológiának nevet adó

francia filozófus, August Comte jelmondata: a *rend és a haladás* összeegyeztetése.

Az ideológiai probléma ilyen megoldási szükséglete mögött azonban konkrét társadalmi kérdések megoldásának igénye állott. Mindenekelőtt a polgári állam racionális megszervezése a polgári rend stabilitásának biztosításán túl, de annak érdekében. Konkrét államszervező munka tehát, amely megkívánta a társadalom konkrét jelenségeinek legalábbis bizonyos szintű (pl. statisztikai jellegű) ismeretét. Másodsorban a forradalom helyettesítése a reformizmussal. Comte műveinek (Cours de philosophie positive, 1830–1842; Système de politique, ou Traité de sociologie instituant la religion de L'humanité 1831–1854) megjelenését nem csupán az utópista szocializmus képviselőinek munkássága előzte meg (ő maga is Saint-Simon tanítványa volt), de a munkásmozgalom kibontakozása is. Így nem ok nélkül polemizál a munkásmozgalom forradalmi törekvéseivel, és bizonygatja, hogy a munkásmozgalom célkitűzései a reformista jellegű tudományos társadalomalakítással jobban elérhetők, mint a forradalommal. *A tudományos társadalomalakítás*, amelynek jegyében a szociológia megszületett, a tőkés társadalom e fejlődési fokán azonban még nem volt konkrét, valóságos társadalmi szükséglet és lehetőség. Így azután a comte-i törekvés a társadalom racionális, tudományos alakítására – amelyben éppen az utópiák kiküszöbölésére való törekvés húzódott meg – végül is misztikus pozitivista vallássá „fejlődött", kifejezetten utópikus jellegűvé vált. Kérdés azonban, nincs-e ennek a comte-i sorsnak mélyebb jelentősége? Vajon a polgári társadalom talaján a társadalomalakító törekvés meddig lehet egyáltalán reális? S meddig reális *általában* az ilyen törekvés – bármilyen tudomány részéről – a politikai viszonyokkal számot nem vetve, a politikát kihagyva a számításból?

Engels érdekes módon észlelte a comte-i gondolkodás

említett sajátos kettősségét. F. Tönnies-hez intézett egyik levelében azt írta, hogy számos zseniális gondolat található benne, amelyek saint-simoni forrásból származnak, Comte azonban ezeket a maga sajátos „filiszteri" módján csoportosította, tönkrejavította és ellaposította. De ez is az adott történeti-társadalmi helyzetből érthető meg. Abból ugyanis, hogy a polgári társadalom történetileg ugyan igényelte és ideológiai szinten ki is fejezte a tudományos társadalomalakítás eszméjét (nagyrészt védekezésül a forradalmak ellen), az adott konkrét fejlődési fokon azonban a társadalom viszonyai nem követelték (és nem is tették lehetővé) ezt a tudományos társadalomalakítást. S természetszerűen nem volt képes erre az éppen megszületett szociológia sem. Ami lehetséges volt és ami megvalósult a racionális társadalomszervezés terén, az sem annyira a szociológiához, mint inkább a statisztikai és a jogtudomány eszközeihez kötődött. Nem csupán a jogászi gondolkodás sajátosságait, hanem bizonyos fokig a szociológia fejletlenségét is tükrözte hát, (persze sajátos porosz államközpontúsággal). H. von Treitschke mondása: minden társadalmi probléma állami és jogi probléma – így ha az államtudomány rendben van, nincs szükség külön társadalomtudományra.

Ez a nézet persze már akkor is elavult volt, és nem véletlen, hogy ez a jogászi voluntarizmus éppen a XIX. századi Németországban került megfogalmazásra; ott, ahol valóban az államközpontúság uralkodott, és az elvetélt polgári forradalom utáni polgár-földbirtokos szövetségnek a társadalomban leginkább látható és jelenlevő eszköze a bürokratikus államgépezet volt. Ahogyan az sem véletlen, hogy a szociológia iránti ideológiai igény, a racionális társadalomalakítás gondolata abban a társadalomban jelent meg, amelyben a polgári viszonyok a legtisztábban fejlődtek ki, és amelyben éppen azért a munkásosztály léte, ereje is világosan megmutatkozott.

Az egyes országok történeti sajátosságai azonban nem csupán a szociológia kibontakozásában, első megjelenésében éreztették hatásukat. A későbbi fejlődés során is sok jellegzetességet magyarázhatunk meg egy-egy ország társadalmi viszonyaiból, történeti múltjából és tudományos szellemi hagyatékából. Napjainkban, amidőn a fejlett tőkés társadalomban a szociológia funkciói nagyjából minden országban azonos módon alakulnak, amidőn a kérdésfeltevés és a megközelítés módszere sok tekintetben uniformizált tendenciákban jelentkezik, még mindig van szerepük ezeknek a sajátosságoknak, ahogyan a múlt sokféleképpen él a jelen társadalmaiban is.

2. A SZOCIOLÓGIA TÁRSADALMI FUNKCIÓJÁNAK ALAKULASA A TŐKÉS TÁRSADALOMBAN

A szociológia funkcióinak kibontakozását és alakulását a tőkés társadalomban elsősorban e társadalom alapvető viszonyainak fejlődése határozza meg. Ez mutatkozott meg már az eddig elmondottakban is: abban, hogy a tudományos társadalomalakítás igénye csak elvont módon jelent meg, hogy a szociológiától ennek az igénynek a valósággá változtatását a szabadversenyen alapuló tőkés társadalom lényegében nem várta el, és objektíve nem is tette lehetővé.

Így magyarázható meg, hogy – eltekintve a comte-i változattól, amely végül is misztikus pozitivista vallásba torkollott – a szociológia első elméletei a szabadverseny társadalmának viszonyait tükrözték. Természettudományi analógiáinak kibontása is e társadalom viszonyaival függött össze, hiszen a szociológia elsősorban a biológiához fordult, amelynek akkor elterjedt darwini tételei – a fejlődéselmélet, az élőlények „harca", az alkalmasabb egyed fennmaradásának elve – már csak azért is alkalmasak voltak arra,

hogy szociológiai fogalmakká, szociológiai elméleti alapokká is váljanak, mert megfeleltek a szabadversenyen alapuló tőkés viszonyoknak. Egy szempontra azonban még ezen túl is figyelemmel kell lennünk. Arra ugyanis, hogy a biológiai fogalmakra, elméletekre támaszkodó szociológia „klasszikusnak" tekinthető művei akkor láttak napvilágot, amikor a tőkés társadalomban már erőteljesen kibontakoztak a monopolkapitalizmus viszonyai és kísérőjelenségei. S különösen igaz ez akkor, amikor már olyan művek jelentek meg, amelyek az elméletet a társadalmi valóságra konkretizálva alakították tovább (pl. Herbert Spencer „Man versus State" c. könyve). Ily módon e művek közül néhány már „utóvédharcot" folytatott a monopoltőkés társadalom viszonyaival járó egyes új jelenségek negatív értékelésével.

Az elmondottak rendkívül élesen jelentkeznek Spencer említett művében, az állam és az egyén viszonyának elemzésénél. Ebben a műben a szociológia tudományos társadalomalakító eszméje már a többé-kevésbé szűken értelmezett *szociálpolitika* köntösében jelenik meg. Az individuális szabadvállalkozáson, a versenyen alapuló társadalmi rendben azonban, amely biológiai analógiával a létért való küzdelemben látja az alkalmasabb egyed kiválasztásának biztosítékát, nem sok hely marad még a szociálpolitikai törekvéseknek sem. Talán a legpregnánsabban – s tegyük hozzá, a legtöbb valóságfelismeréssel – a szociális törvényhozás spenceri elemzésében jut ez kifejezésre. Spencer ugyanis haszontalannak bélyegzett minden olyan jogszabályt vagy más, a társadalomba tudatosan belenyúló akciót, amely egy adott társadalmi helyzetben úgy kíván eredményt elérni, hogy nem veszi figyelembe a társadalom, a kultúra egészét. Híres példája a nevezetes hamleti sorok alkalmazása a társadalomra: „. . . azt hiszitek könnyebb énrajtam játszani, mint egy rossz sípon?" Az ilyen módon alkotott jogszabály, az így végigvitt akció kritikája – amelyben talán több a

jóindulat, mint a tájékozottság vagy éppen az alapos információ – valóban racionális, ma is megfontolandó felismerés, amelyhez Spencer a XIX. századi angol társadalom elemzésével jutott el. Nem kétséges ugyanis, a szabadversenyen alapuló tőkés társadalom viszonyai között valóban nem nyílott lehetőség sem a valódi reformtörekvésekre, sem pedig a valamennyire is megfelelő, jogi eszközökkel is segített szociálpolitikára. A valóság megfosztotta realitásuktól azokat a benthami elképzeléseket, amelyek az utilitarianus ideológián alapulva igen optimista módon fogták fel a törvényhozás funkcióját. Savigny és Blakstone jogelméletében pedig elméletileg is kifejezésre jutott, hogy a társadalomnak mint történeti valóságnak nagyobb az ereje, mint a jognak, s hogy ez az erő a joggal szemben is érvényesül. Spencer tehát valóban joggal utalhatott a társadalom és a kultúra egészének kötő erejére, csupán a célbavett társadalom valóságának *változását* hagyta figyelmen kívül. Az adott korban ugyanis már szaporodtak az állam beavatkozását, a fokozott jogszabályi irányítást kiváltó jelenségek, és ezzel egyidejűleg világosan látszott, hogyan válnak a jogi szabályozás egyes vonatkozásai erőtlenné. (Kiváló példa erre a múlt század végén hozott amerikai trösztellenes törvény, amely a monopolizálódást kívánta – természetesen sikertelenül – megakadályozni.)

Hogy ezek az új jelenségek Spencer nézeteinek alakulására is hatottak, arra talán leginkább a régi liberalizmus iránti nosztalgiájának jeleiből következtethetünk. A liberalizmus eredetileg azt jelentette – hangsúlyozta Spencer –, hogy csökkenteni kell a társadalomban a kötelező, a mesterséges kooperációt, és növelni kell az önkéntes együttműködést. A korabeli (azaz a XIX. század végi) liberalizmus azonban már elfelejtette, hogy eredetileg a személyes szabadság mellett állott, tehát szemben az állammal, az állami kényszerrel. Ilyen alapkiindulással vizsgálta meg Spencer

főként a XIX. század második felében született liberális kormányzati alkotásokat, éspedig kizárólag abból a szempontból, hogy növelték-e az állami „kényszerszabályozást" vagy sem. Egyáltalán nem meglepő módon jutott arra az eredményre, hogy a „kényszerszabályozás" növekedett, és ez több vonatkozásban is megfosztotta az egyént azoktól a szabadságoktól, amelyekkel rendelkezett, sőt előkészítette az utat az állami beavatkozás *ideológiája* számára. Ilyen eredmények alapján Spencer korának liberalizmusától még a nevét is megtagadja, és „új torizmus"-nak nevezi. A torizmus – írja – eredetileg a társadalom militarista fejlődési fokán, a liberalizmus pedig az indusztriális társadalomban keletkezett. Az első a státus uralmát, tehát a mozdulatlanságot védte, a második a szerződés szabadságát, tehát a szabad mozgást. Az egyik a kényszerrel biztosított együttműködés alapján állott, történeti egyenlőtlenséget tételezve az egyes osztályok között, a másik az önkéntes együttműködést hirdette, a jogi egyenlőség alapján. S ha a liberális kormányzás alatt a kényszer növekedett, akkor ezt csak „új torizmusnak" nevezhetjük – fejezi be Spencer a gondolatmenetet. Ebből kiindulva ítéli meg a szociális törvényhozást is, amelyről kimutatja, hogy nem érte el eredeti célját, mert végső fokon nem javította a megsegíteni kívánt lakosság helyzetét, ezzel szemben mindig az adók emelésével, a lakbérek növekedésével, az adminisztráció kiterjedésével járt együtt.

Természetesen nem Spencer az egyetlen, aki a biológiai szociológia reprezentánsai közül ilyen utóvédharcot folytatott. Lényegében ezt tette Wiliam Graham Sumner amerikai szociológus is, éspedig abban az időben, midőn a társadalomalakítást eredményező állami beavatkozás eszméje a szociológiában már erőteljesen jelentkezett, amidőn a szociológiai elméletekben – legalábbis az Egyesült Államokban – a társadalom alakításának igénye vezéreszmévé vált.

Az imént hivatkoztunk az egyes társadalmak történetileg kialakult viszonyaira, eszmei hagyományaira a szociológia társadalmi funkciójának kibontakozásával összefüggésben. A monopolkapitalista társadalom megjelenésével a szociológia funkciójának alakulásában ezek a sajátosságok különösen világosan tettenérhetők.

A szociológia társadalmi funkciója a monopolkapitalizmus első szakaszában (ezt a szakaszt, legalábbis a szociológia fejlődése szempontjából, a harmincas évek gazdasági világválságának és a második világháborúnak időszakáig számíthatjuk) elsősorban ideológiai síkon alakult ki. S jóllehet az egyes társadalmak jelenségei, történelmi sajátosságai ennek az ideológiai funkciónak a megjelenését, alakulását sok tekintetben befolyásolták, alapvetően mégis azonos irányokban bontakozott ki. Nem az adott társadalmi viszonyok valamiféle direkt apologetikáját jelentette, hanem egyrészt eszméjének megerősödését, másrészt a polgári szociológia eszméjének védekező jellege is volt – a marxizmus által már megválaszolt –, társadalomelméleti kérdéseire kerestek új feleletet. A társadalom alapvető kérdéseire adott marxista válasz ugyanis nem maradt az elmélet keretein belül; gyakorlati jelentőségét az egyre fejlődő és tudatosodó munkásmozgalom húzta alá. A polgári szociológia tehát nem csupán elméleti síkon „védekezett", hanem a tudományos társadalomalakítás gondolatával most már a társadalomban egyre nagyobb súllyal jelentkező munkásmozgalommal szemben próbált – egyre tudatosabb alternatívát kimunkálni. (Egyelőre zárójelben jegyzem meg, hogy a polgári szociológia e törekvése, a marxizmussal szembeállítható alternatíva kidolgozása napjainkban pl. a kritikai szociológia egyik vonása.) Mégis ideológiai síkon maradt a szociológiai funkciója, egyrészt azért, mert a polgári társadalom viszonyai a társadalom tudományos alakítását nem tették lehetővé, másrészt – bár ez másodlagos jelentőségű

az előbbihez viszonyítva –, mert kialakított rendszere, a társadalomról összegyűjtött ismeretei sem voltak még alkalmasak arra, hogy a társadalom viszonyaiba való alakító beavatkozás tényleges alapjául szolgáljanak. Mindössze eszmeileg támasztották alá a beavatkozás már erőteljesen jelentkező tendenciáját.

Ha ebből a szempontból közelítjük meg a szociológia társadalmi funkciójának alakulásával összefüggő jelenségeket, akkor legalábbis három, eltérő sajátosságokkal rendelkező társadalomra kell tekintettel lennünk. Ezek: az Egyesült Államok, Nyugat- és Kelet-Európa. Ezek az egységek természetesen csak látszólag földrajzi egységek, mert pl. a nyugat-európai és a kelet-európai társadalom viszonyai között bizonyos átmenetet jelentett Németország, s Dél-Európa, különösen a balkáni államok jellegzetességei sok szempontból a kelet-európai társadalommal azonosan fejlődtek stb. Így inkább bizonyos társadalomtípusokról van szó, amelyek közül az észak-amerikai társadalom a gyorsan iparosodó és monopolizálódó társadalmat képviselte, a nyugat-európai a tipikus polgári társadalmat, és a kelet-európai, a feudális elemekkel átszőtt, a polgári társadalom tiszta típusát még el nem ért társadalmat.

Ezekben a társadalomtípusokban gondolkodva arra a következtetésre juthatunk, hogy a szociológia ideológiai funkciója az amerikai társadalomban közvetlenül a gyors iparosodás, az urbanizáció által felvetett kérdésekhez kapcsolódott, és az állami beavatkozás igazolójaként a társadalom ésszerű tudományos alakításának hordozójává vált. Nyugat-Európában viszont a társadalom tudományos, ésszerű alakításának az eszméje megmaradt ugyan, de jóval több fenntartás élt vele szemben, és jelentőssé vált a marxista társadalomelmélettel, közvetve a munkásmozgalommal folytatott elméleti vita. Végül a kelet-európai társadalmakban a szociológia funkciója a polgári viszonyok, a polgári társada-

lomért folytatott eszmei és politikai küzdelemmel kapcsolódott össze. Az elmondottak is általánosítást jelentenek természetesen, és ez az általánosítás nagyon sok sajátosságot hagy figyelmen kívül (hogy mást ne említsünk, mint pl. a szociológia eltérő sajátosságait Franciaországban és Németországban), mégis olyan szintű általánosítás ez, amely történetileg értelmezhető.

A szociológia egyesült államokbeli fejlődésével foglalkozva szinte közhelyként hat már az a megállapítás, amely Ralph Dahrendorf német szociológus szavaival ezt a szociológiát mint az *„alkalmazott felvilágosodás"* eszméjét jellemzi. Az „alkalmazott felvilágosodás" eszméje erre az időszakra, a monopoltőkés társadalomnak századunk első évtizedeiben való jelenségeire vezethető vissza. Az a gyors fejlődés, amely ebben az időben az amerikai társadalomban észlelhető volt – amidőn a kisvárosi, vagy éppen rurális jellegű Amerikából a nagyvárosi, urbanizált, iparosított társadalom kialakult – jóllehet nemegyszer visszanéző, nosztalgikus szemlélettel is együtt járt, mégis könnyen érthető optimizmust szült az amerikai szellemi életben, s a szociológiában is. Optimizmust a társadalom javíthatóságáról, alakíthatóságáról. A társadalom alakíthatóságának elméleti magvát Lester Ward szociológiájában találjuk meg. Ward abból indult ki, hogy az állatot környezete alakítja, míg az ember átformálja környezetét – társadalmi környezetét is. Ez az átalakító tevékenység azonban a Ward-féle koncepcióban csak az állam közbejöttével képzelhető el. Az állam tudományos alapon hoz törvényeket (legyen minden törvényhozó szociológus – mondja) és tudományos alapon igazgat. Ebben a felfogásban már egyáltalán nem ismerhetők fel a polgári liberalizmus jellemző jegyei. Nem az egyes ember jogai a fontosak, hanem az egész társadalom, amelynek érdekében Ward a hagyományos emberi jogokat is elutasította, mint a tudományos társadalomalakítás aka-

dályait. Talán nem érdektelen itt megjegyezni, hogy valahányszor ténylegesen is sor került az amerikai társadalomban olyan állami intézkedésekre, legtöbbször átfogó program alakjában megjelenő jogalkotásra – pl. a New Deal-program esetében –, amely valamilyen többé-kevésbé koherens koncepciót kívánt érvényesíteni, megjelent a liberális értelmezésű emberi jogokra hivatkozó ellenállás is. Erőteljesen jelentkezett ez pl. a Legfelsőbb Bíróság jogalkotást felülbíráló tevékenységében. A Ward által kidolgozott szociológiai elméletben egyébként az állam egyes vonásai már a későbbi jóléti állam koncepciójának elemeit is előrevetítik.

Dahrendorf az amerikai szociológiát elemezve megjegyzi, hogy míg W. G. Sumner biológiai alapozottságú szociológiájában a Spencer-féle felfogás jelenik meg – „spencerizmus amerikai ruhában", ahogyan egy amerikai szociológiatörténész jellemezte –, addig Lester Ward szociológiájának gyökerei inkább Comte-hoz nyúlnak vissza. Ez a kettős befolyásoltság érthető is. Sumner a liberális kapitalizmus mellett harcolva a spenceri érveket is felhasználta, míg Ward felfogásában a szociológiával együtt a Comte-nál megjelent tudományos társadalomalakítás eszméje vált – kedvezőbb társadalmi viszonyok között – élővé. A Ward-féle felfogás (de másoké is; mindenképpen ide sorolnánk pl. Ross elméletét a társadalmi ellenőrzés-irányítás, a „social control" problémájáról), és a comte-i eszmekör kapcsolata azonban egy erősen negatív jellegzetességet is hordozott. Mint ismeretes, Comte a társadalom problémáit intellektuális problémáknak tekintette, és a kiutat is az intellektuális szférában kereste, Ward és társai – a hasonló felfogású amerikai szociológia – a társadalom problémáit ugyan már nem tekintették intellektuális problémáknak (utaltunk már az iparosodás, az urbanizáció stb. nagyon valóságosnak mutatkozó problematikus jelenségeire), de a *megoldás* keresése még az *intellektuális szférában maradt.* Ám a szociológiára ala-

pozó törvényhozás, a tudományosan szervezett igazgatás csak naiv elképzelés, mert nem veszi tekintetbe a társadalom ellentmondásos érdekviszonyait. A társadalmi problémák megoldása csak az *érdekviszonyok realitására alapozva* lépheti túl az „ideológiai" szférát, így a szociológiának a társadalom alakításában is megmutatkozó funkciója csupán elméleti-igazoló jellegű maradt mindaddig, amíg a társadalom reális viszonyai nem tették lehetővé a szociológiai ismeretek hasznosítását a társadalmi problémák tényleges megoldásában.

Albion W. Small, aki az amerikai szociológia első időszakára jellemző sajátosságokat összefoglalta, e sajátosságok között említi azt a felfogást is, amely szerint a társadalmi fejlődést a szociológiai törvények megismerésével, a társadalom életében az állandó javítást célzó beavatkozással (meliorizmus) gyorsítani lehet. A polgári szociológia azonban – és erre példa az amerikai szociológia e korszakában kialakult társadalommagyarázó elméletek sorsa, amelyek közül egyik sem állotta ki az idő próbáját – objektíve nem ismerhette fel éppen ezeket a szociológiai törvényszerűségeket, következésképpen nem volt reális alap a társadalom viszonyaiba való sikeres beavatkozásra. Ezért is maradt meg a szociológia társadalmi funkciója az ideológia síkján, az állami beavatkozás igazolásának keretében. Ebben a tekintetben csak akkor történt változás, amikor nem a társadalom fejlődésének „gyorsítása", nem általános társadalomalakítás, hanem *egyes társadalmi problémák* szociológiai ismeretek segítségével történő megoldása került előtérbe. Ekkor a szociológia társadalmi funkciója – az egyes jelenségek történetileg konkrét megismerése alapján – a társadalom (partikuláris érdekviszonyokból fakadó) igényeinek gyakorlati megoldásában is kibontakozhatott.

Már a kezdeti amerikai szociológia társadalmi funkciójának vázlatos elemzéséből is világos tehát, hogy a szociológia

társadalmi funkcióját nem a szociológusok szubjektív nézetei, állásfoglalásai vagy éppen vállalása határozza meg, hanem az, hogy a szociológia ténylegesen mit teljesít a társadalom számára. Az eljárás, hogy egyes jelenségeket funkcionális következményeinek feltárásával differenciáltan közelítünk meg, magának a szociológiának (illetve funkcióinak) elemzésénél is kívánatos és célszerű.

A nyugat-európai társadalomban már nem jelent meg ilyen közvetlenül az a felfogás, hogy a szociológia funkciója a társadalom tudományos alakításának elősegítése – bár maga az eszme kétségtelenül európai eredetű. Az európai polgári fejlődés sajátosságai és az európai gondolkodás hagyományai bizonyos szkepszist is érleltek az emberi ésszel, a társadalom javíthatóságával, sőt a társadalmi fejlődéssel szemben is. E szkeptikus magatartás sajátos filozófiai irányzatokban is megtestesült. S ha a szociológia vezető elméleteire nem is elsősorban ezek – pontosabban nem csak ezek – a filozófiai irányok hatottak, befolyásuk mindenesetre érezhető volt. Ahogy az Egyesült Államokban a pragmatista filozófia (majd ennek instrumentalista válfaja) a maga célra, funkcióra, cselekvésre és eredményre orientáltságával egyrészt kifejezte azt a társadalmat, amelyben született, és megadta a filozófiai alapot is a fellendülő szociológiának, úgy Európában már a szociológia filozófiai bázisa is sokrétűbb volt, és ez a bázis (természetesen a vele összefüggő történeti–társadalmi–eszmei sajátosságokkal együtt) jelentősen befolyásolta a társadalmi viszonyok alapvető tendenciáját tükröző szociológiai elméletek tartalmát, fogalmi apparátusát, és a szociológia saját feladatairól vallott felfogását is.

Lényegében ezeket a sajátosságokat fejezi ki Raymond Aron, a szociológiai gondolkodás fejlődési szakaszairól írva. Megállapítja, hogy a századforduló három nagy európai szociológusa, Emile Durkheim, Vilfredo Pareto és Max Weber látták ugyan a szociológiának mint intellektuális telje-

sítménynek lehetőségeit, de nem hagyták figyelmen kívül a társadalom sokszor „irracionálisan" megnyilatkozó erőinek, jelenségeinek problémáját sem. Csakhogy a szociológiának, mint intellektuális teljesítménynek társadalmi lehetőségei is elég sajátosan tükröződnek az imént említett szociológusoknál. Durkheim pl. a társadalmi munkamegosztás fejlődéséről írva – s bizonyos fokig őrizve Comte szociológiájának maradványait is – a tudomány által inspirált erkölcsig jut el, amely a társadalom munkamegosztásának legfejlettebb fokán organikus szolidaritást hoz létre. E szolidaritásnak az lenne az alapja, hogy az ember saját képességei kifejtésének, sajátos specializálódásának kötelezettségével járul hozzá a társadalom egészének jólétéhez. Ennek a szolidaritás-eszmének a kifejeződései lennének azután a „hivatásrendi", korporatív jellegű szervezetek, amelyek a hanyatló tradícionális intézmények helyett (családi, rokonsági kötelékek, vallási szervezetek) a társadalom érdekeinek megfelelően irányítanák az emberi magatartást.

De nem csupán az emberi magatartás irányításáról beszél Durkheim sem, nála is a társadalom irányításáról van szó. A társadalmi, pontosabban – ami ugyan szó szerint ugyanezt jelenti, de a magyar nyelvben sajátos hangzást kapott – a szociális problémákról és a szocializmusról tartott előadásait magában foglaló posztumusz kötetéből (Le Sociolisme, 1928) és más, Saint-Simonról, az erkölcsi problémákról és a nevelésről szóló, ugyancsak jóval halála után megjelent írásaiból kirajzolódnak a társadalom irányításáról és ebben a szociológia szerepéről vallott nézeteinek lényeges vonásai. Nagyon érdekes, hogy a szokványos, karitászon alapuló szociálpolitikával szinte ugyanolyan szenvedéllyel száll szembe, mint Spencer a szociális törvényhozással. Érvei között ugyancsak megtaláljuk a már Spencernél is kísértő gondolatot arról, hogy a reformtörekvés és a szociálpolitika nem hozhat javulást a dolgozó osztályok helyzetében, ha a

reformok egyedüli eszközként kerülnek alkalmazásra. Egyebek között – mondja Durkheim – azért sem, mert bármilyen mértékű javítás után is megmarad az emberek egymás közti gazdasági egyenlőtlensége, és az mindig újabb támogatási igényeket szül. Valamilyen hatékonyabb eszközt keresett tehát Durkheim, és ezt az eszközt végül is a morálban találta meg. Nem alap nélkül írja tehát ezzel összefüggésben Raymond Aron, hogy Durkheim esetében megfigyelhető a *szociológus moralistává való átalakulása,* mint ahogyan joggal teszi hozzá azt is, hogy ennek mára szóló tanulságai is vannak. Még lesz alkalmunk visszatérni erre a problémára, most csak jegyezzük meg: a szociológus társadalomjavító törekvéseiből – még olyan nagy szociológus esetében is, mint Durkheim – akut veszélyként származott és származik a moralizálás, ha a szociológus az adott társadalom viszonyainak kötőerejétől elszakad.

Hogyan történt ez Durkheimnél? A gondolatmenetet éppen Aron elemzi szépen: Durkheim olyan erőt keresett a társadalomban, amelynek segítségével a gazdasági törvényszerűségekben rejlő hatalom megzabolázható. Ez az erő csak olyasvalami lehet, ami egyszerre politikai és morális is; ennélfogva nem található meg sem az államban, sem pedig a családban, hanem csak a hivatáson alapuló szerveződésben, amelyhez a társadalmi jelenségek objektív szociológiai tanulmányozása útján juthatunk el. A társadalmi problémák megoldását tehát egyrészről a szociológiai ismereteken alapuló szervezés biztosítja, másrészről az így kialakított szervezetek erkölcsi tartalma, amely fegyelmez, korlátokat állít az igények elé, amely integrálja az embert – az egész társadalom javára – a társadalomba. Talán egy valamivel egészíthetjük ki még ezt a képet: a nevelés hangsúlyozottságával. S itt Durkheim és Lester Ward is azonos síkon mozognak; a nevelés mindkettőjüknél a társadalmi problémák megoldásának egyik eszközévé válik.

A szociológia funkciója Durkheim gondolatvilágában is ideológiai, sőt morális jelleggel bontakozott ki, mégis – talán ellentmondásosnak tűnően az eddig elmondottakkal – ideológiai szinten ugyan, de közelebb kerül a társadalom valóságához. Ez pedig annak köszönhető, hogy a munkásmozgalom reális alternatívája, a marxizmus társadalomelmélete olyan megoldást kínált, amelynek közvetlen és valóságos politikai következményei is voltak. Az osztályharccal szembeállított, hivatásrendi szervezetekre alapuló „korporatív", kooperatív szervezet, valamint erkölcs lehetősége ilyen módon politikai alternatívaként is felmerült. Itt azonban meg kell jegyeznünk valamit. A fasiszta ideológiák elemzésekor szokásos eszmei elődöket keresni, s előfordult már, hogy a korporatív szervezet gondolata miatt Durkheimnél is fellelni vélték a fasizmus eszméjének egy alkatelemét. Durkheimnek azonban semmi köze a fasizmushoz, és messzemenően történetietlen szemlélet lenne fent jellemzett nézetei alapján a fasizmus előfutárainak (amúgy is többé-kevésbé szubjektíven kiválasztott) sorába kényszeríteni csupán azért, mert a fasizmus magáénak vallotta a hivatásrendi szervezetek (egyébként megvalósult formájában nem is a durkheimi koncepcióra alapozott) eszméjét.

Hogy azonban a fasizmus a század eleji európai szociológia nem egy képviselőjére hivatkozott (Durkheim mellett sokkal inkább Paretora, német változatban még Max Weberre is), annak van bizonyos magyarázata. Ismételjük: semmiképpen sem az, hogy ezek a szociológusok a fasizmus előkészítői lettek volna. Azokban az időszakokban és azokban az országokban, amidőn és ahol a fasizmus valamilyen formában kibontakozott (Közép-, Kelet-, illetőleg Dél-Európában) akut válsághelyzet alakult ki. Olyan válsághelyzet, amelyben kiélezetten jelentkezett a monopoltőkés társadalom nagy dilemmája: a hagyományos liberális kapitalizmus eszméinek és a tőkés társadalom fennmaradásának

(amely most már tudatos irányítást, állami beavatkozást igényelt) ellentmondása. A kor európai szociológiájának nagy elméletalkotói végső soron valamennyien ebből a dilemmából nőttek ki és kerestek megoldást. A megoldási módozatok azonban polgári keretekben mozogva szükségszerűen kiküszöbölték a társadalom radikális megváltoztatásának, a forradalomnak a lehetőségét; ezáltal viszont lehetetlenné is tették egy valóban adekvát társadalomelmélet kialakítását. Valamennyien – és ismét szükségszerűen – olyan megoldás kimunkálására törekedtek tehát, amely az osztályharc helyett a szolidaritást, e szolidaritáson nyugvó erkölcsiséget, szervezettséget, az egész társadalom érdekében kifejlődött racionalitást (Webernél kiegészülve a vezetés karizmatikus sajátosságaival), a társadalmi elit vezető szerepét stb. helyezi a középpontba. A fasiszta politikai rendszereket kitermelő történeti helyzet sajátosságainak megfelelően ezek az elemek – amelyek felismerését Durkheim, Pareto és Weber is a szociológia társadalmi funkciójával kapcsolták össze – más, zavaros és eklektikus gondolati építményekbe ágyazódtak be. Nem a fasizmus „előkészítéséről" volt tehát szó az említett szociológusok esetében, hanem a monopoltőkés társadalom általános helyzetének kifejezéséről.

A fentiekben elemzett általános képletnek megfelelően jelent meg a szociológia társadalmi funkciója (természetesen sajátos gondolati rendszerének megfelelő eltérésekkel) Pareto elméletében is. Az olasz szociológusnál egyszerre figyelhetjük meg a polgári gondolkodás racionális hagyományait és a kétkedést az ész mindent megoldó lehetőségeiben. Pareto nem csupán azt fejtette ki, hogy a társadalom problémái nem oldhatók meg valamilyen eszmén nyugvó kinyilatkoztatással, vagy homályos igazságérzettel, hanem azt is, hogy szükség van a rendszeres tudományos kutatásokra, amelyek megtalálják azokat az eszközöket, amelyek

segítségével a legtöbb ember számára biztosítható a jólét a legkisebb fájdalom és erőfeszítés alapján; ezzel azonban még nem jutott volna tovább, mint az optimista meliorizmus amerikai képviselői. De Pareto a meliorizmussal ellentétben elismerte a tudomány lehetőségeinek korlátait is, meglátta a puszta szcientizmusban is az irracionalitást. E kérdéseknél azonban nem a valóságból indult ki, nem a valóságos társadalmi erők és érdekek ellentmondásosságára, hanem az emberi cselekedetek sokaságának irracionális voltára hivatkozott. S ha Durkheim ezen a ponton moralistává vált a nevelés, a meggyőzés erejében bízva, Pareto viszont határozottan tagadta a tudományon alapuló morál jelentőséget is, és centrális jelentőséget tulajdonított az államnak, a társadalom (egyébként változó) elitje által vezetett államnak.

Pareto felfogásában ily módon a tudomány és köztük a szociológia társadalmi funkciója végül is az államon keresztül bontakozhat ki, tehát az állam léphet fel a puszta szcientizmus irracionalitásának valóságos korlátjaként is.

A társadalomtudományok – és köztük a szociológia – társadalmi funkciójának meghatározásában a századforduló évtizedeiben Max Weber jutott el leginkább a reális összefüggések megközelítéséig, amennyiben a tudomány és a társadalom viszonyában észrevette és jelentőségének megfelelően elemezte a *politikai elemet*. Max Weber és Pareto gondolatmenete ebből a szempontból hasonlíthatók is egymáshoz, azzal a jelentős különbséggel, hogy a problémát Weber a tőle szokott alapossággal vázolta fel és ugyanígy kísérelte meg a megoldását is.

Mint ismeretes, Max Weber történetfilozófiai méretű gondolata volt annak feltételezése, hogy a nyugati társadalomban egy *racionalitás* felé haladó folyamat bontakozik ki. A racionalitás egyik eleme az emberi cselekvésben és a társadalomban jelenlevő irracionális tényezők elisme-

rése, és racionális értékelésének lehetősége. Most nem elemezhetjük ennek a gondolatnak Weber egész szociológiájában elfoglalt központi helyét, csak utalunk arra – mert ebben az összefüggésben is fontos –, hogy a társadalmi cselekvés típusainak megalkotásakor az egyik cselekvéstípus – a célracionális cselekvés – egyenesen mértékeszközül szolgált. Ehhez viszonyítva találta meg azokat az elemeket (érték, hagyomány, érzelem), amelyek az emberi cselekvést a racionálistól eltéríthetik. Felismerve tehát az emberi cselekvés, és köztük a politikai cselekvés sok irányú, racionálistól független kötöttségét, Weber nem állítja, hogy a tudománynak kellene kialakítani a társadalom irányítására szolgáló döntéseket. Kifejezetten le is szögezi a társadalomtudományi és társadalompolitikai megismerés „objektivitásáról" írott tanulmányában, hogy a döntés *nem a tudomány* feladata, *hanem az akaró emberé*. (Az akaró ember absztrakciója társadalmi méretekben a politika – emlékezzünk, Marx is ezt az elemet tartotta a politikai értelemben és cselekvésben a leglényegesebbnek.) A tudomány – és köztük a szociológia – feladata a weberi értelmezésben, hogy feltárja: az eszközök mennyire felelnek meg valamilyen választott célnak, elérhető-e a cél a rendelkezésre álló eszközökkel. A tudománynak – ahogyan ezt Weber hangsúlyozta – ennek alapján lehetősége van arra, hogy egy adott *történeti szituációban* gyakorlatilag értelmesnek, vagy az adott viszonyok között értelmetlennek minősítsen egy bizonyos célt. Lehetősége van továbbá arra, hogy feltárja a döntés következményeit, „minden történés egyetemes összefüggése folytán", a nem kívánt következmények elemzésével együtt és ennek alapján annak megállapítására, hogy a cél elérése „mibe kerül". A tudomány tehát csak arra adhat választ, hogy mit tehet az alkotó ember, és bizonyos körülmények között arra, hogy mit akar, de semmi esetre sem arra, hogy mit tegyen.

A korabeli polgári szociológia kétségtelenül itt jutott legközelebb a szociológia társadalmi funkciójának megértéséhez. Weber fejtegetéseiből már hiányzik az az optimista (esetenként naivnak is nevezhető) meliorizmus, de a szkepszisnek az a moralista kifejezése is, amelyet fentebb példáztunk Durkheim esetében. Az e vonatkozásban megfigyelhető fejlődés érdekes képet mutat a polgári szociológia történetében. Kibontakozásakor ez a szociológia a politikai formától való elszakadással került közelebb a társadalmi valósághoz. Az elszakadás azonban olyan mértékű volt, hogy eljutott a politikai elem negligálásához. Közelebbről: a társadalomalakítás feladatára vállalkozó szociológia nem vette figyelembe sem azt, hogy ez a társadalomalakítás csak a politikai elemen keresztül bontakozhat ki társadalmi méretekben, sem pedig azt, hogy a politikai elem összetettebb meghatározottságú cselekvést tartalmaz, mint pusztán a tudományos ismeretekre való támaszkodás. Ennek bizonyos fokú felismerése következett be Max Weber gondolatmenetében. A tudomány, így a szociológia ismeretanyaga és társadalmi felhasználása közé iktatódó elem *politikai* mindaddig, amíg a társadalom egészére nézve fogják fel a szociológia „társadalomalakító" funkcióját. Ez az elem akkor hagyhatja el a politikai sajátosságait és vehet fel más jellegzetességeket, ha a szociológia társadalomalakítási funkciója leszűkül egyes jelenségekre, és egyes társadalmi (szervezeti) problémák megoldására irányul. (Ez esetben sem közvetlenül hat a szociológia, hanem más ismeretanyagokkal és objektív körülményekkel együtt.) A polgári társadalom sajátosságainak következtében egyébként ez a funkció napjainkig valójában csak ilyen módon bontakozott ki, csak ebben a vonatkozásban válhatott tényleges társadalmi problémák megoldásának eszközévé.

A szociológia társadalmi funkciójának bizonyos mértékű változása, a praktikum, a társadalmi gyakorlat szintjére

való kerülése tulajdonképpen már századunk húszas éveinek végétől előrevetette árnyékát. Amikor Elton Mayo és munkatársai a Western Electric Company chicagói Hawthorne Műveiben megkezdték azóta világhírűvé vált kísérleteiket, amelyek során felismerték az üzemi munkateljesítményeket erősen befolyásoló „emberi tényezők" hatását, a vizsgálatok eredményeit már közvetlenül lehetett alkalmazni gyakorlati üzemszervezési célokra. A gyakorlati célok által motivált tudományos vizsgálatok szaporodását azonban tulajdonképpen két nagy társadalmi megrázkódtatás mozdította elő. Egyrészt a tőkés világ nagy gazdasági válsága a harmincas években (pontosabban a válságból való kibontakozást célzó New Deal-politika az Egyesült Államokban), másrészt pedig a második világháború.

A harmincas évek gazdasági válsága olyan választ elé állította az érintett tőkés országokat – köztük az Amerikai Egyesült Államokat is –, amelyben viszonylag kevés volt a reális alternatíva. A proletárforradalom közvetlen fenyegetése elől vagy a fasizmus segítségével lehetett – átmenetileg – kitérni; vagy pedig el kellett szakadni a klasszikus polgári liberalizmus eszméitől – ezt az elszakadást a monopolizálódás történetileg amúgy is elkerülhetetlenné tette – és ezen túlmenően be kellett látni, hogy a tőkés társadalomnak önmagának is változnia kell, ha alapvető társadalmi viszonyait, berendezkedését meg kívánja őrizni. A második út, amelynek modellje lényegében a Roosevelt-féle New Deal-politikában alakult ki (más országokban is megjelentek hasonló gazdaságpolitikai intézkedések, de sehol sem olyan átfogó koncepcióval, mint a New Deal az USA-ban) a fasizmus leverése után az egyetlen „alternatíva" maradt a tőkés társadalom számára a szocialista társadalommal szemben. A marxizmus forradalmat jelent – mondotta Roosevelt koráról írott könyvében Arthur M. Schlesinger amerikai történész – a New Deal viszont evolúciót. Ebben

a mondatban tulajdonképpen benne van az is, miért vette igénybe a New Deal a szociológia és más társadalomtudományok segítségét, de az is, miért válhatott napjainkban a New Deal által példázott út bizonyos fokig általánossá a tőkés világban.

Számunkra azonban most a kérdés első oldala érdekes; a New Deallel megindult fejlődés hozta ugyanis „társadalomközelbe" a szociológiának kezdettől fogva látensen meglevő sajátosságát: a társadalom tudatos „irányításában" való közreműködés igényét. Ismeretes, hogy Roosevelt – jóllehet a New Deal elsősorban gazdaságpolitikai intézkedések sorozata volt, és elsősorban a válság gazdasági vonatkozásaiból keresett kiutat (törvényhozási javaslatait is ez motiválta), ezen túl igyekezett felmérni a válság szociális következményeit is. Elnöki bizottság létesült pl. a társadalom „fejlődési irányainak" tanulmányozására, és ez a bizottság nem csupán általánosságban közelítette meg a feltett kérdést, hanem egyes társadalmi jelenségekre lebontva is. Egyebek között tanulmányozta pl. a család és funkciói alakulását az adott fejlődési folyamatokban, egy másik bizottság pedig a gazdasági depresszió társadalmi aspektusainak elemzését kísérelte meg. Mint ismeretes, nagyobb „természet- és társadalomalakító" programok (mint pl. a Tennessee völgyében létesített vízerőművel kapcsolatos átfogó program) esetében is sor került szociológiai jellegű vizsgálatokra. Végül is sor került tehát arra, amit kb. 100 esztendővel ezelőtt Comte kívánt elérni a szociológia segítségével: a forradalom „helyettesítésére" tudományos alapon nyugvó reformintézkedésekkel; igaz ugyan, hogy nem a társadalom egészének átalakítását, hanem bizonyos reformtörekvéseket célozva. Talán felesleges is hangsúlyozni, hogy ebben az esetben sem a szociológia alakította ki a társadalom fejlődésének képét. Ennek alapvonásai a társadalom gazdasági szerkezetében történt változásokból következtek, de még a

reformokat eredményező, ezeket a változásokat bizonyos fokig felismerő alapkoncepció sem szociológiai, hanem főként gazdasági megfontolásokból fakadt. A szociológia csupán részjelenségek részadatait szolgáltatta a politikai – éspedig elsősorban gazdaságpolitikai – koncepció számára. Ebben a törekvésben azonban a reformgondolat és a szociológia mégis összefonódott, és ezúttal már nem csupán elméleti szinten, hanem a praktikum talaján is.

A második világháború ismét gyakorlati szükségletekhez kötődve jelentett fejlődést a szociológia társadalmi funkciójának alakulásában, de a szociológia tudományos arculatában is.

A háború folyamán az amerikai hadseregben végzett vizsgálatok ugyanis egy sor olyan jelenséget tártak fel – pl. a kiscsoportok szerepe a formalizált szervezetekben, adott esetben a hadseregben –, amelyek tudatos felhasználásával a hadsereg hatékonyságát növelni lehetett. Ilyképpen a szociológia gyakorlatilag lemérhető haszna egyre világosabbá vált. Az „American Soldier" kötetei sokat jelentettek a standard szociológiai felvételi technika és elemzési módszer kialakulásában is, ily módon hozzájárultak gyakorlati célokkal elvégzett közvéleménykutatások vagy piackutatásra korlátozódott társadalomvizsgálatok pontosabbá, tehát használhatóbbá válásához is. Így alakult ki az a kép, amelyről C. Wright Mills joggal írhatta, hogy a szociológia eredményeinek a gazdasági, katonai, igazgatási stb. szervezetekben való hasznosításával a szociológia *bürokratikus funkciója* nem csupán előtérbe került, hanem ezen túlmenően maguknak a kutatásoknak a lefolytatását, a vizsgálatok elvégzését is ezeknek a szervezeteknek a céljai határozták meg.

Más helyütt említettük már, hogy a szociológia kibontakozását (különösen az USA-ban) elősegítették azok a problémák, illetőleg azoknak a problémáknak a kutatása, ame-

lyeket az iparosodás, az urbanizáció, tehát korunk legfontosabb társadalmi folyamatai kitermeltek. Az ilyen problémákkal foglalkozó szociológiának máig is megmaradt bizonyos szociálpolitikai mellékíze. Ezek a vizsgálatok azonban általában nem jutottak el odáig, hogy az említett folyamatok által kitermelt problémákat (pl. bűnözés, alkoholizmus, prostitució) a társadalom alapstruktúrájának talaján, azok jelenségeivel összefüggésben tárják fel. Lényegében ilyen logikával, csak praktikusabb célrairányultsággal bontakoztak ki azok a kutatások is, amelyek különösen az ötvenes évektől kezdődően jellemzik a polgári, elsősorban az amerikai szociológiát. Egyes jelenségekre és részproblémákra irányuló vizsgálatok ezek, amelyek általában igen nagy módszertani felkészültséggel közelítik meg a vizsgált jelenséget, az eredmény azonban – ha az adott helyen, szervezetben, problémával kapcsolatban általában hasznosítható is – túlságosan elszórt, összefüggés nélküli ahhoz, hogy a társadalom általános összefüggéseinek a megismerését lehetővé tegye.

Mi az oka a vizsgálatok ilyen elszórtságának, szétdaraboltságának? Mills, aki éles szemmel érzékelte ezt a problémát is, az amerikai társadalomkutatás liberális hagyományaira vezeti vissza ezt a jelenséget. A szétszórt kutatásokra, az egyes tények felmérésére irányuló hajlandóság azután azzal a meggyőződéssel is kiegészül ebben a hagyományban, hogy egy-egy társadalmi jelenségnek nagyon sok apró oka van. Ily módon tehát igen aprólékosan kell foglalkozni minden kis részjelenséggel, feltárni az okok sokaságát, csak így látható majd, hogy a jelenség reformjának milyen következményei lesznek. „Ha okos gyakorlati emberek módjára akarunk eljárni – fogalmazza meg Mills ezt az amerikai liberális-pragmatikus álláspontot – akkor a környezetet lépésről lépésre, toldozgatva-foldozgatva kell megjavítanunk." Mills azután arra is utal, hogy az így felfogott tár-

sadalomtudományt és szociológiát segítette és segíti elő a szociológiai kutatásoknak a megrendelésekhez való kapcsolódása is.

A kép és Mills magyarázata is valóságos jelenség. Bizonyos az is, hogy a szociológia funkciójának ilyen alakulása, a részproblémák megoldására irányuló gyakorlatiasság összefüggésben van az amerikai társadalom pragmatikus jellegével is. Véleményünk szerint azonban többről van szó. Mills is utal arra a körülményre, hogy ezek a vizsgálatok nem találják meg az összefüggést a társadalom struktúrájával. Bizonyos fokig áll ez a megállapítás a mills-i diagnózisra is. Nem kétséges ugyanis, hogy a polgári társadalomban a szociológia társadalmi funkciójának kibontakozását ennek a társadalomnak az osztálysajátosságai szorították erre a szintre, a részjelenségek megközelítésére, a részproblémák megoldásában való részvételre, a „toldozva-foldozva" javító reformtörekvésekben való közrehatásra. Ezeknek az osztálykereteknek hatása – amint azt a következő fejezetben látjuk majd – még az adott helyzettel szembeforduló kritikai szociológia munkásságában is kifejezésre jut. A társadalmi jelenségek valóságos összefüggéseinek átfogó értékelése, elemzése a társadalom osztályszerkezetéig vinne el, e szerkezet következményeinek felismeréséig – ez pedig a polgári szociológiától aligha várható.

Látszólag szemben áll az elmondottakkal, hogy a legutóbbi években ismét a változás jelenségei tapasztalhatók a polgári szociológia társadalmi funkciójának alakulásában. Miközben továbbra is a különböző szintű döntések előkészítésére, a részjelenségekre, részproblémákra vonatkozó vizsgálatok dominálnak, egyre több kutatás irányul a társadalmi változás kérdéseire; egyre többször szerepel a társadalmi tervezés, az irányított társadalmi fejlődés gondolata a szociológiai munkákban (a legutolsó, VII. Szociológiai Világkongresszusnak pedig éppen ez volt a vezető témája). Úgy

látszik, mintha a polgári szociológia ismét társadalmi méretekben kezdene gondolkodni.

Ennek a jelenségnek okai részben ideológiai természetűek, részben pedig a tőkés társadalom gazdasági szerkezetében bekövetkezett változásokkal függenek össze. A szociológia társadalmi funkciójának alakulásáról szólva többször is hangsúlyoztuk – különösen az európai polgári szociológiával kapcsolatban –, hogy egyre szorítóbb követelménnyé vált, hogy választ adjanak a marxista társadalomelmélet által felvetett problémákra. A polgári szociológiának ez az „ideológiai" funkciója akkor is élt, amidőn a mills-i értelemben vett „bürokratikus" funkció került előtérbe. Éppen maga Mills mutatott rá, hogy a bürokratikus és az ideológiai funkció kiegészítik egymást, hiszen a bürokratikus célú kutatások könnyen hozhatnak ideológiailag hasznosítható eredményt – és fordítva: a társadalomtudományok eredményeinek ideológiai felhasználása könnyen válhat a bürokratikus tevékenység részévé.

Ennek az ideológiai-bürokratikus hasznosításnak egyik lényeges momentuma volt a század ötvenes-hatvanas éveinek jellegzetessége; az ugyanis, hogy a tudomány és a tényleges felhasználás közé iktatódó „politikai" elem ebben az időszakban lényegében „leszállott" a tulajdonképpeni politika szintjéről a szervezeti, vállalati, jobb esetben községi „politika" szintjére, azaz a szó össztársadalmi jelentéséhez képest „depolitizálódott". Ez azután lehetővé tette, hogy a szociológia szinte a „szolgáltató" és a „kliens" viszonyában fejlessze ki azokat a kutatásokat, amelyeket „alkalmazott szociológiának" neveznek. Az alkalmazott szociológiai kutatások bevallottan is elszakadnak a szociológia tudományos kérdésfeltevésétől, és közvetlenül gyakorlati célok megoldásában működnek közre. Az ilyen típusú szociológiai kutatások ideológiai használhatósága azonban csak gyakorlati sikereikkel biztosított. Mihelyt a társadalomban olyan

problémák alakulnak ki, amelyek megoldásában – éppen a megközelítés szintjének alacsony volta s ezzel együtt az alapstruktúrához való viszony elhanyagolása miatt – a szociológia már nem működhet sikeresen közre, s ezzel ideológiai használhatósága is kétségessé válik. „A szociológia szellemtörténeti küldetését – fogalmazza meg a polgári szociológiában szinte általánosan elterjedt álláspontot E. K. Francis – abban a segítségben lehetne megjelölni, amelyet a jelen polgári, kapitalista, indusztrializált és városi társadalom intellektuális és gyakorlati problémáinak megoldásához nyújt." Ebből fakad azután a szociálpolitikához fűződő kapcsolata is. Ezek az „intellektuális" és „gyakorlati" problémák azonban többé már nem azon a szinten merülnek fel, ahol még a részjelenségek feltárása elegendő, s ahol a „toldozgató-foldozgató" szociálpolitika valamennyire is kielégítő eredményeket hozna. A társadalom gazdasági szerkezetében bekövetkezett változások, azok, amelyek lényegében Galbraith „ipari rendszerének" megjelenésére vezettek, a tervezést egyre inkább az össztársadalmi, állami szintre emelik, hiszen a társadalommal szemben álló problémák jelentős része csak ott oldható meg. (S ezt még akkor is hangsúlyozni kell, ha számunkra világos, hogy ezek a változások nem vezetnek olyan eredményre, amelyet Galbraith nekik tulajdonít. Nem „szívják fel" pl. az osztályérdekeket, legfeljebb manifesztálódásukat csökkentik egy-egy időszakban; semmiképpen sem biztosítanak a tudósoknak politikai hatalmi pozíciót; végül nem eredményezhetik a két nagy társadalmi rendszer konvergenciáját.) Galbraith egyébként éles szemmel veszi észre, hogy az „ipari rendszer nem tartja különösen fontosnak az olyan állami szolgáltatásokat, mint a betegekről, öregekről, fizikai vagy szellemi fogyatékosokról való gondoskodást, vagyis az egészségügyi szolgáltatásokat, de nem tartja fontosnak azt sem, hogy parkok, üdülőhelyek létesüljenek, jól szervezzék meg a szemételtakarí-

tást, segítsék a szegénysorsúakat stb." Ennek az utóbbi körülménynek is sajátos következményei vannak a szociológiára nézve.

A polgári szociológiát bizonyos szinten elért eredményei éppen úgy a megújulás szükségessége elé állították, mint más szinten vallott kudarcai. A *megújulás* bizonyos lehetősége egyrészt *kialakulóban van a társadalmi tervezés eszméjének és gyakorlatának terjedésével*, másrészt azzal, hogy éppen azok a területek, amelyeken a szociológia eddig is szociálpolitikai hangsúllyal tevékenykedett – Galbraith tanúsága szerint –, kimaradnak az állami tervezésből. Már a Roosevelt-féle New Deal-politikának is tekintetbe kellett venni átfogóbb gazdasági célkitűzései mellett és a gazdasági problémák megoldása érdekében a gazdasági jelenségek társadalmi összefüggéseit. Napjaink fejlett tőkés társadalmai – részben a rendkívüli mértékben társadalmasodott és fejlett termelőerők kézbentartásának szükségszerű igénye, részben a gazdasági fejlettség szintje és a társadalom egyes rétegeinek életszínvonala, életmódja között kialakult ellentmondások miatt – már tudatos tervezést igényelnek, éspedig a New Dealnél erősebb szociális vonatkozásokkal.

Így azután lehetőség nyílik a szociológia számára is a problémák össztársadalmi szintű kutatására, éspedig kétféle irányban. Ezek a kutatások – amennyire a tőkés társadalom tervezési gyakorlatának keretei engedik – kibontakoztatnak bizonyos, a társadalmi tervezés befolyásolására irányuló funkciót, és ezzel a polgári szociológia „bürokratikus" funkciója össztársadalmi szinten jelentkezik. Nem kétséges ugyanis, hogy a társadalmi méretű döntéseknek számot kell vetniük a társadalom tudományos ismeretével, és ennek kapcsán – legalábbis bizonyos mértékig – még az eddig „tabunak tartott" feltevések is megkérdőjelezhetők. Ennek következtében, ahogyan erre A. Etzioni rámutat – a tudo-

mány a maga értelmező funkciójával politikai szerepet is betölthet. Ez a politikai szerep azonban nem csupán abban jelentkezik, hogy a „tudomány managerei" sajátos szervezeti és más érdekeknek megfelelően formálják az információk értelmezését, a jelenségek megítélését, hanem megjelenik a kifejezetten politikai célokkal motivált, az „establishmenttel" szembenálló kritikai szociológia is. Ez a kritikai szociológia részben az „ipari rendszer" által elhanyagolt, ezért az össztársadalmi tervezési szinten alig jelentkező „szociálpolitikai" problémákra koncentrál – napjainkban pl. a szegényügyre – részben pedig a megoldási módozatok kimunkálásával az eddiginél erőteljesebben a jövő felé fordítja a szociológiai érdeklődést. A jelen viszonyainak kritikája és a jövő társadalomképének kialakítása során ez a szociológia sok tekintetben felhasználja a marxista társadalomtudományok eredményeit, jóllehet alapvető jellegzetessége még mindig az, hogy a marxista alternatívától eltérő fejlődési utat keres a tőkés társadalom számára.

3. A TÁRSADALOMMAGYARÁZÓ ELMÉLETEKTŐL A KONKRÉT TÁRSADALOMIG

A szociológia funkciójának alakulása a polgári társadalomban – mint láttuk – szoros összefüggésben van a tőkés társadalom gazdasági szerkezetében bekövetkezett változásokkal, e változásokat kifejező jelenségekkel. A szociológiáról, a szociológia lehetőségeiről, társadalomban játszott szerepéről kialakult nézetek formálódásában ugyancsak a társadalmi valóság játszotta a fő szerepet. És ha a társadalmi valóság, valamint a szociológusok szubjektív nézetei a tudományok társadalmi funkciójáról ellentmondásba keveredtek, ennek kétféle következménye lehetett: az adott helyzeten valamilyen módon túlmutató, éppen ezért nemegyszer utópisztikus vagy legalábbis irracionális gondolatmenet,

vagy pedig a szociológia tényleges szerepének kritikai körvonalazása. A szociológia társadalmi funkciója, ideológiai szerepe és a társadalom alakítására való tényleges – bár korlátozott – befolyása azonban alapvetően meghatározta a szociológia elméleteinek alakulását, azt az utat, amelyet a szociológia a kezdeti történetfilozófiai jellegű elméletektől a konkrét társadalmi valóság vizsgálatáig megtett.

„A szociológiai gondolkodás fejlődése" c. könyvemben megkíséreltem igazolni, hogy a szociológiai elméleteket alapvetően társadalmi talajuk határozta meg. Ezt a társadalmi talajt azonban szélesen értelmezzük. Ide értjük ugyanis a polgári társadalom alapviszonyain túl egyes országok sajátos, történetileg kialakult vonásait, és azt a filozófiai-tudományos hagyományt is, amely az egyes országokban kialakult. Hangsúlyoztam, hogy ezek a társadalmi sajátosságok századunk ötvenes éveiig rendkívül lényeges szerepet játszottak a szociológiai elméletek alakulásában, és ahogyan e fejezet II. pontjában közölt fejtegetések is mutatják, kifejezésre jutottak a szociológia társadalmi funkciójának felfogásában is. E sajátosságok semmiképpen sem szüntek meg a XX. század közepéig, sőt ma is hatnak a szociológia fejlődésére. Ám a tőkés társadalomban – elsősorban természetesen az ún. „ipari rendszerrel" jellemezhető fejlett tőkés társadalmakban – kibontakozó folyamatok ezt a képet egységesebbé tették a XIX. századhoz, vagy századunk első feléhez viszonyítva. Ezek az „egységesebb" képet kialakító folyamatok a szociológia fejlődésére is hatottak. Mindenekelőtt utalnánk itt az Amerikai Egyesült Államok szerepének alakulására a második világháború után, továbbá arra, hogy ott bizonyos értelemben (elsősorban gazdasági téren) „mintaként" alakultak ki olyan viszonyok, amelyek később más fejlett tőkésországokra is jellemzőkké váltak. Mindez nagy szerepet játszik abban, hogy az amerikai szociológia jellegzetességei, módszertana, megközelítési módja és elmé-

letei sok vonatkozásban a maguk képére formálták az európai szociológiát is. Természetesen maradtak különbségek is. A Német Szövetségi Köztársaságban pl. ma is él, sőt bizonyos fokig még erősödik is az a filozofikus jellegű szociológia, amely túl kíván jutni a pozitivizmusnak sajátos, amerikaivá vált empirikus megközelítésén. Franciaországban igen erősek a makrostruktúra iránti érdeklődés hagyományai. Ezek a hagyományok nem csupán a durkheimi értelemben vett szociológiai megközelítésmódot tartották ébren, sőt fejlesztették tovább pl. Gurvitch társadalomkoncepciójában, de szerencsés módon ötvözték is a kis társadalmi egységekre – különösen a szervezetekre – vonatkozó vizsgálatokat a makrostruktúra iránti érdeklődéssel és állandóan keresik a két „világ" egymásravonatkozásait. Megtaláljuk emellett Franciaországban az etnológiai-szociálpszichológiai jellegű tradíciókat is. Angliában pedig továbbra is erős a társadalmi jelenségek igazgatási-pragmatikus szemszögből való megközelítése. A szociológia ilyen egy-egy országra jellemző hagyományos vonásai mellett nyilvánvalóan vannak persze speciális társadalmi problémák is, amelyek egyikmásik ország szociológiájának eleve sajátos színezetet adnak. A négerkérdés az Amerikai Egyesült Államokban – jóllehet vannak általánosabb, a kisebbség helyzetével, az előítélettel stb. összefüggő vonásai is – a polgári jogi mozgalommal összefüggve mégis olyan speciális szociológiai problémát jelent, amely más társadalmakban nem észlelhető. Mindez azonban nem változtat azon, hogy a szociológiai gondolkodás alapjaiban egységes utat követ, akkor is, ha ennek az egységnek az elemei különböző iskolákban, különböző filozófiai sajátosságokkal színezetten jelennek is meg. Ennek az egységes útnak egyik lényegi jellemzője e mű következő fejezetének témája is. A szociológiai gondolkodás további fejlődése előtt álló alternatívák is bizonyos

egységre mutatnak, hiszen ezek az alternatívák az egyes országokban többé-kevésbé azonos módon jelentkeznek.

Ez az egységes út, a szociológiai gondolkodás útja az elvont, történetfilozófiai jellegű társadalomelméletektől a *társadalmi valóság konkrét megközelítése* felé. Ez a tendencia mindenütt jelen van a különböző viszonyok, hagyományok, sajátos történetfilozófiai kötöttségek vagy éppen ezek hiánya ellenére.

A félreértések elkerülése végett mindjárt hangsúlyozni szeretném, hogy a valóság konkrét megközelítése nem csupán az empirikus társadalomkutatásig való eljutást jelenti. Az empirikus társadalomkutatás napjainkra már kitermelt olyan fogalomrendszert, sőt elméleti keretet is, amely első pillantásra talán még elvontabbnak tűnik, mint a történetfilozófiai elméletek, bizonyos értelemben mégis konkréttá válik a kereteiben és fogalmai segítségével folyó társadalomkutatások következtében. Ez a konkrétság azonban történeti értelemben nemegyszer „túlkonkrétnak" tűnik. Azaz annyira a jelenség adott állapotát fogja meg, hogy rejtve maradnak a felszín alatti lényegi folyamatok, amelyekre a társadalmi jelenségek épülnek. Némi leegyszerűsítéssel tehát azt mondhatnánk, hogy a szociológia fejlődését jó ideig jellemző nagy elméletalkotások túlabsztrahálták a történelmet és ezért – jóllehet történeti anyagra támaszkodtak –, lehetetlenné vált a konkrét történeti folyamatok megértése. Az empirikus konkrétságból viszont a történeti szemlélet hiányzott, s itt ez tette lehetetlenné az empirikus jelenségek alapjául szolgáló konkrét történelmi folyamatok megértését. S miután a történeti konkrétságnak ez a „középszintje" hiányzott, ezért az empirikus kutatásokkal összefüggő általános elmélet ismét lehetőséget adott a túlságosan elvont formalizmusra, amely biztosíthat ugyan analitikai kereteket az empirikus kutatások értelmezésére, de nem ad lehetőséget a társadalom általános megértésére.

Ha az eddigi fejlődés két végén – a kezdetén és mai állapotán – ilyen kétséges eredményeket találunk, joggal kérdezhetjük, hol a fejlődés? Vajon előre jutott-e a polgári szociológia a társadalom megismerésében a születésétől eltelt több mint száz esztendő alatt, megszámlálhatatlanul sok könyv és tanulmány, kutatási adat birtokában?

A fejlődés természetesen észlelhető, hiszen a szociológia mégis csak eljutott a konkrét társadalomig, és napjainkban, amint erről a következő fejezetben szó lesz, felismerte a történetit elhanyagoló empirikus kutatások korlátait is. Ezáltal perspektíva nyílik nem csupán az olyan – általában erősen absztrakt – elméletek kialakítására, amelyek az empirikus adatoknak biztosítanak analitikai keretet, hanem egyes társadalmi jelenségek konkrét, mégis elméleti szintű elemzésére is.

A szociológia elméletalkotási törekvéseit, módszertani teljesítményeit, a társadalom valóságáról ténylegesen megszerzett ismereteit ezen a helyen természetesen nem mutathatjuk be, még legkiemelkedőbb képviselőinek munkásságát sem értékelhetjük. Meghatározhatjuk azonban azokat az elméleti és módszertani „csatornákat", amelyeken keresztül a polgári szociológia is közelebb kerül a társadalom valóságához.

E „csatornák" értékeléséhez azonban tudnunk kell, hogy eddigi fejlődése során a polgári szociológia egy érdekes sajátosságot produkált – amelyben mellesleg osztozik szinte valamennyi polgári társadalomtudományi ággal – éspedig azt, hogy sokszor sikerült eljutnia egy-egy reális, a valóságot helyesen tükröző elem felismeréséhez, de a felismeréssel egyidejűleg abszolutizálta is ennek az elemnek érvényét. Ez úgy jelentkezett, hogy rendszerint a valóságosnál általánosabb jelentőséget tulajdonított egy-egy ilyen elméleti megállapításnak, vagy a valóság bizonyos részének megközelítésére alkalmas módszertani eredménynek. Így azután

egy-egy helyes felismerés érvényét éppen túláltalánosítása, egyedüli magyarázó elemként való használata korlátozta, éspedig nemegyszer olyan mértékben, hogy a felismerés helyes magva szinte eltűnt a belőle levont túláltalános és abszolutizált következmények tengerében.

Minél kezdetibb fokon állott a polgári szociológia fejlődése, annál merevebben jelentkezett ez az abszolutizálás, az egyetlen magyarázó elv erőltetett kiterjesztése a társadalom minden jelenségére. S minél inkább törekedett a szociológia egy-egy ilyen elem alapján a társadalom átfogó magyarázatára, annál inkább kudarcot vallott vállalkozása. Amidőn tehát azt a megállapítást olvassuk, hogy a polgári szociológia ún. nagy elméletei nem állották ki a valósággal való szembesítés próbáját, akkor ezt úgy kell értenünk, hogy a társadalom valóságát egy – vagy egy-két – elemre redukáló szociológiai elméletalkotás szükségszerűen kudarcot vall, még akkor is, ha a feltárt elem alkalmas a valóság egy részletének megvilágítására, magyarázatára. Ha viszont a szociológia egy-egy ilyen elemre már nem átfogó társadalomelméletet épít, hanem csupán a valóság néhány vagy éppen egy jelenségét kívánta megmagyarázni vele, már közelebb került a valósághoz. Általánosságban elmondható ugyanis, hogy szinte minden új tudományos felfedezés abszolutizált módon jelentkezik, s a későbbi kutatások határozzák meg tényleges valóságértékét, vonják meg érvényességének határait, mutatják ki a többi elemmel való kapcsolatát. Ebben a folyamatban épül be egy-egy új felfedezés a történetileg alakuló ismeretanyagba. A történeti szemlélet jelentősége tehát – amelyet ma rendkívül időszerű hangsúlyozni a marxista szociológiában is – ebből az aspektusból is igen nagy: a jelenségre vonatkozó tudományos ismeretek történeti alakulásának tudata, ennek az alakulásnak és társadalmi kötöttségeinek a feltárása segíthet hozzá az ismeretek tényleges érvényességi fokának, az adott tár-

sadalmi szituációhoz kötődő és azon túlmutató elemek viszonyának megállapításához.

Egyetlen példát idézünk, éspedig az átfogó, társadalommagyarázó elméletek köréből. Szóltunk már az organikus elméletek társadalmi-történeti kötöttségeiről, ennek az elméletnek forradalomellenes jellegéről, a restauráció ideológiájában való elhelyezkedéséről. Arra is utaltunk, hogy a biológia XIX. századi fellendülése sajátos alkalmat adott a társadalmi jelenségeknek biológiai analógiára való alkalmazására, egyebek között az organikus társadalomfelfogás megerősödésére is. A XIX. századi polgári társadalom viszonyaiból és ideológiai szükségleteiből megmagyarázható az is, hogy miért társulhatott ez az organikus felfogás a fejlődéstannal. Mégis ennek a társadalomelméletnek túlabszolutizált – kétségtelenül politikailag is motivált – magva is tartalmazott valóságos ismeretelemet. Ez az elmélet mint a funkcionális társadalomfelfogás egyik korai megjelenése tényleges összefüggésekre utalt például a szubjektív „társadalomalakítás" korlátainak hangsúlyozásával. Emlékezzünk Spencer elemzésére a szociális törvényhozás társadalmi hatásairól. Az organikus társadalomfelfogásban megjelenő funkcionalizmus azután a szociológiai gondolkodás társadalmi valóság felé közelítéseinek egyik csatornájává vált. Az etnológiában, illetőleg a kultúrantropológiában történt kimunkálása (Malinowski és Radcliffe Brown) után a szociológia egyes irányzataiban mint megközelítési mód is pontos körvonalazást nyert, egészen odáig, hogy a szociológiai és a funkcionális megközelítés szinte azonosult. Nem kétséges – s erre még lesz alkalmunk visszatérni – hogy a funkcionális elem ilyen abszolutizálására a XX. század közepén a polgári társadalom igényei indítottak, ám ez csupán magyarázza, de nem szünteti meg azokat a negatív következményeket, amelyeket a funkcionalizmus – kétségtelen érdemei ellenére – a szociológiai kutatásokban okozott (pl.

az, hogy kitértek a változások, a társadalmi konfliktusok magyarázata sőt kutatása elől).

Az út a társadalom valósága felé – jóllehet a nagy elméletekre jellemző sajátosság, az egyetlen magyarázó elv abszolutizálása még itt is kísértett – akkor nyílt meg, amikor a szociológia elméleti érdeklődése részben elhagyta az egész társadalom megmagyarázására való törekvést és egy-egy társadalmi jelenség felé fordult (korai képviselői ennek a tendenciának Lewis Morgan a család, a rokonság és nemzetségi társadalom problémájával, W. G. Sumner a szokások eredetének feltárásával stb.), részben pedig akkor, amikor a társadalmi jelenség természetének kutatása vonta magára éppen a legnagyobb polgári szociológusok érdeklődését. Mindjárt meg is jegyezzük, hogy ez utóbbi érdeklődés csak látszólag volt „tiszta" elméleti jellegű. Durkheim például igazán maradandót a társadalmi jelenségek természetének feltárásában egy társadalmi jelenség, az öngyilkosság megközelítésével, erre irányuló vizsgálatai eredményeinek általánosításával alkotott; Max Weber elméletileg legjelentősebb munkája a „Wirtschaft und Gesellschaft" általános megközelítést ígér ugyan és premisszái valóban filozófiai szintű általánosítások, a mű maga mégis néhány társadalmi jelenség – az osztály- és rétegtagozódás, a politikai uralom, a bürokratikus szervezetek, a jogfejlődés stb. – konkrét történeti elemzését adja.

Másutt átfogóan foglalkoztunk már mind Durkheim, mind pedig Max Weber munkásságával (lásd. „A szociológiai gondolkodás fejlődése"), így ezúttal csak azokat a mozzanatokat emeljük ki, amelyek közelebb vitték a polgári szociológiát a társadalmi valósághoz. Eltekintve olyan eredményektől is, amelyeket pl. Durkheim produkált az öngyilkosság megértésében, vagy Weber a bürokratikus szervezet vonásainak feltárásával, mindkét szociológus olyan elméleti és módszertani munkásságot is kifejtett, amelyek a vizsgált

jelenségekre vonatkozó ismereteken túl általánosságban is hozzásegítették a szociológiát a konkrét társadalmi jelenségek megértéséhez.

Ismeretes, hogy Durkheim elméletét a szociológia történetében „szociologizmusnak" nevezik, éspedig azért, mert a társadalmi jelenségek megértése céljából nem folyamodott valamilyen külső – társadalmon kívüli – tényezőhöz, hanem felismerte, hogy a társadalmi tények „dolgok", azaz objektív valóságuk van, és a társadalmi jelenségek társadalmi jelenségekkel magyarázhatók. Ez a felfogás – amelyhez hasonló egyébként szinte időben is egyezően Pareto munkásságában is megjelent (a társadalomban észlelhető „egyformaságok", és ezek összefüggéseiben tapasztalható szabályosságok tapasztalati-logikai úton való megközelítése) a társadalom és az egyén dialektikus kapcsolatából a társadalom, sőt lebontva a csoport elsődlegességét emelte ki, és az emberi magatartás jelenségeit ebből kiindulva, tehát társadalmi jelenségek által meghatározottan közelítette meg. Kutatási „példája" az öngyilkosság társadalmi meghatározottságának feltárása, módszertani megfelelője pedig a társadalom makrostruktúrájára épülő statisztikai elemzés. A statisztikának a szociológiai kutatások céljaira való igénybevételére Durkheim itt azóta is példaszerű mintát adott. Miután a társadalmi jelenségek valóban objektívek, joggal merül fel a kérdés, hol található itt az az abszolutizálás, amelyet általánosan jellemzőnek tartottunk a polgári szociológia elméleti törekvéseire. Ezért az elmondottakat most is ki kell egészítenünk azzal, hogy a dolgokként kezelt társadalmi tények (így pl. a társadalomban élő normák) az egyéni magatartáson felül, kívül álló, sui generis valóságot jelentenek Durkheim felfogásában. Számunkra viszont már nem kétséges, hogy ezek az objektív társadalmi jelenségek egyéni magatartásokból tevődnek össze, az ab-

szolutizálás tehát Durkheimnél a magatartás-aspektus elhanyagolásából adódik.

Ám éppen ez az elem volt az, amelyet Durkheim kortársa, a nagy német szociológus, Max Weber felfedett. E felfedezés segítségével a polgári szociológia – Durkheimmel ellentétes módon ugyan – ismét közelebb került a társadalmi valósághoz. Azzal ugyanis, hogy Weber a társadalmi jelenségekben bizonyos valószínűség szerint alakuló emberi magatartásokat látott, a társadalom jelenségeinek *másik* valóságos jellegzetességét ragadta meg. De amint Durkheim a társadalmi tények objektivitását, Weber viszont az emberi magatartásból való felépítettséget abszolutizálta. Ezzel egyrészt hosszú időre, tulajdonképpen napjainkig befolyásolta és elősegítette a szociológia konkrét társadalomkutatásainak kialakulását, megközelítési módjának s módszereinek fejlődését, másrészt viszont hozzájárult – egyébként a szociológia társadalmi funkciója alakulásának megfelelően – ezeknek a kutatásoknak a már jellemzett szintre való szorításához. A weberi felfogásnak ugyanúgy megvoltak a módszertani következményei, mint Durkheim társadalomszemléletének. E módszertani következmények ismét a társadalom konkrét megismerése felé vezető út egyik jelentős állomását alkották.

E módszertani következmények legjelentősebbike az ideáltípusok kidolgozása. Ezt Weber nem csupán kidolgozta, hanem alkalmazta is a saját elemzéseinél. Jóllehet tudjuk, hogy Weber munkásságában az ideáltípus végül is a társadalmi törvény helyére lép, mégis nagy jelentőségűnek tartjuk a típusgondolat megjelenését és kidolgozását a polgári szociológiában. A törvényszerűségek vagy társadalmi törvények feltárása ugyanis aligha tekinthető „mindennapi" feladatnak a szociológiában. Mindenesetre olyan szintű elvonatkoztatást igényel, amely a maga történetiségében is erősen közelít a társadalomfilozófiához. A társadalmi való-

ságnak a típus segítségével való megközelítése – amint erre Lukács György utal – különösen akkor hasznos, ha nem áll rendelkezésre olyan mennyiségű tudásanyag, amely lehetővé tenné a törvényszerűségek felismerését. A szociológia viszont gyakran van ilyen helyzetben, éppen azért, mert a társadalom rendkívüli összetettsége, történetiségében is jelentkező bonyolultsága, a „véletlen" elemének nagy szerepe, a társadalmi és az individuális pszichikai jelenségek összefüggése, kellően még fel nem tárt tényezőinek „vak" hatása stb. folytán a törvényszerűségek felismerése meglehetősen nehéz. Ezért jelentősek a szociológiai kutatások számára azok a következmények is, amelyek a weberi ideáltípus *„ideál"* jellegéből adódnak, azaz abból, hogy ez a típus nem található fel a maga tisztaságában az empirikus valóságában. Ezzel az ideáltípus ugyanis éppen a megismerés *eszközévé* válik (miután bizonyos szakaszban, kialakításában a megismerés célja volt). A történeti valóság lényegi elemeinek absztrahálása, típus formájában való leírása és ennek segítségével a valóság közelebbi megismerése ugyanis lényegében a modellgondolkodás behatolását jelenti. És itt ismét kérdezhetnénk: ha az ideáltípus (s a modell) lényegében absztrakció, tehát elvisz a valóságtól, hogyan tarthatjuk mégis a modellgondolkodást lépésnek a társadalmi valóság konkrét megismerése felé? A modellgondolkodásnak a megismerésben éppen ott van szerepe, ahol a valóság rendkívül összetett, strukturálisan is sokrétű, ahol a felszínen szinte egyedi jelenségek találhatók. Márpedig a társadalmi jelenségek annak következtében, hogy emberi magatartásban jelennek meg, a felszínen rendkívül sokszínűek, és maguk a jelenségek, nemkülönben az őket kifejező emberi magatartások strukturáltsága olyan nagymértékű, hogy a valóság megközelítését és értelmezését a modellgondolkodás jelentős mértékben elősegíti.

A típus- vagy modellgondolkodással való megközelítés-

nek azonban elméleti előfeltételei vannak, amelyek hiányában ez az eljárás nem alkalmazható. Mindenekelőtt az, hogy a típus vagy a modell a maga elvontságában helyes legyen, azaz tényleg a valóság jelenségeinek lényeges elemeit tartalmazza. Max Weber szociológiájában az ideáltípus megalkotása *történeti gondolkodás* eredménye. Weber a valóság történeti elemzésének segítségével jutott el bizonyos jelenségek típusainak leírásához. A történeti szemlélet itt valóban a konkrétság felé való lépés volt tehát, és furcsa paradoxon, hogy ez a történeti jelleg weberi koncepciójának általános elterjedésével szorult háttérbe. (A weberi gondolatmenet ugyanis úgy is folytatható, és legalábbis implicite ez is benne van a polgári szociológia empirizálódásában, hogy ha a társadalmi jelenség az emberi magatartásokból áll, az emberi magatartások pedig egyediek, individuálisak, akkor a társadalmi jelenség csak egyszer adottként létezik, történeti alakulása nem lehet jelentős.) A második előfeltétel a *valószínűség* bevezetése a társadalomról való gondolkodásba. Az ideáltípus empirikusan ugyan nem található fel a társadalomban, de a társadalmi jelenségek bizonyos valószínűséggel mégis ennek megfelelően alakulnak, illetve bizonyos valószínűséggel nem felelnek meg ennek az ideáltípusnak. Weber az emberi cselekvés tipizálásával, a célracionálistól eltérő típusok megalkotásával védhető elméleti alapot adott annak magyarázatára, hogy a típus egyes vonásai a valóságban miért csak bizonyos valószínűséggel jelennek meg. Így ha nem is tárta fel a valószínűség alapját (amely véleményünk szerint a társadalom nagyfokú strukturáltságában, az emberi magatartást befolyásoló vagy kondícionáló tényezők sokaságában rejlik), mégis a társadalmi valóság egyik lényeges jellegzetességéhez jutott el, amelynek rendkívül lényeges módszertani következményei is vannak – ahhoz, amelyet a marxista szociológia úgy fogalmazott meg, hogy a társadalmi törvények statisztikai

törvényszerűségekként jelennek meg; azaz a valószínűség bizonyos fokával érvényesülnek.

A társadalmi jelenségek természetéről kialakított két elméleti felfogás (amelyet Durkheim és Weber álláspontjával szemléltettünk), valamint módszertani következményei a szociológiai vizsgálatok konkretizálódásának két útját nyitották meg; két olyan utat, amelyek tulajdonképpen csak napjainkban közelednek egymáshoz. E két út természetesen csak nagyvonalakban, bizonyos elvonatkoztatással különböztethető meg tisztán egymástól; a valóságban kölcsönhatások, esetenkinti összefonódások is észlelhetők. Megkülönböztetésük azonban szükséges, mert a szociológiai kutatások két kialakult vonalát jelentik.

Az első a társadalmi jelenségek makrovilágának statisztikai elemzés segítségével történő megértése. Ezen az úton nem csupán a francia szociológia, illetőleg a Durkheim-tanítványok jártak és járnak, hanem pl. ebben az irányban hatott az amerikai Giddings munkássága. Ilyen P. Sorokinnak a társadalom dinamikájáról írott könyve, és általánosságban azok a kutatások, amelyek a társadalom változásával foglalkoznak, vagy a vizsgált jelenség történeti megközelítésére is törekszenek.

A második út a jelenségeket alkotó individuális emberi magatartások elemzésének útja; a társadalmi cselekvés – Max Weber tanításaira épülő, de azóta többek által is továbbfejlesztett – elméletének konkretizálódása a társadalomkutatásban. Ezen az úton tört be leginkább a pszichológiai elem is a szociológiai kutatásokba, és vele olyan kutatási módszerek is, amelyek elsődlegesen a pszichológiában fejlődtek ki. Ennek az útnak a terméke a ma sokak által szinte kizárólagosnak tekintett standard szociológiai felvétel is (sémája a kiinduló hipotézis-mintavétel-kérdőívszámszerű adatfeldolgozás, amely a hipotézis megerősítését vagy elvetését eredményezi).

Az első út tulajdonképpen nem hagyta el a társadalom makrostrukturális megközelítését még akkor sem, ha egyes jelenségeket vizsgál, a második út pedig szinte szükségszerűen vezetett a társadalom mikrojelenségeinek kutatásához, elsősorban a kiscsoport-kutatásokhoz. Mindkettő kétségtelenül konkrét és valós ismereteket ad a társadalomról, de mindkettő leszűkítetten. Az első úton haladva kevéssé tudjuk megérteni a társadalom mikrovilágában lejátszódó folyamatokat, amelyek pedig a társadalom makrostruktúrájához fűződő jelenségeket is módosíthatják, alakíthatják, a második pedig hosszú ideig a makrovilágtól elszakítottan közelítette meg a kis egységeket. Ma azonban bizonyos fokig már csak múlt időben beszélhetünk a két út e – nagyon leegyszerűsítetten ábrázolt – vonásairól. Napjainkban ugyanis a polgári szociológia egyik legfontosabb módszertani problémájává vált a mikro- és a makromegközelítés közötti „szakadék" áthidalása, mindkét úton megjelent (bár még nem vált általánossá) a másik felé való tájékozódás.

E szakadéknak áthidalására törekvő elméleti koncepciók meglehetősen ismertek. George Gurvitch pl. a makrostruktúra felől, a társadalom totalitásának és mélységi tagozódásának eszméjével, T. Parsons pedig az emberi magatartás oldaláról, a társadalomnak mint a rendszerré szerveződött magatartási normák, szerepek elemzésével kísérelte meg az említett szakadás feloldását. De bármelyik oldalról is indultak el: végül is nem a konkrét társadalomhoz jutottak el, hanem olyan *absztrakt szisztémáig,* amellyel a konkrét társadalom jobb megértésére törekszenek. Másutt már leírtuk mind Parsons, mind pedig Gurvitch elméletének főbb vonásait (lásd. „A szociológiai gondolkodás fejlődése", vagy „Az ember és társadalmi környezete" c. munkáimat), nem szeretnénk ezeket megismételni. Arra viszont rá kell mutatni, ami mindkettőjüknél közös: mindkét elmélet következetlen ugyanis alapvető kiindulópontjához viszo-

nyítva. Ez a következetlenség a két elméletet rokonítja, a két utat közelíti egymáshoz. Ismeretes ugyanis, hogy a durkheimi felfogás a társadalom megközelítéséről nem nélkülözte még a történeti elemet, és követőinek munkásságában is fellelhető volt bizonyos fokú történeti szemlélet. Gurvitch koncepciója azonban a társadalom totalitásában összefogott rétegeződéséről, a mélyszociológia – jóllehet maga is azt írja, hogy az összes mélységi szinteken nyomon kell követni a strukturálódást, destrukturálódást, újrastrukturálódást, valamint szétrobbanást jelentő folyamatokat, és ezt a történelemtudománnyal együttműködve kell megmagyarázni – végül mégis nélkülözi a történeti szemlélet valóságos érvényesülését. Azt írja ugyan, hogy a szociológia problémái a társadalmi szituációk szerint alakulnak, s tipizálja is a társadalmakat. Ezek a típusok azonban nagyon is önkényesek, s nem fedezhető fel bennük semmi olyan lényeges történeti elem, amely jellemző volna a történetileg tényleg kialakult társadalomtípusokra. A jelen társadalmának megértését végül is függetleníti a múltban elindult folyamatok és jelenségek történeti elemzésétől. A szociológia problémáinak az egyes társadalmi szituációkhoz való kötődése így olyan abszolút érvényűvé válik, hogy ez a látszólagos történetiség éppen a történeti megközelítési módot teszi lehetetlenné. A mélyszociológia rétegei pedig olyan absztrakciókká válnak, amelyek alkalmasak ugyan arra, hogy rendezési keretet, fogalmi rendszert biztosítsanak az empirikus kutatások számára, hogy elrendezzék a mikro- és a makrovilágra irányuló kutatásokat, de a két világ összekapcsolása ezeknek a kereteknek a segítségével még egyetlen empirikusan megalapozott szociológiai kutatásban sem történt meg.

Parsons elméletében kettős következetlenséget találunk a Max Weber-féle társadalmi cselekvéstannal szemben. Mindenekelőtt a történeti elem kiküszöbölődését – fogalmi rendszerébe ugyanis egyáltalán nem illik be a történeti

szemlélet – másodszor pedig a funkcionális megközelítés központi helyét. Miért következetlenség ez az utóbbi? Max Weber társadalomelméletének kidolgozásakor, a társadalom holisztikus szemlélete ellen küzdve kategórikusan elutasította egyrészt a társadalomnak mint sui generis valóságnak és egésznek a gondolatát, másrészt azt a funkcionalizmust is, amely a társadalomnak, mint egésznek a felfogásával együtt járt. Parsons strukturális funkcionalizmusa ezzel szemben a funkcionális megközelítési mód elfogadásával szükségszerűen elvezetett a társadalomnak egységes, egymással funkcionális kapcsolatban levő részekből felépült egészként való felfogásáig. A parsonsi alapséma – a rendszerré szerveződött szerepek, és ami ebből következik: egy rendszer társadalmi környezetének más rendszerekké való felbontása – azonban éppen úgy nem a történetileg konkrét társadalmat fogja meg, mint Gurvitch mélyszociológiai elmélete. Parsons fogalmait, a rendszert és a rendszerrel összefüggő funckionális következményeket jelentő kategóriákat egyre több empirikus kutatás is felhasználja, s bizonyos társadalmi jelenségek rendszerként való felfogása valóban lehetőséget is nyújt e jelenségekre vonatkozó empirikus adatok értelmezésére. De a társadalom egészére vonatkozó felfogása túl absztrakttá válik, nem ad lehetőséget a történeti folyamatok elemzésére, ily módon a társadalmi valóság konkrét történeti megragadására sem.

Gurvitch és Parsons elméletei – amelyek az empirikus kutatások „kodifikálásának", összefüggésekben való elemzésének igényéből fakadtak – ily módon segítették ugyan a szétszórt, nemegyszer praktikus igénnyel megindult konkrét társadalomkutatások adatainak rendezését, bizonyos összefüggésekben való értelmezésüket, és ennyiben a társadalmi valóság megközelítését is. Végül is – ahogyan erre már utaltunk – átugrottak egy lépcsőfokot a társadalom konkrétságának szintjén; az adott társadalom empirikusan

megfogható jelenségszintjéről az absztrakt társadalom szintjére kerültek. Holott a szociológia specifikus területe a társadalom valóságos folyamatainak feltárásában éppen a *kettő közötti szint*, a *konkrét társadalmi-gazdasági alakulat* szintje.

A mikro- és a makrojelenségek kutatása között kialakult szakadék áthidalását azonban csak a történeti szemlélettel lehet biztosítani. A történeti szemlélet „visszatérésére" napjainkban egyre több jel mutat. Az utolsó két szociológiai világkongresszuson (Evian 1966, Várna 1970) előadások, kerekasztal-megbeszélések sürgették ezt, éppen a mikro- és makrokutatások összekapcsolásának szemszögéből, az elvi-módszertani felismerés tényleges hasznát azonban már néhány kutatás is bizonyítja.

A mikro- és a makrovilág összefüggésének értelmezését kísérli meg a társadalomnak olyan „konkrét történeti" felfogása, amilyen napjaink egyik legnagyobb hatású elméletében az *ipari társadalom* képében jelentkezik. A szociológia fejlődésében kezdettől fogva észlelhető olyan tendencia is, amely a történeti fejlődés szakaszainak megállapítására törekszik. A szociológia fejlődésének kezdetén ez a törekvés szorosan összefüggött a társadalom evolucionista felfogásával, azzal a koncepcióval tehát, amely a történelemben a társadalom állandó fejlődését, új és új fejlődési szakaszok kialakulását látta. Ezeknek a fejlődési szakaszoknak egymásutánisága az első szociológusok műveiben valamiképpen mindig korunk jellemző viszonyaira épített társadalmi formáció leírásával zárult. Így jelent meg Comte és Spencer elméletében is az *ipari társadalom* fogalma. Eltekintve a különbségektől, ahogyan a két korai szociológus kora társadalmát mint ipari társadalmat a maga sajátos fogalomrendszerében interpretálta, megállapítható, hogy ezzel a fogalommal mindkettő megközelíthette bizonyos fokig a társadalmi valóságot, hiszen ha alapvető törvényszerűségeit,

jellegzetességeit nem is tudták felfedni, mégis az ipari társadalom mindkettőjük esetében a korabeli polgári társadalmat jelentette. Ez a társadalomkép – ha a valósággal nem teljesen adekvát fogalmak és ismeretek alapján írta le a jelenségeket, mégis konkrétabb volt, mintha valamilyen általános társadalomfogalomból, általános összefüggésekből indult volna el.

Az ipari társadalom fogalma azután a történeti szemlélet háttérbe szorulásával egy időre eltűnt a szociológiából. Nem foglalkozhatunk most azokkal a körülményekkel, amelyek ezt a fogalmat ismét visszahozták; csak jeleznénk, hogy ez részben ideológiai szükségletekkel függött össze. Ez abban nyilvánult meg, hogy a szocialista (elsősorban a szovjet) és a nyugati monopoltőkés társadalmakat egyaránt az ipari társadalom fogalmában egyesítették több, hasonló, de másodlagos jelenség alapján. A fogalom bevezetéséhez az a körülmény is hozzájárult, hogy az adott történeti társadalom konkrét értelmezéséhez hovatovább nélkülözhetetlenné vált ennek a társadalomnak legalábbis a szembetűnő jegyeit egyesítő fogalom. Nem is az a lényeg most, hogy milyen jelenségeket tekintettek az egyes szociológusok vagy közgazdászok jellemzőnek az ipari társadalmakra. Raymond Aron pl. a következőket: a vállalkozás elválása a családtól, új munkamegosztás kialakulása, tőkeakkumuláció, a racionális kalkuláció, a munkásoknak a munka helyén való koncentrációja. Ezek változtak, s mint Aron példája is mutatja, sokszor nem is a lényeges elemeket emelték ki, vagy egymástól eltérő fontosságú jelentőségeket értelmeztek azonos szinten (hozzátehetjük, hogy a fogalmat magát és különböző összetevőit a polgári szociológiában is bírálat érte). Fontosabb az, hogy az ipari társadalom fogalma történetileg kevéssé konkréttá vált, paradox módon szinte még kevésbé konkrét ma, mint Comte vagy Spencer szociológiájában volt, ahol egyértelműen a korabeli tőkés társadalomra

vonatkozott. Ma pedig nem csupán az egyes iparinak tekintett társadalmak kialakulásának történeti viszonyai maradnak értékelés nélkül – ahogyan a fogalom használóit Dahrendorf bírálta –, hanem a másodlagos jegyek alapján két merőben eltérő lényegű történeti társadalmi alakulat, a tőkés és a szocialista kerül egy fogalomba. Ezzel azután a fogalom történeti konkrétsága szenved csorbát, hiszen nem vitatható, hogy pontosabban és konkrétabban ragad ugyan meg egyes társadalmi jelenségeket, mint a polgári szociológia „alapítói" tehették, mégis különböző *lényegi viszonyokkal* jellemezhető két társadalom kerül egy fogalomba, s ez már távolodás a konkrétság történeti értelmétől. Ezen túl azonban problematikus a fogalom azért is, mert a tőkés társadalom két fejlődési szakaszát is egyesíti, éspedig részben az első, részben a második szakaszra jellemző jegyek alapján. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az ipari társadalom fogalmi kontextusában a mai tőkés társadalom jónéhány jelenségének értelmezése is lehetetlen volna. Mint említettük, egyes jelenségek – az urbanizáció, a mobilitás stb. megközelítésében ez a fogalom valóban használható. Napjainkban azonban észlelhető már a mai fejlett tőkés társadalom újabb fogalom segítségével való megragadására irányuló törekvés is, így születnek olyan fogalmak, mint a „fogyasztói társadalom", újabban a „posztindusztriális" társadalom, ezek azonban fogalmilag még az ipari társadalomnál is kevésbé kidolgozottak. A mai tőkés társadalom alapvető jellegzetességét nem is ezeknek a fogalmaknak szociológiai értelmezésével, hanem ilyen és hasonló fogalmak – mint pl. Galbraith ipari állama – közgazdasági elemzésével közelítik meg.

Mégis azt kell mondanunk, hogy ezek a fogalmak, minden vitathatóságuk, túláltalánosított jellegük ellenére – bár nem a lényegi szinten – tükrözik a mai tőkés társadalom valóságát. Ennek folytán a szociológia számára nem is el-

sősorban az ipari társadalom és hasonló fogalmak szociológiai elméleti kidolgozása jelentős, hanem az, hogy ezek a fogalmak, szociológiai és gazdasági összetevőik értelmezési lehetőséget adnak az empirikus kutatásoknak. Jelentős továbbá az is, hogy ezekhez a fogalmakhoz, a bennük foglalt társadalomképhez kapcsolódik a polgári szociológia új, a történeti valóság konkrét megközelítésére törekvő felfogása a kritikai szociológia is.

Válaszúton: szociotechnika — társadalomkritika — szaktudomány?

1. EMPIRIKUS TÁRSADALOMKUTATÁS - SZOCIOTECHNIKA

2. POLGÁRI SZOCIOLÓGIA — TÁRSADALOMKRITIKA

3. A SZOCIOLÓGIA MINT SZAKTUDOMÁNY

VÁLASZÚTON: SZOCIOTECHNIKA – TÁRSADALOMKRITIKA – SZAKTUDOMÁNY?

A polgári szociológia utóbbi évtizedeinek termékeiben lapozgatva, a kétségtelenül nagy eredmények, a szakmai „stabilizálódás", a konkrét társadalom felé való közelítés jelei mellett felfedezhetők a bizonytalanság, a kétség tünetei is. Ezek a tünetek Lynd „knowledge, for what" – tudás, de miért – kérdésére emlékeztető problémafelvetésben foghatók meg leginkább, és egyre erőteljesebben jelentkeznek az utóbbi években. Mintha a polgári szociológia nem tudná megemészteni saját adatainak tömegét, elméleteinek differenciáltságát, és nem találná helyét a társadalomban sem. Az európai szociológiára nézve Dahrendorf fejezi ki ezt a kétséget „A szociológia hasznáról" írott esszéjében. Ez az esszé egyébként egy olyan – nemrégiben megjelent – tanulmánykötetben látott napvilágot, amelyben a többi szerző (szociológusok és filozófusok) is ugyanazzal a kérdéssel foglalkozik: a szociológia helyét keresik az elméleti és empirikus kutatások között. E kétségek és bizonytalanság okait próbálja megfejteni A. W. Gouldner: „A nyugati szociológia közelgő krízise" c. könyvében. Gouldner azonban a krízis jeleit már nem csupán a polgári szociológiában véli felfedezni, hanem a marxista, pontosabban a szovjet szociológiában is.

A szociológia társadalmi helyét illető bizonytalanság, kétség azonban nem csupán explicit formában – és nem is

csupán az említett szerzőknél jut kifejezésre. Megmutatkozik ez abban is, hogy a polgári szociológiában három, világosan elkülöníthető felfogás alakult ki a szociológia társadalmi helyéről, feladatairól, lehetőségeiről. E könyv első fejezetében már utaltunk arra, hogy egyre világosabban ismerhető fel mindenütt (bizonyos mértékig a marxista szociológiában is) a szociológia mibenlétével kapcsolatos álláspontok differenciálódása. Kialakult a szociológiának egyrészt mint *szociotechnikának,* másrészt mint *kritikai társadalomelméletnek,* s végül mint *szaktudománynak* a felfogása. Ezek a felfogások önmagukban természetesen *nem jelentenek külön iskolákat vagy elméleti irányzatokat.* A mai szociológia továbbra is sokféle elméleti és módszertani alapon tagozódik; s az a tény, hogy társadalmi funkciójáról vallott nézeteket az imént említett három csoportba sorolhatjuk, nem szüntetik meg ezt a sokrétű tagozottságot. A szociológiáról vallott felfogásoknak ez a hármas felosztása tehát semmiképpen sem léphet a szociológiai iskolák, irányzatok helyébe – hiszen mi ezúttal egy lényeges vonatkozás alapján csoportosítottunk, az iskolákat, irányzatokat pedig csak egy rendkívül komplex, minden lényeges vonatkozásra kiterjedő elemzés alapján lehet körvonalazni.

A szociológia szerepének ilyen hármas felosztása azonban nem pusztán az erre vonatkozó nézetek absztrakt csoportosítása, hanem a szociológia tényleges társadalmi funkciójáról is mond valamit – ha szélsőségekre polarizáltan is. Az a tény, hogy a szociológia társadalmi szerepének felfogása az egyes szerzőknél általában szélsőségesen jelentkezik, konfúziót eredményezhet. Bizonyos értelemben meghosszabbítja tehát a szociológia „Sturm und Drang" korszakát. Arról nem is szólva, hogy az egyik nézetet valló szociológus a másik felfogás jelentkezését, az övével szemben álló vagy annak ítélt felfogást eleve a szociológia „válságjelenségeként" értékelheti.

Kérdés természetesen, hogy a mai tőkés társadalomban van-e ennek a „válságtudatnak" objektív alapja, s ha igen, milyen? S ugyancsak kérdés, hogy a szociológiáról vallott hármas felfogás a „létező érvényén" túl tényleges választási alternatívát jelent-e a polgári szociológia számára? E kérdésekre azonban csak akkor adhatunk választ, ha mindhárom felfogást társadalmi és tudományos gyökereivel együttesen elemeztük, ha megvizsgáltuk mindhárom alternatíva tényleges lehetőségét.

1. EMPIRIKUS TÁRSADALOMKUTATÁS — SZOCIOTECHNIKA

Az első alternatíva lenne a szociológia mint szociotechnika. Mit jelent a szociotechnika? Legáltalánosabban – Adam Podgórecki, lengyel szociológus megfogalmazásában – „a társadalmi élet racionális átalakítására vonatkozó ajánlások sajátos komplexumát"; közelebbről viszont az „eszközökre vonatkozó" ajánlásokat, amelyek segítségével „az elfogadott társadalmi értékrendszerre támaszkodva célszerű, előre meghatározott társadalmi átalakulásokat" lehet végrehajtani. Ebben a felfogásban a szociotechnika tulajdonképpen azonos az alkalmazott szociológiával. Ám a szociotechnikaként felfogott (tehát társadalmi problémák megoldását segítő, emberi kapcsolatokat „alakító, gyakorlati célokat eszközként szolgáló) szociológia egyes szerzőknél (nemegyszer marxista szerzőknél is) azonossá válik az empirikus társadalomkutatással. Fordítva felállítva ezt az „egyenletet": az empirikus társadalomkutatás szükségképpen a szociológia szociotechnikai funkciójának érvényesülését, ennek a funkciónak tudatos vagy nem tudatos elfogadását jelentené. Ehhez az azonosításhoz társul azután az az ugyancsak rendkívül elterjedt nézet, hogy az empirikus társadalomkutatás, illetőleg a szociotechnika akarva-akaratla-

nul a fennálló viszonyokat igazolja, szerepe tehát konzervatív, apologetikus, annál is inkább, mivel a szociotechnika mint „technika" csak a fennálló társadalom érdekében való „manipulálás" lehet. Ebből adódik azután az a felfogás, hogy pl. az üzemi szervezetekben végzett empirikus társadalomvizsgálat (Elton Mayo kísérleteitől kezdve napjaink üzemszociológiájáig) és eredményeinek technikaként való felhasználása csak a munkások manipulálására korlátozódik a nagyobb termelékenység, a nagyobb profit, végső soron tehát az adott társadalmi viszonyok érdekében.

Aligha tagadható, hogy ebben a gondolatmenetben van igazság. Egészen bizonyos pl. hogy a tőkés vállalkozó, amikor üzemszociológiai vizsgálatokat végeztet – nem kevés pénzért – és e vizsgálatok eredményeit felhasználja az üzemi munkakörülmények, belső társadalmi viszonyok stb. változtatására, saját termelési céljainak érdekében teszi ezt, még akkor is, ha az intézkedések következtében esetleg a munkakörülmények ténylegesen javulnak. Nem kétséges az sem, hogy pl. az „American Soldier" vizsgálatai is a katonák harcértékének növelését célozták, mint ahogyan a közvéleménykutatásoknak is megvan a közvetlen politikai taktikai és a közvetett orientációs célja – még akkor is, ha a szociológia mint tudomány is nyert vagy nyerhet valamit ezekből a praktikus célú társadalomvizsgálatokból. Végső leegyszerűsítésben tehát számtalan példa igazolja az empirikus kutatások „szociotechnikai" célokra való felhasználását, és e célok végső összefüggését a fennálló társadalmi rend igényeivel; könnyen elfogadhatónak tűnik, hogy az empirikus szociológia és a manipulatív jellegű szociotechnika kapcsolatban van egymással. A közelebbi vizsgálatok azonban mégis arra mutatnak, hogy a problémát legalábbis árnyaltabban kell szemlélni.

Lássuk először az *empirikus társadalomkutatások és a szociotechnika azonosítását.* Történetileg nem kétséges,

hogy az empirikus táradalomkutatásoknak az a típusa, amelyet ma általánosan annak kezelnek – s különösen amelyet a közvélemény annak tart – valóban gyakorlati társadalmi problémák megközelítéséből fejlődött ki. Ez az ún. standard sémájú szociológiai felvétel, amelynek az empirikus társadalomkutatással való azonosítása már eleve megszorítást jelent. Ezzel természetesen még nem azonosult az empirikus társadalomkutatás a szociotechnikával, hiszen a szociológia tudományos problémái és a társadalmi gyakorlat elméleti szinten is kapcsolatban voltak és vannak egymással. Mindenképpen igaz azonban, hogy az empirikus kutatások, különösen az ún. „felvételek" elterjedése, tömegessé válása már nem csupán a szociológiai kutatásoknak a társadalmi problémákhoz való puszta kapcsolódásából következett. Nagyon sokszor ugyanis a gyakorlat (gyakorlaton itt a különböző, üzemi, gazdasági, politikai, igazgatási, tömegkommunikációs stb. szervezetek tevékenységét értjük) igényei határozták meg a szociológiai kutatások által megközelítendő problémát is, tekintet nélkül a tudomány igényeire. Szélsőségesen még olyan nézet is megjelent, hogy a szociológiai kutatásokat a rájuk fordított összegek alapján kell megítélni, abból kiindulva tehát, hogy a kutatás a pénzben kifejezhető eredményhez mérten „kifizetődött-e". Ez a valóságos helyzet, mint ahogyan valósághelyzetet tükröz az empirikus szociológiának szociotechnikaként való felfogása is. Az empirikus társadalomkutatás és a szociotechnika egyszerű azonosítása ellen azonban két logikai érv is szól. Az egyik, hogy a szociológia tudományos kérdésfeltevéseiből elinduló kutatások jelentős részben ugyancsak használják az empirikus társadalomkutatást, a másik pedig az, hogy szociotechnikaként nem csupán az empirikus társadalomkutatás adatai, hanem elméleti jellegű szociológiai eredmények is felhasználhatók.

Legújabban a szociológia társadalmi funkciójának a tár-

sadalmi tervezés síkján való megjelenésével éppen ez az utóbbi jelenség észlelhető. A szociotechnikával szembeni kritika éppen ezért ma már nem csupán az empirikus társadalomkutatást érinti, hanem – példa erre Gouldner említett könyve a nyugati szociológia krízisérőI – az ún. akadémiai, tehát intézményesedett szociológiát is, amelynek reprezentánsát, a funkcionalizmust, különösen Parsons társadalomelméletének formájában Gouldner pl. egyértelműen az ún. „jóléti állam" igényeit kiszolgáló szociológiának tekinti. Parsons elmélete – írja Gouldner – a második világháború után jelentős változáson ment keresztül, éspedig a jóléti állam kibontakozását, megerősödését követően. Ennek az államnak a társadalmi szolidaritásra vonatkozó igényét fejezné ki pl. a parsons-i elméletnek egymással funkcionális kapcsolatban álló rendszerekből való felépítettsége. S mivel a jóléti állam probléma-megoldási stílusa lassú, reaktív és „post factum" jellegű, a szociológia is a manifesztálódott társadalmi problémák kutatására koncentrál, így készíti elő a jóléti állam döntéseit, tanácsadóként szolgálva a nem gazdasági problémák megoldásában.

Gouldner kritikája azonban – miközben adalékot szolgáltat a szociotechnika és az empirikus társadalomkutatás azonosítása ellen – egyidejűleg bonyolultabbá teszi a második kérdést, éspedig azt, hogy vajon a szociotechnika szükségképpen konzervatív jellegű-e.

A polgári szociológiában elterjedt álláspont szerint az empirikus társadalomkutatás, az empirikus adatok szociológiai célokra való felhasználása eredetileg éppenséggel nem konzervatív, hanem reformista politikai törekvésekhez kapcsolódott. Az említett álláspont egyik megfogalmazója, N. Birnbaum szerint pl. az empirikus szociológia reformista szakasza Németországban 1933-ig, Amerikában pedig 1939-ig tartott. Szerinte a „Social Science Association" az Amerikai Egyesült Államokban és a Max Weberrel is kap-

csolatban álló „Verein für Sozialpolitik" Németországban egyaránt az iparosodó és urbanizálódó társadalom problémáinak reformista megoldására törekedett, és ilyen célokat szolgált az ún. chicagói iskolában kifejlődött empirikus szociológia is. Eszerint a második világháború időszakától kezdődően vált volna az empirikus szociológia mindinkább „konzervatívvá", a bürokratikus célok kiszolgálójává. Akkor, amikor a szociológia „akademizálódásával" az empirikus kutatások az egyetemekre is behatoltak, és így elszakadtak a nagy társadalmi-politikai, vagy éppen tudományos céloktól, amikor elszaporodtak a különböző érdekcsoportok számára végzett kutatások, és a tanároknak is az ilyen vizsgálatokra kellett a diákokat előkészíteni. Ezzel egyidőben az egyetemek is egyre több pénzhez és megbízáshoz jutottak egyes társadalmi problémák kutatása révén, ily módon az egyetemi kutatások szükségszerűen integrálódtak az „establishment" kereteibe, a problémákat is „establishmentnek" megfelelő szinten kezelték, és a megoldásukra tett javaslatokat is e keretek határozták meg.

A most vázolt gondolatmenet tehát abban összegezhető, hogy az empirikus társadalomkutatás a szociológia intézményesülésével vesztette el reformista jellegét és vált a konzervatív-bürokratikus célok eszközévé. Máshelyütt azonban már rámutattunk arra, hogy e folyamatban közreható tényezők között nem az ún. intézményesülés a lényeges, hanem a társadalomban bekövetkezett változások, amelyek folytán igény támadt a szociológiai kutatásokra, és amelyeknek csupán egyik következménye a szociológia intézményesülése a polgári társadalom bizonyos fejlettségi szakaszán.

Nem pontos azonban az empirikus társadalomkutatás reformista vagy konzervatív jellegének értelmezése sem. Birnbaum, de mások elemzéséből is úgy tűnik, mintha a kezdeti empirikus kutatások reformista jellegét – az első fejezetben ezt úgy fogalmaztuk meg, hogy szociálpolitikai hangsúly-

lyal bontakoztak ki – az biztosította volna, hogy e kutatások az állami kereteken, a „bürokratikus" szervezeteken kívül folytak, az egyetemek pedig, amelyek pl. a chicagói iskola esetében – ezeket a kutatásokat megindították, még nem integrálódtak az „establishmentbe", még az „akadémiai szabadság" letéteményeseiként dolgoztak. Konzervatívvá tehát akkor válnak a szociológiai kutatások – e felfogás szerint –, ha „bürokratikus" kezekbe kerülnek, illetőleg, ha maguk az egyetemek, kutatóintézmények is az „establishment" részévé válnak. Lényegében hasonló módon tekinti konzervatívnak most már nem csupán az empirikus kutatásokat, de az ún. akadémiai szociológia egészéhez kapcsolódó szociotechnikai funkciót Gouldner is. A jóléti állam reaktív problémamegoldási stílusa ugyanis, amelyet ez a szociotechnika szolgál, az adott keretek közötti megoldást sugallja és azt is teszi lehetővé. A középszintű szociológiai elméletek társadalmi funkciója – állapítja meg pl. Gouldner – a „korlátozott társadalmi küldetést szolgáló" bürokratikus szervezetekhez való adaptáció elősegítése; magasabb szintű szociológiai elmélet pedig, miután a jóléti állam nem lát a jövőre nézve a sajátján túlmenő alternatívát, ennek az államnak elméleti koncepciójával és gyakorlatával fonódott össze.

A tőkés állam tevékenységében beállt változások következtében azonban sok olyan probléma megoldása vált állami feladattá – ilyen pl. éppen a szociálpolitika –, amely régebben nem állami, hanem „társadalmi" jellegű volt. (Ismeretes pl., hogyan vált a sokgyermekes családok támogatása „karitatív" tevékenységből állami feladattá.) A társadalmi tervezés gyakorlatával pedig a tőkés állam is kénytelen alkalmazkodni – legalábbis bizonyos mértékig – a változó társadalmi viszonyokhoz, rákényszerül arra, hogy ezeknek a viszonyoknak a változását a maga eszközeivel és lehetőségeinek megfelelően irányítsa, vagy legalábbis befolyá-

solja. Így adódik a kérdés, hogy a reformista és a konzervatív jellegnek a fentiekben példázott értelmezése a szociotechnika társadalmi funkcióját illetően megállja-e a helyét? A tőkés államok gyakorlata – úgy tűnik – egyre inkább magába foglalja azt az elemet, amelyet a kezdeti empirikus kutatásokkal kapcsolatban reformistának vagy szociálpolitikainak neveztek, illetőleg neveztünk. Azaz a maga keretein belül törekszik az iparosodásból, az urbanizációból, a társadalom gazdasági szerkezetében bekövetkezett változásokból fakadó társadalmi problémák elemzésére és – ha reaktív stílusban is – a megoldásukra. Ez a tevékenység a szó hagyományos polgári értelmében már nem konzervatív, hanem reformista; s a szociológia közreműködése ebben meg is felel a keletkezésével, fejlődésével összefüggő társadalmi sajátosságoknak. Továbbmenően: a tőkés társadalom jelenlegi fejlődési szakaszában ezeknek a problémáknak bármilyen szintű és mértékű megoldása – radikális társadalmi-gazdasági formációváltozás hiányában – csak az állam szervezeti kereteiben, állami döntések eredményeképpen képzelhető el. A szociológia egészének – és természetesen az empirikus társadalomkutatásoknak is – társadalmi szinten kibontakozó szociotechnikai funkciója tehát csak az *állami keretekben,* állami szervezetek révén érvényesülhet. Bizonyos vonatkozásokban természetesen az állami szervezeti keretekbe nem tartozó politikai pártok, rádió- és televíziótársaságok stb., kisebb méretekben pedig a gazdasági szervezetek is lehetőséget adnak a szociológia szociotechnikai felhasználására. De a társadalom viszonyainak akár egy-egy vonatkozásban való *átfogóbb igényű* alakítása ma már mindenképpen állami tevékenységet igényel. A polgári szociológia eredendő absztrakt reformista jellege ily módon sajátosan összekapcsolódott a jelenlegi tőkés állam konkrét reformtevékenységével. Véleményünk szerint nem a polgári jóléti állam reform jellegű problémamegoldásai

korlátozzák tehát a szociológiát – ahogyan ezt Gouldner értelmezi –, hanem a polgári szociológiának ez az eredendő sajátossága kapott teret a reformista állami tevékenységben való közreműködésével. Hiszen annak előfeltétele, hogy e sajátossága társadalmi méretekben érvényesülhessen, az állami tevékenység „reform jellegének" kibontakozása volt. Az állami reformtevékenységben közreható polgári szociológiának – s elsősorban magának az ilyen reformtevékenységnek – korlátai mindenekelőtt abban vannak, hogy a polgári társadalom ellentmondásos viszonyai minden társadalmi probléma megoldását befolyásolják. E társadalom alapvető struktúrájából fakadó konfliktusok tudományosan nem oldhatók fel. Hatásuk bizonyos mértékig csökkenthető, de a konfliktusokat nem lehet kiküszöbölni a „consensus" oly divatossá vált fogalmával, vagy a consensusra való gyakorlati politikai törekvéssel. Ez a fogalom ugyanis nem vet számot azzal, hogy az ellentmondások nem mindig oldhatók meg racionális vitával és a kompromisszumok kialakításával (minél alapvetőbbek az ellentmondások, annál kevésbé). A consensus politikai gyakorlata éppen ezért polarizált – igen gyakran formális – „egyetértést" eredményez, ahol az „egyetértésben" polarizált hatalmi viszonyok fejeződnek ki. A problémamegoldás végül is éppen annyira korlátozott a polgári szociológia, mint a jóléti állam számára. A polgári állam ugyanis végső soron polgári állam marad, bármilyen reformra törekedjék is. Ennélfogva bármennyire is kritikai kíván lenni a polgári szociológia – állami keretek között, vagy azokon kívül, amikor például nem igazgatási-reformista, hanem társadalmi-reformista csoporttörekvéseket szolgál – végső soron a polgári társadalom által kondicionált szociológia marad.

Ez ad lehetőséget a szociológia reformista és konzervatív jellege közötti *látszólagos* ellentmondás feloldására is. Ha ugyanis a „konzervatív" jelzőt nem a szó polgári ér-

telmében fogjuk fel, hanem a történeti mozgáshoz való viszonyt alapul véve, akkor nem csupán az empirikus társadalomkutatások és nem is csupán a szociológia szociotechnikai funkciója, hanem – nagyon kevés kivétellel – az egész polgári szociológia konzervatívvá válik. Ebben az értelemben ugyanis nem az „establishmenttel" szembeni, hanem a társadalom struktúrájával szembeni állásfoglalás a döntő. Az establishment – és az establishmentet szolgáló szociotechnika – kritikája ugyanis még mindig az adott társadalom alapstruktúráján belül maradhat, és általában marad is. Történeti méretekben tehát konzervatív jellegű a reformtevékenységet végző polgári állam és az azt segítő polgári szociológia is. Amennyiben pedig a polgári szociológia egy részében képes levetkezni ezt a történetileg konzervatív reformizmust, utópikus jellegűvé válik. További alternatíva azért nincs, mert *a társadalom strukturális változásának valódi mozgatóerőit felismerő szociológia már nem tekinthető polgárinak.*

Ezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy egy társadalmi formáción *belül* nincs fejlődés, vagy hogy a fejlődés mindenkor és szükségképpen a társadalom alapstruktúrájának lényeges változásához kötődik. Ezért tehetünk különbséget a polgári szociológián *belül* a fejlődést szolgáló vagy azzal ellentétes irányzatok között. Csakhogy mindez nem változtatja meg a polgári szociológiának alapvetően konzervatív jellegét. Azt is mondhatnánk tehát, hogy a konzervativitásnak is különböző történeti szintjei vannak, amelyek tekintetbevételével oldható fel a polgári szociológia reformista és konzervatív jellege közötti ellentmondás.

Az empirikus társadalomkutatás azonosítása a szociotechnikával, és mindkettő konzervatív jellege tehát sok olyan problémát vet fel, amelyek továbbgondolkodást igényelnek. Az eddig elmondottakon túl felmerülhet például, hogy ezek az összefüggések jelentkeznek-e a szocialista társadalomban.

Annál is inkább, mert a kérdést érintő nyugati szociológiai tanulmányok általában az empirikus társadalomkutatás és a hatalom összefonódásának igazolásaként említik, hogy a szocialista országokban is az empirikus társadalomkutatások bontakoztak ki. Ezt a kérdést a következő fejezetben részletesebben is megvizsgáljuk majd, itt csak annyit, hogy *történeti szempontból* értékelve a kérdést a szociotechnikai funkció esetleges konzervatív hangsúlya a szocialista társadalomban alapvetően megkérdőjelezhető.

Az empirikus társadalomkutatás gyors elterjedése és – legalábbis egyidőben – szinte kizárólagos helyzete a polgári szociológiában nem csupán szociotechnikaként értékelve váltott ki kritikát, hanem fenntartásokat ébresztett tudományos használhatóságával szemben is. Jóllehet általánosan nem mérik a társadalomkutatás értékét „kifizetődésén", mégis nem egyszer vált vitatott kérdéssé, hogy vajon a nagyon pénzigényes empirikus vizsgálatok tömege, azok az adatok, amelyeket e vizsgálatok különösen az elmúlt húsz esztendő alatt produkáltak, adtak-e annyi tényleges ismeretet a társadalomról, mint amennyi anyagi és szellemi erőfeszítést igényeltek. A tudományos erőfeszítések és a tényleges eredmények viszonya azonban nem mérhető mechanikusan. A még több anyagi és szellemi erőt igénylő természettudományi kutatások tapasztalatai szerint gyakran önmagában már az is eredménynek tekinthető, ha bizonyos vizsgálati elképzelések eredménytelennek bizonyulnak, egyes hipotézisek vagy hipotézisek sokasága kerül elvetésre, hiszen a pozitív megismerési folyamat számára ezzel is nagyobb esély biztosítható. Az is bizonyos azonban, hogy puszta negatívummal egyetlen tudomány vagy tudományos módszer sem igazolhatja saját létét és hasznosságát. Azok az érvek tehát, amelyeket napjainkban egyes – egyebek között az empirikus megközelítést is alkalmazó – polgári szociológusok is szembehelyeznek a puszta empirikus meg-

közelítéssel, még esetleges túlzásaikban is figyelmet érdemelnek. Milyen érvekről van szó? Ilyen pl. az empirikus kutatások eredményeinek közhelyszerűsége, az a feltételezés, hogy ezek a vizsgálatok egyébként is általánosan ismert, köztudott eredményekre vezetnek. Szelényi Iván, aki „Empíria és szociológia" c. cikkében az empirikus kutatás kritikáját is értékelte, joggal állapítja meg azonban, hogy ezt a „vádat" szinte valamennyi tudomány kutatási eredményeivel szemben fel lehetne hozni, hiszen a természettudományok is, különösen fejlődésük kezdetibb szakaszában nagyon sokszor általában ismert tényeket, folyamatokat írtak le, és találták meg ezekben a törvényszerűségeket. A közhelyszerű tények pontosítása, összefüggéseik kimutatása alapot biztosít a mélyebb – most már nem csupán a „hétköznapi tudat" szintjén – ismert jelenségek és összefüggéseik feltárásához. Hadd hivatkozzunk mi is George Homans neves amerikai szociológus hasonlatára: az a tény, hogy az alma leesik a fáról, közhelynek tűnt egészen addig, míg Newton ki nem mutatta, hogy az almának a fáról való leesése és a Földnek a Nap körüli forgása között összefüggés van. De azt hisszük, ettől függetlenül is elmondható, hogy minden tudománynak szüksége van saját kutatási körébe eső jelenségek „közhelyeinek" tudományos elemzésére, megerősítésükre, illetőleg elvetésükre, hiszen egy-egy tudományosan megerősített (vagy elvetett) közhelyből kiinduló további elemzés már ismeretlen tények és összefüggések feltárására vezethet. S hadd hivatkozzunk még egy nagynevű szociológus, T. Veblen gondolataira: „... azok az adatok, amelyekkel bármilyen tudományos kutatásnak foglalkoznia kell, banalitások minden más vonatkozásban, mint amelynek szempontjából fontosak."

Ez azonban csak a legfrappánsabb, éppen ezért a leginkább „helyére tehető" vád az empirikus társadalomkutatás tudományos értékével szemben. Csak példálózva idézünk

néhány továbbit: Az empirikus kutatás csak a jelenségvilágot, tehát csak a felszínt ismerheti meg, a lényegi összefüggések rejtve maradnak előtte. Az empirikus kutatás – különösen annak a kikérdezésre alapozó, leginkább elterjedt válfaja – csak az emberi vélemények, jobb esetben az emberi magatartások megismeréséhez vezethet, de semmit sem mond a társadalmi jelenségről magáról... Az ellenérvek sorát folytathatnánk. Mindezek az első pillantásra megalapozott kétségek, de ha megfordítjuk a kérdést, az így keletkező kétségek is éppen ilyen megalapozottnak tűnnek. Hogyan ismerhető meg pl. a társadalom a jelenségek pontos körvonalazása nélkül? Hogyan választható el a társadalmi jelenség az őt hordozó emberi magatartásoktól? Vajon a családnak a modern társadalomban megváltozott funkciói spekulatív úton megközelíthetők-e? Vajon a formalizált szervezetekben tapasztalható jelenségek megérthetők lennének-e a formalizált szervezet tagjait alkotó emberek individuális magatartásainak tanulmányozása, a magatartásukat befolyásoló tényezők feltárása nélkül?

Az empirikus társadalomkutatás ellen nagyon sok érvet lehet találni, mint ahogyan sok szól mellette is. Az igazi kérdés azonban nem is itt van. Ma már a kifejezetten társadalomfilozófiára orientálódott kutatók között is egyre kevesebben tagadják az empirikus megközelítés jelentőségét a szociológia számára. A társadalomfilozófiai jellegű „frankfurti iskola" nemrég elhunyt vezéralakja Theodor W. Adorno pl. nem csupán elismerte az empirikus kutatások értékét, de hivatkozott arra, hogy személy szerint ő, de az „iskola" más tagjai is évtizedek óta folytatnak empirikus kutatásokat is. Igaz ugyan, hogy – amint ezt egy, az empirikus társadalomkutatás politikai jellegét vizsgáló nyugatnémet szociológus megállapítja – az ún. kritikai szociológia kevéssé ismeri és használja az empirikus módszereket, és ezért kritikai megállapításait sem tudja megfelelő módon empiri-

kusan is igazolni, de az is igaz, hogy ennek oka csak részben található meg az empirikus kutatás „kényelmes" elutasításában. Az ok sokkal inkább a kritikai szociológia sajátos kutatási stílusában és felfogásában rejlik, amely – ahogyan erre még visszatérünk – sokszor túlságosan szubjektív kiindulással emeli saját munkásságát a szociológia fölötti régióba. Napjainkban azonban az empirikus vizsgálatokkal kapcsolatosan egyre kevésbé jelentkezik azok kizárólagos elutasítására vagy kizárólagos alkalmazására való törekvés. És az a nézet, amely a szociológiát a közvéleménykutatással, illetőleg a kérdőívekkel azonosítja – ez sem annyira a szociológiában, mint inkább a közfelfogásban él. (Ahol még a „szociológusok" között is megtalálható, ott a szociológia fejletlenségét jelzi.) *Az igazi probléma az empirikus megközelítés helyének megjelölése a szociológiai kutatásokban, azoknak az elméleti és módszertani kérdéseknek megválaszolása, amelyek az empíria és az elmélet kapcsolatában adódnak.* Itt merülnek fel az elméleti fogalmak operacionalizálhatóságának, azaz empirikus megközelítésre alkalmassá tételének, az empirikus módszerekkel „begyűjtött" adatok mennyiségi elemzésén túlmenő elméleti értékelésének, az adatokban esetleg csupán látens módon rejlő tendenciák kihámozásának, az általánosítás és a történeti szemlélet viszonyának stb. kérdései. Mindezek azonban már nem a szociológiát az empirikus társadalomkutatással azonosító álláspont elméleti problémái, hiszen ezek az empirikus társadalomkutatás szintjén – még ha felmerülnének is – nem válaszolhatók meg.

Reális alternatíva-e tehát a szociológiát az empirikus társadalomkutatással azonosítani és van-e objektív realitása az empirikus társadalomkutatás szociotechnikai funkciójának?

Az első kérdésre a választ – úgy hisszük – megadtuk. *Az empirikus társadalomkutatás nélkülözhetetlen a szo-*

ciológiában, de nem azonosítható a szociológiával. Az empirikus társadalomkutatás tulajdonképpen saját legszűkebb kérdéseit sem tudná megoldani, ha nem hagyná el az empíria területét. Csak saját magából kiindulva és magába zárva az empirikus társadalomkutatás távlatilag még alacsony szintű szociotechnikai funkciót sem volna képes teljesíteni. Annak ellenére tehát, hogy szerte a világon a szociológusok igen nagy száma foglalkozik *csak* empirikus kutatásokkal, a szociológia egésze, fejlődése számára ez az út nem tekinthető reális alternatívának.

A második kérdésre csak akkor válaszolhatunk, ha álláspontunknak megfelelően a szociotechnikai funkciót elválasztjuk az empirikus társadalomkutatástól, és a szociológia egészének funkciójaként kezeljük. Ez az elválasztás, illetőleg problémáinak egy fokkal általánosabb szintre emelése nem önkényes. Láttuk, hogy a szociotechnikai funkció a polgári társadalomban jó ideig valóban az empirikus kutatásokhoz kapcsolódott, és mint az empirikus kutatások maguk, ez is elszórtan, pontosabban egyes problémák kapcsán „szétdarabolva", egy-egy szervezet konkrét gyakorlati igényeit kielégítve érvényesült. Mihelyt azonban a szociotechnikai funkció elhagyta ezt a szintet, és a tőkés társadalom egészét érintő problémák megoldásában való közreműködéssel össztársadalmi vonatkozásúvá vált: *szükségképpen* túl kellett lépnie a puszta empirikus kutatásokon (bár nem mellőzheti azokat), a nagyobb elméleti összefüggések, általánosabb következtetések birodalmába.

Ez természetesen nem jelenti a szociotechnikai funkció elhalását. Épp ellenkezőleg: a társadalom objektív fejlődési jelenségei ezt a funkciót a tőkés társadalomban is az eddiginél jobban kiteljesítik. Ám tévednénk, ha ezt a kiteljesedést úgy fognánk fel, hogy a szociotechnikai feladatok ellátása a szociológia egyetlen társadalmi funkciójává vált volna. Egyrészt a „szociotechnika" nem csupán a szociológia funkció-

ja, hanem ugyanilyen mértékben egy sor más társadalomtudományé is; másrészt mint minden társadalomtudománynak, úgy a szociológiának is a *megismerés* az elsődleges feladata – a társadalom folyamatainak, jelenségeinek, végső soron a társadalomnak a megismerése. E nélkül a szociológia szociotechnikai feladatait sem tudná megoldani, elsorvadna és nem lenne méltó a tudomány névre. Más kérdés – jóllehet elemzésére most nem vállalkozhatunk –, hogy a polgári szociológia ezeket a feladatokat milyen szintig képes megoldani. Annyi bizonyos, hogy ezt a szintet alapvetően az adott társadalom jellege, és az ebben végbemenő folyamatok határozzák meg.

2. POLGÁRI SZOCIOLÓGIA – TÁRSADALOMKRITIKA

Talán egyetlen olyan tudomány sincs, amely néhány évtizede annyira a divat áldozata lenne, mint a szociológia. Ez a megállapítás ugyan nem hazai eredetű – Philip Bernard történész írta egy vitaindító cikkében, amelyben a szociológia mai helyzetéről és feladatairól volt szó –, de azt hisszük, igaza van, éspedig kétféle értelemben is. Egyrészt azért, mert a szociológia valóban divatos tudomány lett. Nagy és sokszor meg nem alapozott elvárások alakultak ki vele szemben, a társadalom szinte minden problémájára megoldást várnak tőle. Másrészt azért, mert a szociológián belül rendkívüli könnyedséggel hódíthatnak tért divatos eszmék, gondolatok, és talán egyetlen más tudomány sem nyitott annyira az új számára, mint a szociológia. Az újjal szembeni nyitottság természetesen a tudomány egyik legnagyobb értéke, ha nem merevedik be saját kategóriáiba, hagyományos elméleteibe. De az új iránti érzék a divatnak való kiszolgáltatottsággá válik, ha egy tudomány még nem elég érett ahhoz, hogy kritikusan viszonyuljon nemcsak a

saját történetileg felhalmozódott ismereteihez, hanem az új eszmékhez is. A tudomány saját teljesítményével szembeni önkritikája elválaszthatatlan az új lehetőségekkel, eszmei irányzatokkal szembeni kritikától.

A kritikai szociológia azonban nem ilyen értelemben kritikai. A szociológia eddigi eredményeivel szembeni kritikát megtaláljuk ugyan benne, de már kevéssé kritikai a sokféle társadalmi kötöttséggel burjánzó új eszmékkel szemben. Ez – mint említettük – a szociológia egészének bizonyos gyengeségével függ össze, és talán azzal is, hogy az a bizonyos önkritika, amely az eddigi tudományos teljesítménnyel szemben kialakult, egyes szociológusokat éppen nem szerénységre int, hanem megalapozatlan szerepvállalásra késztet. Hasonlatos ez a magatartás az apái nemzedékének teljesítményét meg nem értő, sőt elutasító fiatal nemzedék buzgóságához, akiket még nem köt a történeti tapasztalat, ezért a múltban csak a kudarcot látják, de nem látják meg a saját erőfeszítéseikre is érvényes korlátokat, ezért azután nem is számolnak ezekkel a korlátokkal. Nietzsche akarta így megszabadítani az embert a történelemtől, „a valóság vak hatalmától". Ezzel természetesen még nem magyarázták meg, miért vált nyitottá a szociológia (éspedig egyre fokozódó mértékben) az ún. kritikai szempont számára, miért vált divattá a szociológián belül a kritikai megközelítés. És azt sem magyarázták meg, hogy miért jelentkezik ez a kritikai szempont a szociológiában az önmagával szembeni kritikátlanságban, újjáélesztve ismét azt a szociológia kezdetén jelentkező felfogást, hogy ez a tudomány hivatott a társadalom átalakítására.

Mielőtt megkísérelnénk a felvetett kérdések megválaszolását, idézni szeretnénk a kritikai szociológia néhány egészen friss állásfoglalását a szociológia és a társadalom összefüggéséről. A már többször említett Alvin Gouldner pl. a kritikai vagy radikális szociológiát az amerikai New Left

törekvéseihez kapcsolja. Azt írja, hogy ennek a mozgalomnak nincs saját forradalmi elmélete, sőt minden elmélettel, egyebek között a szociológiával is szembefordul, hiszen a szociológia is része annak a kultúrának, amellyel szemben a New Left fellép. Márpedig a társadalom kritikája nem választható el a társadalomra vonatkozó elméletek kritikájától, és a társadalom elméleti-kritikai megközelítésétől. Ennélfogva az új radikális mozgalomnak is elméletre van szüksége, ezt pedig csak a radikális szociológiától várhatja (amelynek viszont kritikailag kell értékelnie a szociológia egészét). Ralf Dahrendorf pedig – felidézvén azt a tényt (amelyet egyébként Gouldner is említ), hogy a diák-értelmiségi mozgalmak élén szociológus fiatalok járnak – arra mutat rá, hogy a társadalomkritika a szociológia nélkülözhetetlen funkciója, és az egyetemeknek is ezt a szemléletet kell követniük. Az új baloldali radikális mozgalmak és a kritikai szociológia kapcsolatát a tények is alátámasztják. E baloldal szellemi vezetői ugyanis nem kis részben az „új", vagy „kritikai", vagy „radikális" szociológia híveiből kerülnek ki, a diákmozgalmakban pedig Franciaországtól az Amerikai Egyesült Államokig mindenütt ott találjuk a szociológus hallgatókat. A kérdés további megvilágítására szolgálhat, hogy a kritikai szociológia mint elmélet ott bontakozott ki elsősorban, és ott vannak legerősebb hadállásai is (most a marxista szociológiára tett hatásáról nem szólunk), ahol a marxizmusnak viszonylag kis befolyása van, ahol a munkásmozgalom vagy gyenge, vagy pedig elszakadt a marxista társadalomelmélettől; így elsősorban két országban, az Egyesült Államokban és a Német Szövetségi Köztársaságban. A kritikai szociológia társadalmi háttere az említett két országban részben azonos, részben eltérő elemekből tevődik össze. Azonos módon vetődik fel egy sor kérdés pl. a gazdasági fejlettség és a civilizációs szint vonatkozásában, mert ezek mindkét országban erőtel-

jesen felszínre hozzák az ún. „fogyasztói társadalom" jellegzetességeit. Ezzel szemben Dahrendorf pl. igen lényegesnek tartja a Német Szövetségi Köztársaságban azt a tényt, hogy ott a szociológia már stabilizálódott tudományos és egyetemi rendszerbe tört be, kényelmetlen kérdésekkel, és helyzetét már eleve meghatározta az, hogy kialakult érdekeket sértett és meghatározott szerepeket csorbított, ennélfogva szükségképpen kritikai volt. A magunk részéről a kritikai szociológia társadalmi hátterének sokféle összetevői közül ezúttal egyet emelnénk ki, éspedig *összefüggését az értelmiségi radikalizmussal.* Véleményünk szerint ugyanis ez a döntő momentum a kritikai szociológia társadalmi helyének megállapításában.

Még a két világháború között született Alfred Bingham könyve az amerikai középosztály „forradalmáról". Ebben a szerző arra az álláspontra jut, hogy a marxizmus súlyos tévedése volt a középosztály lebecsülése. A tőkés társadalomban ugyanis – folytatja – egyre csökken a fizikai munkások száma, viszont mind számban, mind társadalmi súlyában növekszik az ún. fehérgallérosok rétege, a technikai és menedzseri középosztály. Ebből a megállapításból egy tény igazságáról meggyőződhettünk az utóbbi évtizedek alatt, éspedig az ún. fehérgalléros réteg növekedéséről. De míg Bingham e réteg növekedésével a középosztály radikalizmusát hozta összefüggésbe, addig a mai kritikai szociológusok – elsősorban Mills, W. H. Whyte munkásságára gondolunk itt – éppen ellenkezőleg: a társadalomhoz való kritika nélküli alkalmazkodás, a konformizmus prototípusát látja ennek a rétegnek a magatartásában. A radikalizmus – a kritikai szociológia számára – már nem az egész középosztály, hanem csupán egy szűkebb réteg, a diákság és a művészi vagy „akadémiai" értelmiség egy részének jellemzője.

Miután azonban ez a radikalizmus és a kritikai szocioló-

gia egyaránt szűk réteghez kötődik, olyan réteghez, amelynek helye is sajátos, s a társadalomban betöltött szerepénél fogva különösen érzékeny a saját „autonómiáját" érintő problémák iránt, egyáltalában nem meglepő, hogy a kritikai szociológia is elsősorban e jelenségek bizonyos körét elemzi. Ezeknek a jelenségeknek a legfontosabb közös tulajdonságát a konformizmusban jelölik meg, és ezt tekintik alapvető kérdésnek.

Nem kétséges, hogy a konformizmus problémája az értelmiség társadalmi helyzete és az értelmiségi munka „autonómiája" szempontjából valóban lényeges, ám a társadalom alapvető strukturális viszonyaihoz képest mégis másodlagos jelenség. Így bizonyos leegyszerűsítéssel azt is elmondhatjuk, hogy a kritikai szociológia saját szűkebb „szülő" rétegének problémáit vetíti ki a társadalom egészére.

Mint minden szellemi áramlat, így a kritikai szociológia is elődöket keres magának. Saját megközelítési módjának elemét véli felfedezni pl. T. Veblen munkásságában, a chicagói iskola vizsgálataiban stb. A valóságban azonban *a kritikai szociológia is történetileg kondicionált,* és azok a történeti sajátosságok, amelyekkel összefügg, a század ötvenes éveiben bontakoztak ki. Ily módon – azt hisszük – figyelmen kívül hagyhatjuk az „elődöket", és a kritikai szociológia jellemzőit az irányzat „klasszikusai", elsősorban Mills munkásságának elemzésével tárhatjuk fel.

Mindenekelőtt lássuk kiinduló tételünket. Azt állítottuk, hogy a kritikai szociológia számára általánosan központi probléma a konformizmus. A modern társadalmat jellemző konformizmusnak társadalmi összetevőit, tényezőit tulajdonképpen azonos folyamatokban találják meg a kritikai szociológia legnevesebb szerzői. Mills pl. egy újonnan kialakuló, a régitől sok tekintetben különböző „középosztály", az úgynevezett „fehérgallérosok" szociológiai jellegzetességeire vezeti vissza, de W. H. Whyte ugyancsak erre a kö-

vetkeztetésre jut a „szervezetember" problémájának elemzésével. Könyvében (Organization Man) abból indul ki, hogy a mai társadalom leginkább jellemző vonása a szervezetek eluralkodása. Erre vezethető vissza azután az elitprobléma, a „fehérgalléros" réteg megjelenése és ezzel együtt a konformitás is. Ha pedig Riesman munkásságának lényegét akarjuk megragadni, akkor ismét a konformizmus problémájához jutunk el. Az azonos „problémalátáson" túl bizonyos fokig a megközelítés módja is összeköti a kritikai szociológia legfontosabb művelőit. Mindegyikükre jellemző ugyanis, hogy a problémákat nem a modern szociológiában szinte általánosan elfogadott technikával közelítik meg, tehát nem elsősorban empirikus vizsgálatokkal, hanem a meglevő adatok feldolgozásával, történeti és összehasonlító értékelésével, és az ebből adódó absztrakciók segítségével.

Hogyan exponálják társadalomkritikájukat az imént említett szociológusok? Whyte szerint a szervezetek eluralkodásának egyik leglényegesebb következménye a régi, a protestáns etika által meghatározott társadalmi erkölcs eltünése. Ez a régi társadalmi erkölcs az ember egyéni felelősségét hangsúlyozta, az individuális törekvéseket támogatta, az egyén szorgalmát, munkáját, boldogulását támasztotta alá. (Ennek jelentőségét egyébként a kapitalizmus kialakulásában Max Weber is eltúlzottan, így tévesen hangsúlyozta.) A protestáns etika helyére – írja Whyte – a „szervezeti erkölcs" lép, éspedig abból következően, hogy a szervezetek a gazdasági életben, a kultúrában, a politikában, az ember társadalmi tevékenységének minden területén egyre nagyobb jelentőséghez jutnak. A szervezetek önmagukban is egységet alkotnak; olyan egységet, amely saját értékekkel, szabályokkal is rendelkezik. Ezekhez az értékekhez és szabályokhoz a szervezetek tagjainak, tehát az egyéneknek alkalmazkodniok kell, ily módon a szervezetek elszaporodása a konformitás, az alkalmazkodás szükségességének fokozó-

dására vezet. A társadalom ugyan mindig elvár valamilyen fokú konformitást az embertől, de ennek mértéke régebben jóval lazább volt. A mai társadalomban az embernek szinte azonosulnia kell a szervezetek szabályaival. Ha ugyanis valaki nem ezeknek megfelelően él és cselekszik, akkor elveszti munkáját, és lehetetlenné válik a társadalomban. Ez a szervezetekben kialakuló magatartástípus azonban jellemző az embernek szervezeten kívüli életmódjára is. Whyte utal arra, hogy a nagyvárosok „elővárosaiban", ahol a szervezetekben dolgozó fehérgallérosok többsége lakik, menynyire uniformizált életforma alakul ki, mennyire érződik a konformitás szükségessége a szervezeten kívüli, tehát a munkán kívüli életmódban is.

A konformitás mai jelenségét Riesman is a régi, elmúlt magatartási formákhoz vagy követelményekhez mérten próbálja elemezni. Riesman ezzel foglalkozó könyve magyarul is megjelent; az ebben kifejtett elmélet értékelésére itt nincs helyünk, és ez nem is célunk most. Ismert, hogy Riesman viselkedési típusokat alakított ki, történeti egymásutánban a tradíciótól irányított, a belsőleg irányított és a kívülről irányított viselkedési típusokat. A mai társadalom emberének kívülről irányítottsága úgy áll szemben a történetileg a múlthoz kapcsolódó belülről irányított ember típusával, mint Whyte társadalmi erkölcse a klasszikus kapitalizmus protestáns etikájával. A két cselekvéstípus abszolút szembeállítása azonban nem meggyőző, s kérdés, hogy a két kor és társadalom közti különbséget érzékelteti-e? Mi az, ami nem meggyőző? A belülről irányított viselkedési típusnak az a jellemzője, hogy az emberben kisgyermek kora óta tartó nevelése folytán kialakul egy olyan erkölcsileg értékelhető személyiség, amely szinte iránytűként vezérli a cselekedeit. A kívülről irányított ember ezzel szemben a külső behatásokra formálja magatartását. Aligha kétséges azonban, hogy mindkét magatartástípusban jelen vannak a

másik típus jellemző vonásai is. Hiszen pl. a modern ember szocializálási folyamatában is kialakulnak személyiségének összetevői, a „belülről való irányítottság" alaptényezői; s az ember a kívülről kapott hatásokat is ezeken keresztül érzékeli és értékeli. S nem volna nehéz bebizonyítani az idealizált múlt (a szabadversenyen alapuló tőkés társadalom) emberének magatartásában a „kívülről irányítottság" társadalmi méretű jelentőségét sem. Legfeljebb arról lehetne szó, hogy a társadalom irányából érkező sokféle hatás folytán a mai társadalom szélesebb körben várhatja el a társadalmi szabályokhoz való alkalmazkodást, és sajátos eszközei folytán nagyobb lehetőségei vannak arra, hogy ezt kialakítsa. A modern társadalom információs rendszere, a tömegközlési eszközök hatása ugyanis erősíti ezt a „kívülről irányítottságot", s e befolyás alól nagyon nehéz bárkinek is kivonnia magát. Már csak azért is nehéz, mert a szembenálláshoz rendkívül nagy ismeretanyag, információtömeg lenne szükséges; ezzel szemben az iskolai képzés annyira specializálttá vált (különösen pl. az Egyesült Államokban), hogy az ember, aki valamilyen szakmát, foglalkozást sajátít el élete legfogékonyabb éveiben, nem gyűjthet össze olyan általános ismerethalmazt a világról, amelynek segítségével a tömegközlési eszközök által feléje továbbított információkat értékelhetné. Kénytelen tehát tényként elfogadni a kapott ismereteket, hiszen a saját specializált képzése nem ad lehetőséget kritikai értékelésre. Kérdés azonban, hogy a klasszikus kapitalizmus társadalmában a kisebb információ-mennyiség mennyire hatott pl. a belülről való irányítottság érdekében? A kevesebb ismeretanyag birtokában vajon jobban képes volt-e az egyén az önálló állásfoglalásra, értékelésre? A társadalom előírásai vajon kevésbé érvényesültek-e, vagy a gazdaságilag „önálló", „alkalmazkodásra nem kényszerített" egyénnek bizonyos vonatkozásokban nem kellett-e még konformáltabban visel-

kednie, mint a ma emberének? Az a benyomásunk, hogy a viselkedés irányítottságának tipizálásával – jóllehet valós elemeket ragadott meg – Riesman mégis tévútra került, amidőn közelebbi és alapos elemzés nélkül „történeti" sorrendbe állította ezeket a típusokat, s első pillantásra nagyon meggyőzően és tetszetősen, igazából azonban mégis történetietlenül azonosította a társadalom egyes fejlődési szakaszait a viselkedés irányításának típusaival.

A „kívülről irányítottság", az alkalmazkodás végletes kényszere növekedését a szervezetekben dolgozó „fehérgallérosok" rétegének növekedésével hozták összefüggésbe. Mi ez a fehérgalléros középosztály? Mills hipotézise szerint régebben az amerikai társadalomban a középosztály „független" volt; s mert ennek a függetlenségnek megvoltak a gazdasági alapjai, ennek következtében szellemi függetlenséget is jelentett. Az iparosodás azonban egyre nagyobb szervezeteket hozott létre, versenyképtelenné tette és megszüntette a kisebb gazdasági egységeket, de tönkretette ily módon a régi „középosztályt" is. Kialakított ellenben egy új jellegzetes réteget vagy osztályt – Mills osztálynak nevezi –, amelynek a legfontosabb jellemzője az, hogy nem független. Létfeltételei kizárólag a nagy szervezetekhez – gazdasági vagy más tevékenységet folytató szervezetekhez – kapcsolódnak, ahol odaadó szellemi munkát kell végeznie, anélkül azonban, hogy a vezetésbe bárminemű beleszólása lenne. Ez a „középosztály", a fehérgallérosok „tömege" teljes mértékben kiszolgáltatottá válik; nincs semmiféle „tartása", nincs lehetősége arra, hogy beleszóljon a politika irányításába. Kiesett tehát a modern társadalomból az a réteg, amely – Mills feltételezése szerint – régebben hatékonyan irányíthatta a társadalmat, s amelyre a demokratizmus is épülhetett. Ehhez a helyzethez kapcsolja azután Mills azt a további következtetést, hogy ha a régi, a demokratikus folyamatoknak társadalmi alapot adó, független középosztály meg-

szűnt, s a munkásosztálynak nincs beleszólása a politikai életbe – illetőleg amennyiben van, az a szakszervezeteken keresztül történik, az pedig tulajdonképpen látszólagos, mert a munkásosztály nevében a bürokratizálódott szakszervezeti apparátus, a szakszervezeti elit beszél és cselekszik – akkor a politikát csak bizonyos fajta elit irányíthatja az Egyesült Államokban.

Mills munkássága azonban nem csak problémafelvetésében és megközelítésében, de a kritikai magatartás társadalmi összefüggéseiben is példázza – természetesen elsősorban az amerikai – kritikai szociológiát.

A tiszteletére írott tanulmánykötet egyik szerzője, Ralph Miliband hangsúlyozza, hogy Mills szemléletmódja egyéni életútjára vezethető vissza, éspedig konkrétan arra, hogy 21 éves koráig Texasban lakott. Falusi fiú volt, olyan területen élt, ahol a népsűrűség rendkívül alacsony, egy négyzetmérföldre öt ember jutott. Társadalmi tapasztalatainak minden szála ehhez a környezethez fűzte, s tulajdonképpen csak akkor került be az amerikai nagyvárosi életbe, amikor már kiformálódott az egyénisége. A texasi körülmények között felnőtt, intellektuális érdeklődésű fiatalember és az amerikai nagyvárosokban tapasztalható rendkívül problematikus viszonyok találkozásából adódó megrázkódtatás magyarázná tehát Mills kritikai magatartását, amely először az amerikai társadalom egyik jellegzetességével, a nagyvárosi életformával való szembefordulásában nyilvánul meg. Ez a magyarázat azonban kétségkívül igen leegyszerűsített. Legfeljebb arra adhatna magyarázatot, hogy miért éppen Mills az, akinél ez a kritikai magatartás ilyen élesen jelentkezett, de semmiképpen sem érteti meg ennek a magatartásnak a gyökereit. A fentiekben megkíséreltük – Mills, Riesman, Whyte nézeteit erősen leegyszerűsítve – igazolni, hogy van olyan közös elem, amely társadalomszemléletüket és kritikájukat jellemzi. Ez az elem végső

soron a konformizmus elleni fellépés, az egyénnek mint értéknek hangoztatása a „tömeg" vagy „szervezeti" társadalomban. Ezzel a társadalommal az amerikai kritikai szociológia – elsősorban Mills – sajátos intellektuális pozícióban, és bizonyos fokig a történeti múltban gyökerező utópikus szemlélettel áll szemben. Mills gondolatmenete pl. reális felismeréssel indul, annak a megállapításával, hogy a társadalom jelenségei összefüggnek egymással. Nem értheti meg senki pl. az amerikai társadalom jelenségeit – hangsúlyozza –, ha nem ismeri e társadalom elhelyezkedését a világ össztársadalmában; nem tud eligazodni a napi problémákban, ha nem igazodik el a világ általános politikai problémáiban. A modern ember életviszonyai tehát túlnyúlnak nemcsak egy szűkebb, helyi közösség keretein –, ezeket egyébként Mills szerint a modern fejlődés amúgy is felbomlasztotta – hanem az országos kereteken is; ily módon az egyén az egész világgal áll szemben, az egész világ társadalmi jelenségei hatnak rá. Ebből Mills azt a következtetést vonja le, hogy az ember nem lehet lojális sem egy államhoz, sem egy nemzethez, hanem csak az *egész emberiséghez. Az egész emberiséghez való lojalitás pedig tulajdonképpen nem más, mint az ember saját értékeihez, individuumához való lojalitás.* Mills tehát végül is egyfajta abszolút individualizmusig jut el, amelynek az a lényege, hogy ebben a túlkonformizált világban mindenki csak a saját belső értékeihez lehet igazán hű, és csak azok vezethetik cselekvéseit. Ebből a helyzetből fakad az az ellentmondás, amelyet a Riesman-kategóriák feltételes elfogadásával akár úgy is jellemezhetnénk, hogy Mills tulajdonképpen egy „kívülről irányított" világban követel abszolúte „belülről irányított" magatartást.

Az ilyen kritikai magatartás abszurd volta több vonatkozásban is kimutatható. Mills abból indul ki, hogy a szociológusnak a társadalom struktúráját kell megismernie. A

társadalmi struktúrára vezethető vissza a hatalom elosztása, ha tehát a hatalom visszaél a saját lehetőségeivel, az egyetlen lehetséges magatartás a társadalmi struktúra megváltoztatására irányuló törekvés. Ez az egyik vonal. A másik vonal: a saját egyéniséghez, a saját értékekhez való abszolút lojalitás. Ez, ahogyan Mills tételezi és kifejti, a tipikusan értelmiségi magatartás. A két vonal találkozási pontja: az értelmiség „megváltó" szerepe. Az összes többi társadalmi osztály vagy réteg ugyanis annyira kiszolgáltatott Mills társadalomképében, illetőleg annyira hatalmon levő, hogy tőlük nem remélhető a társadalom megváltoztatása. Az elit irányításának kiszolgáltatott társadalomban tehát van egy elit, amely nem „hatalmi elit" a Mills-i értelemben, s ez az értelmiség.

Az értelmiség számára az egyetlen lehetséges életforma Mills felfogásában viszont az, hogy kívül maradva a politikai folyamatokon, vizsgálja a társadalom jelenségeit, struktúráját s erre alapozva emelje fel szavát a hatalmi visszaélések ellen, tehát kialakítson egy olyan intellektuális magatartást, amely többé-kevésbé a társadalom állandó kritikája lehet, és ezzel a kritikával segítse az egész társadalom átalakítását. Az értelmiség ilyen „struktúrát bíráló szerepe" – ahogyan ezt Mills követői is látják – nem realizálódhat a szokványos politikai folyamokban, a szokványos politikai eszközökkel. Ez a küzdelem, amelyet egyszerre tart politikainak és kulturálisnak, intellektuális és morális harcmodort kíván, és kevéssé politikait. „Új baloldal" teremtésére sem szokványos politikai értelemben lát lehetőséget, s valójában szinte erényt csinál a politikában való „részt nem vétel"-ből. De ha továbbvisszük ezt a logikát, és Mills más írásait is bekapcsoljuk a vizsgálatba, akkor azt kell mondanunk: nemcsak a „nem részvétel"-ig („non participation") jut el, hanem bizonyos értelemben „kispolgárinak" vagy „parasztinak" nevezhető anarchisztikus szemléletig is.

Erre mutat Millsnek a kubai forradalomról írott kis könyvecskéje, a „Listen yankee" is. Mills akkor ismerte meg a kubai viszonyokat, amikor ott a hatalmi struktúra még nem alakult ki pontosan, illetőleg még nem szerveződött meg, s s így a politikai szervezetek tevékenységét sok tekintetben a közvetlen forradalmi cselekvés helyettesítette. Ez időben ott körülbelül olyan állapotok voltak, mint amilyenek az anarchista diákmozgalmak ideálját jelentik, amelyek azonban a fejlett modern társadalom viszonyai között már meghaladottak. Kubai tapasztalatait Mills a modern, fejlett ipari országokkal szembeni fejlődési alternatíva kimunkálására használta fel: szocialista fejlődés, forradalmi hatalom, de hatékony állami szervezetek kialakulása nélkül. A szervezeteket ő is – mint sokan mások – a pejoratív értelemben vett bürokráciával, bürokratikus hatalommal azonosította. Politikai ideálja így az általa sajátosan értelmezett demokráciát nem haladta meg: Mills szerint ugyanis a demokráciának tulajdonképpen az az ismérve, hogy azok, akiket lényeges, vitális érdekeikben érint egy bizonyos döntés, annak kialakításában valamennyien hallathassák szavukat; másrészt pedig, hogy a döntéseket teljes nyilvánossággal kell meghozni, s úgy, hogy mindenki hozzájuthasson a döntéssel kapcsolatos összes információhoz. Ez az a visszafelé tekintő utópikus elem, amelyre már céloztunk, mert hiszen világos, hogy a közvetlen demokrácia ilyen Rousseau-ra emlékeztető modellje a modern társadalomban már csak technikailag is megvalósíthatatlan. Nem szólva azokról az érdekekről, amelyek a társadalmi viszonyok objektív talajában gyökereznek s az így értelmezett demokráciával *szemben* hatnak. Visszafelé tekintő ez az utópikus elem, mert a döntés ilyen formája ott és akkor lehetett valóságos, ahol viszonylag szűk körben, és az általánosabb viszonyoktól többé-kevésbé izoláltan kellett dönteni, tehát a történeti múlt helyi közösségeiben, amelyek Mills szerint is felbomlottak.

(S talán felesleges megjegyezni, hogy a döntést az ilyen közösségekben is hatalmi viszonyok strukturálták.)

Ez a romantikusnak is nevezhető utópikus elem azonban – hangsúlyozzuk – nemcsak Mills-re jellemző. A kritikai szociológia útja mindig valamilyen utópikus színezetű megoldási módhoz visz. Whyte például, aki szerint a régi protestáns etika megromlása, eltűnése tulajdonképpen a szervezetek elszaporodására vezethető vissza, az egyetlen megoldási módot a szervezetek széttörésében látja. Csak a szervezetek széttörésével együtt mehet végbe a szervezeti erkölcsnek, ennek az alkalmazkodásban, konformitásban megmutatkozó erkölcsnek a megszűnése, az egyén „méltóságának" helyreállítása. Megint olyan célkitűzés, amelyet a modern nyugati diákmozgalmak ideológiai alapként is elfogadtak, amely azonban ismét utópikus, megvalósíthatatlan törekvés. A szervezetek nem véletlenül jöttek létre, jóllehet nem kétséges, hogy bennük és velük kapcsolatban nagyon sok problematikus elem is kialakult. Jórészt igaz, amit a szervezetek konformizáló hatásáról Whyte és mások írnak, illetőleg amit a szervezeteknek az emberi egyéniséget, pszichikumot deformáló hatásáról megállapítottak. De az is igaz, hogy ezek a szervezetek elsődlegesen *nem* azt a célt szolgálják, hogy az emberi egyéniség eltorzuljon, esetleges ilyen hatásuk mellett jelentősebb az, hogy tulajdonképpen lehetséges alapot adnak az ember személyiségének gazdagabb, sokrétűbb kifejlődésére. Most talán nem is kell bővebben szólni arról, hogy a kérdést a kritikai szociológia már eleve szubjektív és történetietlen módon tárja fel, mert hiszen objektív folyamat részeseként, a társadalmi munkamegosztás előrehaladásának következményeként jöttek létre a társadalomban ma élő szervezetek (ha minden egyes szervezet kialakulása természetesen nem is szükségszerű). Széttörésük realitásának foka és perspektívája körülbelül olyan, mint az egykori géprombolóké, akik az ipari társadalom

minden baját a gépekre vetítették vissza, és a gépek szétzúzására hívtak fel.

Utópisztikus elemet találunk most már kimondva Riesmannál, aki „Az újjáértékelt individualizmus" c. könyvében a modern társadalom problémáit taglalva a megoldás egyetlen lehetséges útját tulajdonképpen az utópizmus újjászületésében látja; abban, hogy az utópikus gondolkodás újból behatoljon a társadalomba.

A kritikai magatartásnak utópikus megoldásba való szükségszerű torzulása nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a kritikai szociológia képviselői nem ismerték fel a társadalmi struktúra lényeges meghatározottságát, a társadalmi gazdasági formációból fakadó tartalmát, és végül nem tudták az általuk is problematikusnak látott jelenségeket a struktúrára visszavezetni. Ebből fakad azután az is, hogy nem tudtak reális alternatívát sem kialakítani. Eltúlzott tehát ezeket a szociológusokat akár neomarxistáknak is nevezni, mint ahogyan ez Nyugaton szokásos – különösen Mills esetében. Igaz ugyan, hogy Mills például azt írja, hogy a marxizmus a maga egészében az emberiség intellektuális hagyományainak része, amelynek alapján újjá lehet építeni a szociológiát és a világot is. A marxizmus alaptételeit azonban mégis vitatja, vagy figyelmen kívül hagyja a társadalom problémáinak megközelítésében és megoldási módozataiban.

A kritikai szociológia munkásságában fellelhető utópikus elem eredete a kritikai magatartást megalapozó *társadalomszemléletben* rejlik. A kritika ugyanis önmagában még csak elutasítás. Konstruktív és reális jellege attól függ, milyen elvi álláspontot, magatartást fejez ki, azaz attól, miből indul ki a bírálat, mihez képest kritika a kritika. Az amerikai, vagy általánosabban a nyugati kritikai szociológiában két ilyen kiindulási pont kapcsolódik össze: egyrészt a modern „ipari" társadalom jelenségeinek történetietlen szemlé-

lete, amelynek alapján ezt erkölcsileg alacsonyabbra értékelik, mint pl. a szabad versenyen alapuló tőkés társadalmat, másrészt a hatalom és a hatalommal összefüggő strukturális viszonyok elemzése az elvont humánus eszméket őrző (Mills esetében kifejezetten baloldali) „akadémiai" értelmiség pozíciójából. A kritika e kettős megalapozottsága végül is egyként jelentkezik, összefogva így a kritikai szociológia különböző képviselőit és ez egyben egységesen morális színezetet is ad a társadalombírálatuknak. A társadalmi jelenségek reálisan azonban nem közelíthetők meg a moralista pozíciójából, illetőleg az ilyen megközelítés nem képes feltárni azokat a viszonyokat és erőket, amelyek a jelenségek és folyamatok mögött bontakoznak ki. Marx nem morális szemszögből bírálta a korabeli tőkés társadalmat, hanem azt a társadalmi mozgást, s e mozgást meghatározó, előrevivő tényezőket találta meg, amelyek *reális bázist* adtak társadalomkritikájának is. Az amerikai kritikai szociológia viszont – lényegében elfogadva Mills elitkoncepciójának összetevőit és következményeit – egységesen figyelmen kívül hagyja a munkásosztályt mint társadalmi erőt. S ennek nem csak az az oka, hogy az Egyesült Államok munkásosztálya különböző okok következtében „nem elég forradalmi". Pontosabban: hogy nem elég forradalmi egy anarchista elemtől sem mentes „baloldali" értelmiségi réteg számára.

Ennek az értelmiségi rétegnek a számára a forradalmiság önmagában vett érték; függetlenül annak konkrét történelmi tartalmától, és éppen, mert nem a reális viszonyokból kiindulva ítéli meg a munkásosztály forradalmi lehetőségeit, „kiábrándulva" a munkásosztályból *saját* jelentőségét becsüli túl, vagy éppen saját magát tartja a társadalmi változás egyedüli erejének. A munkásosztály lehetséges szerepének lebecsülésére vezet azonban az a morális kérdésfel-

tevés is, amely viszonylag szűk akadémiai és művészi értelmiségi réteghez kötődik.

A kritikai szociológia valójában csak akkor kapna igazán kritikai tartalmat, ha valóságos társadalmi erőre és nem egy szűk réteg moralista magatartására épülne. Ha csupán moralista kritikáról van szó, akkor kérdéses e magatartás történeti jelentősége a szó mélyebb értelmében, hiszen egyik következménye a társadalmi fejlődésnek, a kialakult objektív viszonyoknak megfelelő cselekvés hosszabb-rövidebb időre való háttérbe szorulása.

A társadalmi jelenségekkel, folyamatokkal való moralista szembenállás Achilles-sarka mindig az, hogy nemcsak a szembenállás ténye, hanem az alapja is morális. Ez a morális alap ugyan a társadalmi valóságból épül fel, de szükségszerűen egyéni élmények, tapasztalatok stb. halmozódásaként. A morális bázisra épült kritika tehát tartalmazza a valóság elemeit, de ezek az elemek éppen a morális bázis kialakulásának folyamatában különböző jelentőséghez juthatnak, ez a bázis tehát *torzíthatja* nem csupán a kritika, de a megismerés folyamatát is. Ez egyébként a már többször említett kritikai szociológusok esetében is igaz. Ezért maradt meg társadalomismeretük azon a síkon, ahová morális vagy esetenkint politikai indulatuk vitte őket; ezért maradt központi kérdésük a konformizmus térhódítása és az egyén háttérbe szorulása; s ezért jut el pl. Mills a marxi tétel megkérdőjelezéséig: az emberek csinálják a történelmet . . . s saját tételének felállításáig: az elit csinálja a történelmet. Nem véletlen az sem, hogy a morális elutasítás következménye az utópikus jellegű megoldás. Nem volna nehéz bebizonyítani, hogy az utópiák alkotása mélyen összefügg morális indulatokkal, s a moralitás épp ezért lehet teremtő eleme az utópiáknak, mert a társadalmi változás reális feltételei vagy nem értek meg, vagy az utópiateremtő nem ismerte fel őket.

A kritikai szociológia éle azonban csupán részben irányul a társadalom felé, részben már – és különösen újabban – a *szociológia kritikáját* kívánja megadni. Lényegében azonban a szociológia tudományának kritikai elemzése is Mills-re vezethető vissza. Mills kis munkája, a „The Sociological Imagination" a társadalomkutatás két terméketlen útját bírálta. Mindenekelőtt a valóságtól elvonatkoztatott, az érthetőséget megnehezítő, szakzsargonba burkolt elméletalkotási törekvésekről – elsősorban Talcott Parsons elméleteiről – kívánja lehántani ezt a külső burkot, lefordítani a mindennapi nyelvre és így kimutatni, hogy túlnyomó részében csak ürességet takar. Mills kritikája itt nagyon szigorú – és sokszor helyénvaló –, de nem kevéssé szigorú az önmagáért való empirikus kutatások leleplezésében sem. Az ilyen kutatásokról az a véleménye, hogy eredményük végső soron ugyanolyan üres és tartalmatlan absztrakció lehet, mint a valóságtól elvonatkoztatott elméleti spekulációké. Az okokat azonban, amelyek a szociológiát ilyen zsákutcába vitték, már nem képes felfedezni. Feltárja ugyan a társadalomkutatás *stílusában* bekövetkezett változás bizonyos tényezőit, mint például az intézeti kutatások túlsúlyát az individuális megközelítéssel szemben. Szellemesen elemzi az új típusú kutatással szükségszerűen megjelent „tudományos menedzser" alakját, és azokat a jelenségeket, amelyek e kutatási stílusban a „tudományos karriert" lehetővé tehetik. De nem jut el a szociológia mélyebb társadalmi összefüggéseinek felismeréséig, azokhoz a társadalmi szükségletekhez és korlátokhoz, amelyek a mai polgári szociológia arculatát kialakították.

A kritikai szociológia szociológiakritikája Mills után szinte teljesen egyértelműen a hatalom, a status quo és a szociológia viszonyának elemzésére szorítkozik. Lényegében ez a kérdésfeltevés húzódik végig a Mills tiszteletére és emlékére írt esszéket tartalmazó köteten, a már említett „The

New Sociology" és a kritikai szociológia újabb, leginkább figyelemre méltó termékében, Gouldner sokat vitatott „The Coming Crisis of Western Sociology" c. könyvében. Érdemes ennél a művél kicsit hosszabban elidőzni; nem csupán azért, mert már eddig is többször hivatkoztunk rá, és ezután is hasznosítjuk még megállapításait, hanem azért is, mert ez az 1970-ben megjelent könyv szemmel látható gondolati folytonosságban van Mills másfél évtizeddel ezelőtti kritikájával.

Gouldner bizonyos értelemben mélyebbről indul el, mint Mills. Kifejti, hogy minden szociológiai elmélet „személyi" elmélet is, amelyben szerzőjének egyéni tapasztalatai rejlenek. Ennek következtében olyan politikai és személyes vonatkozásai vannak, amelyekkel – a szociológiai elmélet technikai „kánonjainak" megfelelően – nem szabadna bírnia. Az elmélet „személyes" jellegét fokozza az, hogy a szociológus kétféle minőségben is „valóságos" jelleget tulajdonít egyes „társadalmi tényeknek". Egyrészt mint szociológusnak „szerepköréből" következik, hogy valóságot tulajdonít a szociológia régebbi felfedezéseinek, azoknak a „tényeknek", amelyeket egyébként ugyanilyen személyes kondicionáltsággal tartottak tényeknek mások. Másrészt mint személynek is sajátos meggyőződése van, és ténynek, valóságnak tart olyasmit is, amit hallott, látott, amiről mint egyén gyűjtött tapasztalatokat. Ily módon minden társadalmi elmélet egy „elméletalatti" mélységbe vezet vissza: a feltevések, érzelmek birodalmába, amely személyes ugyan, részben azonban – legalábbis bizonyos mértékig – a kultúra, a társadalom teremtette. Ezt az „elméletalatti" szintet nevezi Gouldner az elmélet infrastruktúrájának.

Itt meg kell állnunk egy pillanatra. Gouldner már eleve védekezik a pszichologizálás lehetséges vádja ellen, amikor kijelenti, hogy semmiképpen sem tekinti az elmélet infrastruktúrája iránti érdeklődést a pszichológiai redukcioniz-

mus egyik formájának, hiszen egyáltalán nem kétséges számára – hangoztatja – a nagyobb társadalmi struktúrák és történeti folyamatok jelentősége az elméletalkotás számára. Sőt, abból indul ki, hogy nemcsak a szociológiai magyarázat foglal magában – legalább hallgatólagosan – pszichológiai feltevéseket, hanem ugyanígy van ez fordítva is: minden pszichológiai általánosítás tartalmaz bizonyos szociológiai feltételeket. Gouldner úgy látja, ez a szemlélet a társadalmi elméletek magyarázatát még szilárdabban köti a társadalmi valósághoz. Éppen ezért nem mondhatja a szociológus, amikor az embereket és a társadalmat vizsgálja, hogy más embereket köt a társadalmi valóság, őt, a szociológust azonban nem. És ha a szociológus mindezt elismeri és elfogadja, hogy a szociológiának is megvan a maga szociológiája, ez csak elméleti felismerés, de nem mutatkozik meg mindennapi munkájában, tudományos gondolkodásában. Nem vezet sikerre ennek a függőségnek a tudományos módszerek objektív jellegéből fakadó feloldása sem. Minden szociológusnak megvan ugyanis a maga világa, amelyben rendkívül sok tényező játszik szerepet – nemi életétől kezdve egészen személyes sikeréig vagy kudarcáig, amit azután hajlamos a társadalom sikeres működéseként vagy éppen a társadalom kudarcaként felfogni és transzponálni. Az egyedüli megoldás tehát – és ez adhatja meg a szociológus „autonómiájának" értékét –, hogy mondja minden szociológus a magáét, írja azt, amiben igazán hisz, ami iránt elkötelezett; talán így közelebb lehet jutni az „objektivitáshoz".

De – mint mondják – „a pudding próbája az, hogy megeszik". Ennek alapján Gouldner röviden summázott gondolatainak tudományos próbája voltaképpen az infrastruktúrához sorolt tényezők hatásának elemzése a szociológia fejlődésében – vonatkoztatva természetesen saját, ún. „reflexív" vagy „radikális" szociológiájára is. Itt azonban már

hiányosságokkal találkozunk. Néhány igen figyelemreméltó gondolatot találunk ugyan a műben (pl. a szociológia intézményesülésének feltételeiről, az „akadémiai" szociológia jellegzetességeiről és nem utolsósorban a jóléti állam és az „akadémiai" szociológia kapcsolatáról), ezek az elemzések azonban alig haladják meg a „szociológia szociológiájának" már eddig is ismert szintjét. Ráadásul sehol sem felelnek meg a szociológia infrastruktúrája Gouldner által kialakított fogalmának. Talán a szociológia krízisének szimptomái és tényezői kapcsán adott fejtegetései közelítik meg leginkább a kitűzött célt, amennyiben itt utal arra, hogy az új infrastruktúra, amely elsősorban a fiatal szociológusok munkásságát határozza meg, nem felel meg a funkcionalizmus (s ezt Gouldner egyértelműen azonosítja az akadémiai szociológiával) elméleteinek. Ennek az infrastruktúrának legfontosabb eleme az új baloldal a maga „tömegeivel", (Gouldner ugyanis figyelmeztet arra, hogy az Egyesült Államokban jelenleg több az egyetemi hallgató, mint a farmer), a szabadságról és az egyenlőségről vallott sokszor utópisztikusnak tűnő – eszméivel. Ez a mozgalom lenne a legfontosabb összetevője az „akadémiai légkör" változásának, hiszen ez a mozgalom a diákok tömege folytán intellektuális nyomást gyakorol a tanárokra is, így annak a közegnek egyik fontos része, amelyben a társadalmi elméletek születnek. Elkerülhetetlen tehát, hogy az amerikai egyetemeknek ez az új valósága ne hasson az új elméletek kialakulására. A szociológia mindig az egyetemi keretekben formálódott – hangsúlyozza Gouldner –, ezért az egyetemek struktúrájában és az ott dolgozó emberek összetételében beállt nagyobb változások potenciális változást jelentenek a társadalmi elmélet számára is.

Már Mills-nél is észlelhettük, milyen nagy fontosságot tulajdonít a szociológia mai arculatának kialakulásában az egyetemeknek. Mills gyakorlatilag az egyetemi kutatások

szervezetére, kutatóstílusára vezeti vissza a szociológia fejlődésének megrekedését. Most Gouldner ugyanebből a pozícióból a szociológia megújulását várja az egyetemeken zajló mozgalomtól, az új baloldal hatásától. Úgy tűnik, hogy az infrastruktúrának az elméletalkotásban játszott szerepével kapcsolatos tételei lényegileg ezt kívánják igazolni. Úgy is mondhatnánk, hogy az a kapcsolat nyer itt elméleti megalapozást, amely az új baloldal és a kritikai vagy radikális szociológia között kétségtelenül kimutatható. A probléma valóban érdekes. Valóban alapos elemzést igényelne, milyen befolyást gyakorolnak az egyetemek és kutatóintézetek a szociológia fejlődésére, elméleteinek alakulására. Úgy tűnik azonban, hogy Gouldner túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít ennek a közvetlen környezeti hatásnak, amely önmagában semmiképpen sem autonóm, és amely éppen ezért a nagyobb társadalmi folyamatokhoz képest csak nagyon limitált szinten befolyásolhatja a szociológia alakulását. Mindenesetre Gouldner gondolatmenete újabb példa a kritikai szociológia és az akadémiai körökben kibontakozó új baloldal kapcsolatára, s e kapcsolat szociológiai tudatosítására is.

Ami a második kérdést illeti, nevezetesen: hogy vajon értékeli-e Gouldner saját reflexív szociológiájának infrastruktúráját, ismét nemmel kell felelnünk. Ő is érzi ezt a követelményt, de végül is azzal utasítja el, hogy senki sem lehet saját maga kritikusa. Így azután az önelemzés helyett meg kell elégednünk a reflexív szociológia vázlatos kifejtésével. Ennek lényege az lenne, hogy a *szociológia szociológiájaként* feltárja, mi az, amit a szociológusok kívánnak, és mi az, amit a valóságban tényleg tesznek. Ez azonban nem puszta feltáró munka, hanem „történeti küldetése" van. E „történeti küldetés" a szociológusok átalakítása, annak érdekében, hogy mélyen behatoljanak saját mindennapi életükbe és munkájukba, és ennek kapcsán „szociológus tuda-

tukat" új történeti szintre emeljék. Ennek megfelelően a reflexív szociológia a következő „programmal" áll elő: 1. A kutatási munka elengedhetetlen, ámde nem egyedüli feltétele az „érett" szociológus kibontakozásának. Új gyakorlat szükséges, amely magát a szociológus személyét alakítja át. 2. A reflexív szociológia végső célja a szociológus tudatának elmélyítése: annak tudatosítása tehát, hogyan érinti társadalmi szerepe és személyes gyakorlata szociológusként végzett munkáját. 3. Saját tudatának mélyítésével hozzásegíti ahhoz, hogy megbízható ismereteket adjon a „mások társadalmi világáról" is. 4. A reflexív szociológia tehát nem csupán megbízható ismereteket és módszertani ügyességet kíván a szociológustól, hanem tudatossága által felismert értékek iránti állandó elkötelezettséget is. Ez egyben nyitottá teszi az „ellenséges" információk befogadására is.

Gouldner „reflexív szociológiája", mint a kritikai szociológia legújabb válfaja, bizonyos értelemben tehát kritikusan viszonyul a szociológiához (bár ez kevéssé vonatkozik magára a reflexív szociológiára). Igazi problémáját azonban abban látjuk, hogy nem csupán az új baloldal és a radikális szociológia közötti kapcsolatot kívánja elméletileg megalapozni, de valójában – a szélesebb társadalmi meghatározottság hangoztatása ellenére – annak az akadémiai értelmiségi körökben elterjedt felfogásnak az igazolásává válik, mely szerint a tudományos munkát elsősorban *ezekben* a körökben jelenlevő szellemi áramlatok és érdekviszonyok határozzák meg. Ez a felfogás pedig nem túlságosan terjeszti ki az értelmiség individuális autonómiájának társadalmi feltételezettségét: az egyéntől csupán egy szűk rétegig jut el. Márpedig – véleményünk szerint – a kritikai szociológia problematikus jellege lényegében épp ezzel az értelmiségi illúzióval függ össze, azzal ugyanis, hogy az értelmiség, pontosabban annak szűkebb alkotó része, az ún. „akadé-

miai" vagy művészértelmiség autonóm lehet a társadalommal szemben. Ez mutatkozik meg a társadalomkritika problémára irányultságának tartalmában (a konformizmus előtérbe kerülésében), a radikális mozgalommal való kapcsolatában, abban, hogy a társadalom változásának osztályjellegét és osztályerőit nem ismerik fel vagy tagadják. Végül ez visz a konkrét és történetileg reális alternatíváktól a jelen viszonyaival összefüggésben nem levő, a múltat idealizáló romantikus szemléletig, vagy utópisztikus spekulációba tévedő megoldási módozatokig.

A kritikai szociológia kritikája nem lenne azonban teljes, ha nem említenénk meg, hogy – jóllehet a fő vonal mind ideológiai szempontból, mind tudományosan, mind pedig tényleges társadalmi hatásaiban problematikus – még ezekben a nagy összefüggéseket tárgyaló, a történelem utolsó évszázadait átfogó elméletekben is találunk sok helyes megállapítást. Még inkább fellelhetők ilyenek a társadalom szerkezetét konkrétan tanulmányozó művekben, pl. Mills könyvében a fehérgalléros réteg kialakulásáról és fejlődéséről; és különösen azokban a kutatásokban, amelyek a társadalom reális viszonyaiból kiindulva közelítenek meg egy-egy problémát. Gondolunk itt pl. S. M. Miller munkásságára az amerikai szegénységgel kapcsolatban stb.

Reális alternatíva-e tehát a kritikai szociológia a polgári szociológiában? A reális válasz is nehéz. Nem kétséges ugyanis, hogy ez a szociológia, amely kritikájával – különböző mélységig ugyan –, de behatol a tőkés társadalom tényleges problémáiba is, s igyekszik feltárni a felszín mögött rejtőző vonásait, szimpatikus a marxista szociológia számára. Gyakran olyan mértékben szimpatikus, hogy a marxista szociológia is hajlandó eltekinteni a kritika igenlése közben ennek a kritikának korlátozott – nem egyszer ugyancsak felszíni – jellegétől. Érezhető tehát, különösen az utóbbi években ennek a kritikai szociológiának hatása

is a marxista szociológiában. Sok vonása teszi lehetővé ezt a hatást; így pl. az elkötelezettség hirdetése, az empirikus vizsgálatok korlátainak felismerése, a történeti szemlélet felelevenítése a polgári szociológiában, időnkinti valós problémafelismerése, s nem egyszer képviselőinek morális bátorsága is. Az sem kétséges, hogy ennek a szociológiának vonzása nem csupán „szakmai", hanem politikai területen is megnyilvánul, bár az utóbbi években egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy felszíni jelenségek megítélésében, hiányos ismereteken alapuló téves ítéleteiben ez a kritikai szociológia éppen úgy kritikus a tőkés, mint a szocialista társadalommal szemben, egyáltalán minden ún. establishmenttel szemben. Gyakran bírálja – mint pl. Whyte esetében láthattuk – a társadalom szervezettségét, és egyre inkább telítődik szélsőségesen individualista, anarchista elemekkel is.

Ha azonban átfogóan értékeljük a kritikai szociológiáról elmondottakat, akkor világos, hogy a sok olyan vonás ellenére, amely szimpátiát ébreszthet a marxista szociológusokban is, ez az út a *szociológia mint tudomány számára nem járható*. Nem járható, mert bármennyire is helyesen hangsúlyozza a szociológus elkötelezettségét, és igyekszik – legalábbis egyes képviselőiben – a szociológiai kutatások társadalmi meghatározottságát felfedni, ez az elkötelezettség, mint láttuk, társadalmi méretekben nem a társadalom valódi mozgató erejéhez kapcsolódik. A kritikai kiindulás túlságosan szubjektív, sokszor moralizáló, és a megközelítés szubjektivitása a kutatások túlságos szelekciójára, a magyarázat közvetlen politikai jellegére, a célok irreális megítélésére vezet. Úgy tűnik, hogy a szociológia politikai jellegét és értékelkötelezettségét hangoztatva ez a szociológia túlbecsüli saját politikai szerepét és lehetőségeit. Ez összefügg azzal, hogy figyelmen kívül hagyja a politika és tudomány között már kialakult munkamegosztást is, ami ugyan nem szünteti meg a kettő kapcsolatát, de mégis tipikusan kétfaj-

ta tevékenységgé változtatja. A kritikai szociológia sokszor jól fogta meg a túlzottan empirikussá vált polgári szociológia gyengéit, új színt és eredményeket hozott a polgári szociológiába, de reális alternatívának még a polgári szociológia fejlődése számára is aligha tekinthető. Magatartásának, társadalmi kötöttségének sajátosságai pedig nem csupán tudományos használhatóságát, de gyakorlati-politikai értékét is korlátozzák.

3. A SZOCIOLÓGIA MINT SZAKTUDOMÁNY

A polgári szociológia a szociológiai gondolkodás eddigi története során sajátos fejlődésen ment át. A kezdeti történetfilozófiai jellegű, társadalommagyarázó elméleteket az empirikus szociológia követte (egy időben végletes formában is) s ennek bizonyos visszahatásaként is értékelhető a kritikai szociológia, amelyben már ismét feltűnik a történetfilozófiai elem. Ez az elem azonban az eltelt száz esztendő felhalmozódott ismeretanyagának megfelelően már több szállal kötődik a valóságos folyamatokhoz. A szociológia fejlődésének első szakaszában, a történetfilozófiai elméletek bizonyos mértékig a megfelelő ismeretek hiányából is fakadó bátorsággal vállalkoztak a társadalmi és történeti fejlődés teljes magyarázatára. Ahogyan azonban a szociológia közelkerült a társadalom konkrét valóságához, ahogyan egyre inkább nyilvánvalóvá vált a társadalmi jelenségek és folyamatok rendkívüli komplex jellege, úgy csökkent ez a „bátorság", és a szociológiai gondolkodás végül is az empirikus társadalomkutatások már megismert kísérőjelenségéhez, a társadalom magyarázatának az egészben és történetében való megismerés lehetőségének elutasításáig jutott el. A kritikai szociológia pedig ennek szinte természetes visszahatásaként már nem annyira a társadalom megértésére törekedett, hanem a *jövő felé fordult*. Ez az empirikus vagy

pozitivista szociológia ellen emelt vádjából következően is így történt, abból adódóan ugyanis, hogy a kiritikai szociológia ez utóbbit a politikai status quo védelmezőjének tekinti. Ezzel tehát a szociológia ismét túlbecsülte képességeit és lehetőségeit, s ahogyan ezt a polgári társadalomtudomány általános fejlődése mutatja, a kialakult helyzetre való reakció eltúlzottá vált.

A szociológia fejlődésének minden szakaszában találhatók azonban olyan elemek is, amelyek talán nem mindig a fejlődés fő sodrában, de már jeleztek egy *harmadik lehetőséget* is. Ez a harmadik lehetőség a szociológia történetfilozófiai, kritikai, jövőbe forduló elmélkedései és a meglevő, felszíni valósághoz ragadt, praktikussá vált empirikus kutatások között helyezhető el. Szinte természetesnek kell találnunk, hogy a két szélsőség harcában ez a harmadik lehetőség kevéssé manifesztálódott. A nyugati szociológiában pl. századunk hatvanas éveitől tart az ún. „pozitivizmus-vita"; ebben elsősorban éppen a szélsőséges nézetek nyilvánultak meg, s maguk a vitázó felek is a végletes szélsőségeket mutatták be partnereiknél az érvelés során. Holott ebből a vitából is, de a szociológia utóbbi évtizedeinek fejlődéséből is kitűnik, hogy jelen van a polgári szociológiában egy másik, az előzőkhöz viszonyítva „harmadik" felfogás is. Egy olyan felfogás, amelynek lehetősége van e két szélsőség elkerülésére, és amely stabilan építi – ha sokszor természetesen vitathatóan is – a szociológia elméletét és módszertanát, és képes azoknak a pozitív elemeknek az integrálására is, amelyek részint az empirikus társadalomkutatásban, részint pedig a történetfilozófiai, újabban kritikai szemléletű szociológiában fellelhetők. A szociológia fejlődésének ezt az irányát olyan nevek jelzik, mint a klasszikusok között Durkheim és bizonyos értelemben Max Weber, a század első felében Cooley, I. Thomas, F. Znaniecki, az ötvenes évektől kezdődően R. Merton, R. Bendix, legújabban pl. R.

Boudon vagy Crozier – hogy csak az ismertebbeket említsük, nem szólva most a szakszociológiákat művelő szociológusok legjobbjairól. E felfogást általánosan az jellemzi, hogy képviselői a szociológiát *szaktudománynak* tartják, azaz nem tulajdonítanak neki „társadalommegváltó" szerepet, de nem tekintik pusztán a gyakorlat számára ismeretanyagot szolgáltató módszernek sem.

Miután éppen ez az irányzat viszonylag kevéssé tűnik szervezettnek, és mert képviselői sokfajta elméleti alapkoncepcióból kiindulva, különböző politikai állásfoglalással a szakszociológiák változatos területén működnek, így meglehetősen nehéz megtalálni azokat a jellemző vonásokat is, amelyek valamennyiük munkásságában fellelhetők. Néhány ilyen sajátosságot azonban megemlíthetünk.

Talán a legfontosabb sajátosság az *empirikus kutatási módszerek és az elméleti-történeti megközelítés egységére való törekvés.* Ez a törekvés időnkint súlyozódik ugyan egyik vagy másik elemre, és nem mindegyik szerzőnél egyformán jut érvényre pl. a történeti szemlélet, a tendencia azonban általánosnak mondható. Bizonyos fokig felismerve a polgári szociológia korlátozott lehetőségeit, az elmélet és az empirikus kutatások egyesítésének kísérlete nem össztársadalmi szinten történik, hanem egyes folyamatok és jelenségek szintjén. Ezért jellemző erre a felfogásra az ún. „középszintű" elméletalkotásra való készség, azoknak a problémáknak az elemzése, amelyek a középfokú elméletalkotással kapcsolatosak.

A szociológiai irodalomban a szociológiai elmélet és az elméletalkotás problémája tekintélyes helyet foglal el, és nem kevés azoknak a tanulmányoknak a száma sem, amelyek a középszintű elmélettel foglalkoznak. Az egyes szerzők az elméletalkotásnak is több lehetőségét ismerik fel. R. Merton számára például – jóllehet hangoztatja az elmélet kifejezés többértelműségét – az elmélet végül is nem más,

mint olyan kijelentés, amelyet alapvetőbb kijelentésekből vezettek le, és amelyeket megfigyelések is igazolnak. Ez a meghatározás eléggé formális ahhoz, hogy többféle elméletípusra is alkalmazható legyen, de magába foglalja a Merton féle *„középszintű"* elmélet tipikus jegyeit. A középszintű elmélet ugyanis alkalmas arra, hogy a már megállapított eredményekből olyan következtetést vonjon le, amelyet valamilyen empirikus kutatás segítségével – mert hiszen a „megfigyelés" itt erre utal – igazolható vagy elvethető legyen. Hozzá kell még tennünk azonban, hogy Merton az empirikus társadalomkutatás feladatát nem szűkíti le csupán az igazolásra vagy elvetésre, hanem az elméleti megállapítások újrafogalmazására, új kutatási kezdeményezések megindítására, vagy az elmélet „fókuszának áthelyezésére" is alkalmasnak látja.

A középszintű elmélet problémája nem teljesen új a szociológiában. Merton azonban fogalmilag kidolgozta és sajátos tartalommal töltötte meg, amidőn összekötötte a funkcionális megközelítési móddal. Tulajdonképpen a funkcionalizmus is Merton elméletében nyerte el a polgári szociológia történetében eddig ismert legracionálisabb felfogását. Ő ugyanis a funkcionális következmények differenciált voltán túl azt is felismerte, hogy a társadalom mint funkcionáló egész aligha közelíthető meg. Ebben a tekintetben Merton szemben áll azzal a – különösen az antropológiában kidolgozott – szemlélettel, amely szerint az egész társadalom egymással kapcsolatban levő funkcionális egységek összessége, és minden egyes jelenség helyét, jelentőségét az egészhez fűződő funkcionális kapcsolat adja meg (NB. az antropológia primitív, tehát szűk társadalmi egységeket vizsgált, így számára ez a felfogás működhetett). A mertoni álláspontból viszont az következik, hogy ha a társadalom *mint egész* nem hozzáférhető a funkcionális megközelítés számára, akkor tehát meg kell találni azokat az egységeket,

amelyekkel kapcsolatban ez a megközelítés még eredményes lehet. Így találkozott a funkcionalizmus új felfogása és a középszintű elméletekről szóló tanítás, hiszen mindkettő számára a „középszintű" társadalmi jelenségek és egységek voltak megközelíthetők. A középszintű elméletek kibontására dolgozta ki Merton a paradigma fogalmát és összetevőit. A paradigma itt tulajdonképpen nem más, mint egy-egy jelenségre vonatkozó analitikai jellegű modell, s alapeszméjében visszavezethető a Max Weber-féle ideáltípusra. A paradigmának, mint az elméletalkotás egyik, a szociológiában jól használható módjának jelentősége legújabban R. Boudon elemzésében bontakozott ki. Boudon már a paradigmának különböző fajait is megkülönböztette (fogalmi paradigma, komplex – formális és analógiai jellegű – paradigma stb.), és rámutatott az összehasonlító paradigmák nagy szerepére a szociológiai elméletalkotásban. A paradigmák kialakítását a magunk részéről azért tekintjük különösen jelentősnek a szociológiai elméletalkotás szempontjából, mert lehetőséget adnak arra, hogy a középszintű elméletek kialakítására irányuló törekvések integrálják a történeti szemléletet.

A középszintű elméletalkotás szervesen kötődik a polgári szociológiában végbement fejlődésnek ahhoz a stádiumához, amelyet a problémakoncentráltsággal jellemezhetnénk. Éppen ezért a középszintű elméletek teóriája tulajdonképpen nem más, mint a polgári szociológia legutóbbi szakaszán megnyilvánuló problémakoncentráltság elméleti-módszertani absztrakciója. Ezt pedig igen jelentősnek tartjuk, hiszen a problémakoncentráltság jelentette – már első megjelenésében is (erre példa Sumner „Folkways" c. könyve) – a szociológia szaktudománnyá érésének első lépéseit, később pedig e folyamat megerősödését. Ily módon a középszintű elméletek alkotására való tudatos törekvés, az ezzel összefüggő elméleti és módszertani kérdések kimunkálása, és – végül, de nem utolsósorban – az ilyen elméletek tény-

leges megjelenése és magyarázó értékük növekedése a szaktudománnyá érés előrehaladását jelzik.

A középszintű elméletek jelentősége annyira nyilvánvaló, hogy az ilyen irányú törekvések értékét a kritikai szociológia sem tagadhatja. Bizonyos értelemben ezt jelzi az is, hogy a kritikai szociológiának a polgári (és ma már a marxista) szociológiával szemben kialakított bírálata általában elkerüli ezt a problémát. A kritika elsősorban az empirikus társadalomkutatásra irányul, másodsorban pedig a valóságtól elszakadt nagy elméletekre, ezek közül is elsősorban Parsons strukturális-funkcionális analitikai elméletére. A „középszint" tehát kimarad ebből a kritikából. Gouldner a középszintű elméletekkel kapcsolatban is utal ugyan arra, hogy azok „a fennálló apologetikáját" szolgálják; de amikor az „akadémiai" (az ő felfogásában „funkcionalista") szociológia közelgő krízisének jegyeit összegezi, ezek között említi azt az ellentmondást is, hogy a középszintű elméletek olyan értékekhez kapcsolódnak, mint a szabadság és az egyenlőség – tehát olyan értékekhez, amelyek „idegenek a funkcionalizmus" számára. Ily módon valószínűsíthetjük, hogy a középszintű elméletek a kritikai szociológia számára sem haszontalanok, csak a funkcionalizmus keretei között „válnak azzá".

Az empirikus megközelítés és az elmélet közötti szakadék áthidalása azonban – amelynek egyik módja lehet a középfokú elméletképzés – a szaktudományként felfogott szociológia számára általánosabb problémát jelent. Itt ugyanis az az igény jelentkezik, hogy megtalálják a mikroegységekben és a makroviszonyokban végzett kutatások közötti láncot. Ez természetes következménye annak a felismerésnek, hogy a mikroegységek és jelenségek nem érthetők meg makroviszonyoktól elszakítva; és fordítva: hogy a makroviszonyok is mikroegységekben, csoportviszonyokban és egyéni magatartásokban jelennek meg; megközelítésük

tehát ezt a szempontot sem nélkülözheti. Ezeknek az összefüggéseknek a felismerése most már közvetlen feladattá teszi a megfelelő módszertani következmények levonását. E módszertani feladatok nagyok, de megoldásukra már észlelhetők kísérletek. A VII. Szociológiai Világkongresszus külön „kerekasztal-vitákat" szervezett a probléma megoldására. A vitákon néhány figyelemre méltó gondolat már napvilágra került. Legfontosabbnak tartjuk ezek közül a történeti szemlélet nagy fontosságának felismerését, a vizsgált jelenség összefüggését társadalmi-történeti környezetével.

Minden szaktudomány számára nélkülözhetetlen a saját – legalábbis többé-kevésbé általánosan elfogadott – fogalomrendszerének kiépítése. A szociológia szaktudománnyá érésének folyamatában talán éppen ebben lépett leginkább előre. Ilyen követelmény továbbá a fogalmakat összekapcsoló elméleti összefüggések megteremtése, s végül saját módszertanának kialakítása. Az utóbbi két kritériummal kapcsolatos viták jelzik, hogy az érési folyamat ebben a tekintetben is előrehaladt.

Ha több évtizedre visszamenőleg nyomon próbáljuk követni a szociológia szaktudománnyá válásának tendenciáját, akkor világossá válik ennek a folyamatnak egy újabb jellemzője, éspedig a szociológia belső szakosodása. A szociológiai gondolkodás fejlődésében elsősorban történeti egymásutánisággal – de bizonyos fokig egymás mellett is – a szociológus két típusa alakult ki. Az első a társadalom általános méreteiben gondolkodó, más tudományok eredményeit általánosító, elméletalkotó típus – tehát a történetfilozófussal rokon. A második elsősorban a szociológia kutatási módszereivel és technikájával fegyverzi fel magát, ezzel közelít meg minden társadalmi problémát és vállalkozik minden társadalmi jelenség vizsgálatára. De éppen a felsorolt tulajdonságai miatt nem rendelkezik a társadalmi

jelenségekre vonatkozó mélyebb ismeretekkel. Ma azonban újabb típus jelenik meg, éspedig az egy társadalmi probléma iránt érdeklődő, de annak mélységeibe is behatoló „szakosodott" kutató. A szociológia fejlődésének egyik jelentős újabb vonása – problémakoncentrálttá válása – egyébként ennek az utóbbi típusnak kedvez. A problémakoncentráltság ugyanis két módon is a szociológia belső szakosodására, az ún. szakszociológiák kibontakozására vezetett. Elsősorban éppen az egy-egy problémára irányuló kutatások alakítottak ki a szociológián belül sajátos szakágakat. Világos, hogy ezek a kutatások a társadalom leginkább problematikus jelenségei körül bontakoztak ki. Ilyenek századunkban az urbanizálódás, az iparosodás előrehaladásával összefüggő új jelenségek, társadalmi mozgások, konfliktusok stb. Így alakult ki a falu- és városszociológia, a deviáns jelenségek szociológiája, a társadalom struktúrájával, átalakulásával kapcsolatos kutatások területe, az üzem- és munkaszociológia, a szervezetek szociológiája, a családszociológia stb. A szociológiának ezt a belső szakosodását bizonyos történeti változások is elősegítették. Néhány hagyományos társadalomtudományi szakág ugyanis abba a helyzetbe került – elsősorban a monopolkapitalizmus alapvető folyamatai és járulékos jelenségei következtében – hogy értetlenül állott a saját területén kialakuló új jelenségekkel szemben. Talán a legjobb kifejezés erre az, hogy a társadalmi valóság betört egyes túlságosan megmerevedett tudományokba. Ezeknek a jelenségeknek megértése az adott tudományágon belül is szociológiai módszerekkel és szociológiai szemlélettel vált lehetségessé. Így alakult ki a jogszociológia, a politikai szociológia stb. Ezek a szakszociológiák a szociológia és egy-egy másik társadalomtudományi ág határán elhelyezkedve először egyértelműen a hagyományos társadalomtudományi ág területén bontakoztak ki, annak részét alkották. A legújabb fejlődés azonban az utóbbi módon kialakult szakszo-

ciológiákat is egyre inkább a szociológiához köti. A problémakoncentráltság következtében kifejlődött szakszociológiai ágak viszont a fejlődés során más társadalomtudományi ágakhoz közelítenek. Így azután a szakszociológiák kétfajta keletkezésének körülményei ma már kevéssé hatnak. A szociológia belső szakosodását kifejező szakágak ma már keletkezési sajátosságuktól függetlenül egyformán alkotják a szociológia tudománycsoportját és jelentenek egyúttal hidat is a szociológia és más társadalomtudományi ágak között. Olyan hidat, amelyen a modern társadalmi és tudományfejlődés által egyaránt fokozottabban megkövetelt interdiszciplináris kutatásokban a társadalomtudomány különböző – eddig jobbára egymástól elszigetelten dolgozó – szakágai találkozhatnak.

A szociológia szaktudománnyá válásának eddig ismertetett sajátosságai is meggyőzhetnek arról, hogy ez a folyamat nem azonosítható sem a szociológia intézményesülésével, sem professzionalizálódásával.

Gouldner már többször idézett könyvében a szociológia intézményesülését, majd akadémiai tudománnyá válását a „középosztály-társadalom" megszilárdulásának egyik következményeként ábrázolta, amelynek befejező szakasza a szociológia behatolása az egyetemekre és integrációja az egyetemekkel. Ebben az ábrázolásban a szociológia és a szociológusok ezzel az utóbbi momentummal, az egyetemekkel való integrációval váltak „megbélyegzett reformistákból" társadalmi presztízzsel rendelkező tudósokká, ami azután a funkcionalizmus elterjedésére és a status quo apologetikájához vezetett. De ugyancsak Gouldner mutatta ki – a reflexív szociológia infrastruktúrájának elemzésével kapcsolatban –, hogy az egyetemekkel való integráció napjainkban éppen a status quo-val szembenálló radikális mozgalmakhoz vezeti a szociológiát. Így az intézményesülésnek nem csak egyfajta következménye lehetséges – ha elfogadjuk Gould-

ner alapvető feltételezéseit. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy az intézményesülés hozzásegítette a szociológiát a benne rejlő szaktudományi tendencia kibontakozásához (ezt a momentumot egyébként a marxista szociológia szaktudománnyá válásában is észlelhetjük), de egyedül még nem elegendő e tendencia megerősödéséhez. Nem elegendő ehhez a professzionalizálódás sem. Hiszen a szociológia professzionalizálódása éppen századunk ötvenes éveitől kapott olyan jelleget, amely az empirikus társadalomkutatásnak mint „szakmának" elsajátítását jelentette, s ezt csak egyik elemnek tekinthetjük a szaktudománnyá válás folyamatában.

A szociológia szaktudománnyá válásának két lényeges előfeltétele van. Az egyik a *társadalom igénye* erre, a másik a *tudomány fejlődésének állapota*. Véleményünk szerint a társadalom fejlődése – a tőkés társadalom és a polgári szociológia esetében is – megteremtette ezt az igényt. Legfontosabb alapja a társadalmi tervezés eszméjének és gyakorlatának térhódítása. Ez a szaktudomány jellegű szociológia nélkül aligha valósítható meg – még abban a többékevésbé korlátozott mértékben sem, ahogyan ezt a polgári állam igényli. Miután a társadalmi tervezés a polgári társadalomban makroméretekben kezd kibontakozni, a szociológia közrehatása is ilyen méretekben valósulhat meg. A társadalom makro- és mikroviszonyainak összefüggésében való gondolkodás és kutatás azonban a szociológia szaktudományos jellegének megerősödésétől függ. Az ilyen típusú szociológia nem zárja ki a kritikát, mint ahogyan a társadalom bizonyos fokú kritikája „ab ovo" benne rejlik a szociológia így felfogott szociotechnikai funkciójában is – hiszen „tökéletes" társadalmat felesleges lenne alakítani. Nem foglalja magában természetesen a polgári társadalom forradalmi kritikáját – de erre nem képes a kritikai szociológia sem – és az is bizonyos, hogy ez a szociológia a tőkés tár-

sadalom alapfolyamataival, a hatalom „elosztásának" alapvető rendjével nem fog szembefordulni.

Itt azonban további lényeges elemmel kell számolni a szociológiának mint szaktudománynak és a társadalom irányításának kapcsolatában. Ezt az elemet egyébként ma már a polgári szociológiában is többen felismerik. A. Etzioni az aktív társadalomról írott könyvében pl. kifejti, hogy a társadalomtudomány, mint a tényekről adott információk és az analitikai perspektíva „forrása", részt vesz abban a folyamatban, amely az egyes társadalmi egységek működését tudatossá teszi. A téves információ vagy hibás analízis hatása viszont tévútra viheti, elhomályosíthatja ezt a tudatosságot. A társadalomtudománynak ezért saját társadalmi kötöttségét, értékelkötelezettségét is fel kell tárni. Minél gyengébb intellektuálisan a társadalomtudomány, minél inkább rejtve maradnak normatív implikációi, annál utópikusabb, tévesebb és rövidebb életű lesz a tudomány és a társadalom aktív orientációja. A társadalomtudománynak – így a szociológiának is – tudnia kell, hogy a tudományosan kidolgozott eszmék megvalósításának sok akadálya van: „beruházott" érdekek, státus-helyzetek, hatalmi viszonyok stb. Ha befejezzük Etzioni gondolatmenetét: világos, hogy a tudományos tevékenységben és ennek felhasználásában sok társadalmi tényező működik közre; és az is világos, hogy ezek figyelembe vétele nélkül a szociológiának mint szaktudománynak a társadalom alakításában való részvétele, ennek lehetőségei és korlátai sem érthetők meg.

A polgári szociológiában felhalmozódott elemek – a társadalomról szerzett ismeretanyag, ennek bizonyos szintű általánosítására alkalmas fogalmi rendszer és részelméletek, valamint módszertani eredmények – megalapozzák azt a feltevésünket, hogy e szociológia fejlődése számára a szaktudomány kialakulásában már eddig is jelentkező tendencia valóban reális alternatívát jelent.

HARMADIK FEJEZET

A marxista szociológia a szocialista társadalomban

1. A MARXISTA SZOCIOLÓGIA TÁRSADALMI ÉS ELMÉLETI GYOKEREI

2. A SZOCIOLÓGIA TÁRSADALMI FUNKCIÓJA ÉS A POLITIKA

3. A MARXISTA SZOCIOLÓGIA MINT SZAKTUDOMÁNY

A MARXISTA SZOCIOLÓGIA A SZOCIALISTA TÁRSADALOMBAN

1. A MARXISTA SZOCIOLÓGIA TÁRSADALMI ÉS ELMÉLETI GYÖKEREI

A mai polgári szociológia marxizmus bírálatára szinte általánosan jellemző, hogy Marx társadalomelméleti munkásságát elszakítja forradalmi tevékenységétől; az utóbbit elutasítja, az előbbinek pedig egyre több elemét értékesíti. Jellemző erre pl. Raymond Aron megállapítása, amely szerint Marx a szociológusnak azt a típusát képviselte, aki meg van győződve arról, hogy a modern társadalom viszonyai nem érthetők meg e társadalom gazdasági rendszerének működésétől elszakítva, de a társadalom gazdasági rendszerének fejlődése sem érthető meg, ha működésének, funkcionálásának elméletét elhanyagoljuk. Olyan szociológus volt, aki a jelen megértését nem választotta el a jövőbe tekintéstől és a cselekvés akarásától. Éppen ezért – folytatja – a mai ún. objektív szociológusok prófétának tekintik, a cselekvés emberei pedig tudósnak. Kérdés, valóban van-e ilyen ellentmondás Marx munkásságában; valóban elválasztható-e szociológiai kutató és elméletalkotó tevékenysége a forradalmi munkásmozgalomban való működésétől. A kérdésre adandó válasz lényegében a marxista szocio'ógia társadalmi funkciójával kapcsolatos problémák megoldásának is előfeltétele, de ebből következhet a marxista szociológia elméleti alapvonásainak megrajzolása is.

Keletkezésének körülményei, az adott társadalomhoz való viszonya lényegében megszabta a polgári szociológia társadalmi funkciójának alakulását és ezzel összefüggésben – nem függetlenül természetesen a polgári társadalom fejlődésének alakulásától és a tudományok általános fejlődésétől – tudományos arculatát is. Ugyanez a helyzet a marxista szociológiával is. A marxista szociológia társadalmi funkcióját és jellegzetes elméleti vonásait is elsősorban keletkezési körülményeiből, majd a polgári, illetőleg a szocialista társadalomhoz való viszonyából érthetjük meg. Ebből a szempontból rendkívül lényeges, hogy a marxista szociológia a polgári társadalom visszás jelenségeinek bírálatával indult el. Ez a bírálat egyaránt érintette a társadalom problémáit és e társadalom talaján kialakult elméleteket. Az a tény, hogy az 1848. évi polgári forradalom előtti és a bukott forradalmat követő Németország nem volt tisztán polgári társadalom, hanem lényeges feudális elemeket őrzött, hogy uralkodó maradt a porosz abszolutizmus államközpontúsága, bizonyos értelemben elősegítette a társadalombírálatot. Ez a társadalombírálat azután jelentősen közrejátszott annak az elméleti és módszertani fegyverzetnek kialakításában, amellyel Marx és Engels a továbbiak során a „tiszta polgári" viszonyokkal jellemezhető társadalmat is kritikailag közelíthették meg. A munkásosztályhoz kötődésük, radikális szembenállásuk a polgári társadalommal szerepet játszott abban is, ahogyan koruk ismeretanyagát kritikailag elsajátították és továbbfejlesztették. Mindez együttvéve lehetővé tette a marxizmus klasszikusai számára, hogy egy konkrét társadalom konkrét ellentmondásainak elemzéséből elindulva eljussanak a történelmi fejlődésben meghatározó szerepet játszó viszonyok és ellentmondások általános szintű felismeréséig. Ennek segítségével eljutottak annak a társadalmi-gazdasági típusnak a fogalmához is, amely mint *elméleti absztrakció lehetővé tette a konkrét társadalom lé-*

nyegi viszonyainak megértését is. Marx több ízben bírálta azokat, akik a gazdasági törvényeket túláltalánosítva elszakították a konkrét társadalomtól, mert felismerte, hogy a gazdasági törvények – és ezeken túl minden más társadalmi törvény is – történetileg meghatározottak, azaz *egy konkrét társadalmi-gazdasági* alakulat talaján fejlődnek ki és érvényesek. Joggal írhatta tehát Lenin, hogy tulajdonképpen ez a felfedezés, a konkrét társadalmi-gazdasági alakulat felismerése helyezte a szociológiát tudományos alapokra, hiszen enélkül vagy túlságosan általános történetfilozófiai elmélkedés marad, vagy pedig menthetetlenül elvész egy történetileg adott, egyedi társadalom részletviszonyaiban, anélkül, hogy ezek alakulását, meghatározottságukat megérthetné és megmagyarázná. Ahogyan azonban a marxizmus klasszikusait az adott társadalommal való szembenállás és ezzel is összefüggő metodológiai eredményeik (amelynek következtében az empirikusan feltárt tények történeti összefüggésekben váltak érthetővé és vezettek valóságos általánosításokra) vitték a konkrét társadalmi-gazdasági alakulat fogalmához, és koruk tőkés társadalmának megértéséhez, alapvető törvényszerűségei feltárásához, ugyanúgy le kellett vonniuk a következtetést is a megértett valóságból. Azt ugyanis, ami a nevezetes Feuerbach-tézisek egyikének – „a filozófusok a világot csak különbözőképpen *értelmezték;* a feladat az, hogy *megváltoztassuk*" – konkrét történeti tartalmát jelentette az *adott* korban és társadalomban; azt, hogy ez a „világ" alapvetően csak a munkásosztály forradalmával változtatható meg. Tudományos társadalomelemző munkásságukból logikusan következett a jövőbe irányuló politikai cselekvés, ahogyan a polgári társadalommal való szembenállásuk tette lehetővé e társadalom lényeges viszonyainak feltárását.

Egyáltalán nem állíthatjuk szembe a marxizmus klasszikusainak elméleti és forradalmi tevékenységét. Nem vá-

laszthatjuk el tudományos munkásságukat attól, amit a polgári szociológiában többen is „próféciának" neveznek. Aligha tekinthető ugyanis próféciának az adott társadalom lényegi viszonyainak, mozgató erőinek felismerésén, elemzésén alapuló konkrét előrejelzés. Hadd utaljunk itt is arra, amit Marx mondott a Comte-féle próféciákkal szemben. Arra tudniillik, hogy nem kíván „recepteket" írni „a jövő lacikonyhája" számára. A tőkés társadalomnak, mint konkrét társadalmi-gazdasági alakulatnak alapvető ellentmondásaiból levezetett marxi következtetések helytállóaknak is bizonyultak. Felismerésük szoros összefüggésben volt azzal a történeti helyzettel, hogy Marx az érett tőkés társadalom alapvető viszonyait elemezhette, és ez lehetőséget adott e társadalom totális megértésére, nem csupán egyik vagy másik elemének feltárására. Ez biztosíthatta azután a megközelítés és az elmélet számára azt a totalitást is, amelyben nem került sor egy-egy elem elméleti abszolutizálására. Még akkor is igaz ez, ha – mint ahogyan Engels maga utalt rá – fokozottan hangsúlyozták a gazdasági elemet, hiszen egész munkásságuk világosan jelzi a teljes társadalomkép kialakítására való törekvésüket. Ebből a szempontból tehát nem az a lényeges, hogy Marx „nem látta előre" a monopoltőkés társadalom jelenségeit; nem is az, hogy egyes megállapításai a jövő szocialista társadalmáról nem állották ki az idő próbáját. Minden tudományos előrejelzést „korrigálva igazol" a történelem; korrigál bizonyos részleteket és – ha az előrejelzés igaz – megerősíti a jelzett folyamatok lényegét. Marx és Engels alapvető és valóban tudományosan megalapozott „jövendölését" – hogy a tőkés társadalom nem az utolsó, nem a legfejlettebb társadalmi-gazdasági alakulat, hogy ezt a társadalmat a proletárforradalom dönti meg, és a munkásosztály hatalmán nyugvó társadalom követi – a történelem igazolta.

Nem kétséges, hogy a marxizmusnak mint szociológiai

elméletnek óriási történeti jelentősége éppen ezzel, a polgári szociológiában sokszor értetlenül fogadott jellegzetességével, *a forradalmi mozgalomhoz fűződő kapcsolatával* függ össze. Nem feladatunk ehelyütt a marxizmus és a munkásmozgalom sokrétű és állandó kölcsönviszonyának elemzése. Egy olyan vonatkozására azonban feltétlenül utalnunk kell, amely a marxista szociológia későbbi fejlődése számára is nagy jelentőséggel bír.

Az az alaphelyzet, amely a munkásmozgalom gyakorlatában az elméletet ténylegesen politikai erővé változtatta, azzal a következménnyel is járt, hogy a marxista szociológia mindvégig – tehát nemcsak keletkezésében, hanem mindenkori fejlődésében is – szorosan kötődött a munkásmozgalom gyakorlati problémáihoz. Ez természetszerűen magával hozta a marxista szociológia intenzív kapcsolatát a munkásmozgalom politikai harcával, annak mindenkori szükségleteivel. Ennek a ténynek megvoltak a szociológia fejlődésére vonatkozó elméleti következményei is. Megfigyelhető pl., hogy már keletkezésének szakaszában is ez a kapcsolódás tette lehetővé – sőt igényelte – néhány alapvető elméleti kérdés megoldását, amelyek a konkrét társadalomkép kialakítása és a konkrét problémák megoldása szempontjából különösen fontosnak bizonyultak.

A marxista szociológia elméleti megalapozása azonban éppen a klasszikusoknál nem választható el történeti, filozófiai, közgazdasági munkásságuktól. Részben azért nem, mert a társadalomtudományok akkori fejlődési foka még lehetővé tette a társadalom komplex megközelítését *egy* tudós által is – részben pedig azért nem, mert vállalkozásuk (politikai tevékenységük) igényelte is ezt a megközelítést. A tőkés társadalom lényeges viszonyainak feltárása és az így nyert eredmények történetfilozófiai általánosítása tehát több társadalomtudományi ág megalapozására szolgál és – különös tekintettel a levont filozófiai következmények-

re – nehéz (valószínűleg lehetetlen) s mindenképpen elhibázott törekvés lenne utólag szétválasztani egymástól az eredetükben szervesen összefüggő elemeket a társadalomtudományok mai differenciáltságának megfelelően. A marxizmus társadalomelméletének ilyen komplex jellege egyébként biztosítékul szolgál ahhoz, hogy a társadalomtudományok egyes ágai ne tévesszék szem elől a vizsgált jelenség elhelyezkedését a társadalom egészének viszonyaiban; hogy a történelemtudomány vagy a szociológia ne függetlenítse a társadalmi jelenségeket és folyamatokat a gazdasági jelenségektől és folyamatoktól; hogy a marxista társadalomtudományok – különösen a tudományfejlődés mai fokán, amelyet nagyfokú differenciálódás jellemez – nyitottabbá legyenek egymás kutatásai iránt.

A marxista szociológia elvi jelentőségű eredményeiből most csak néhányat emelünk ki, elsősorban olyan elméleti problémákkal összefüggésben, amelyeket a polgári szociológia nem tudott kielégítően megoldani. Ilyen mindjárt a társadalmi jelenségek valódi természetének felismerése. A modern polgári szociológia – amennyiben általános elméletalkotásra törekszik – még ma sem tudta meghaladni a szociológia története során kialakult kétféle elmélettípus, a „társadalmi fizika" és a „társadalmi cselekvés tana" között húzódó elválasztó vonalat. Nem jutott el azoknak a reális – de a polgári szociológia fejlődésében abszolutizáltan jelentkező – szempontoknak a szintéziséhez, amelyek a két elmélettípusban kifejezésre jutottak. A marxista szociológia számára azonban már Marx munkásságában világossá vált, hogy jóllehet a társadalmi jelenségek objektív jellegűek, mégis emberi magatartásokban jutnak kifejezésre. Ha pl. Max Weber az állam fogalma mögött csak meghatározott módon végbemenő emberi cselekedeteket látott, akkor Marx az emberi viszonyokon túl felismerte az általuk kifejezett jelenség dologi jellegét is. Idézzük itt Marxnak a

„Rheinische Zeitung"-ban írott egyik fiatalkori cikkét: „Amikor állami állapotokat vizsgálunk, túlságosan nagy a kísértés arra, hogy a viszonyok dologi természetét figyelmen kívül hagyjuk, és mindent a cselekvő személyek akaratával magyarázzunk. Vannak olyan viszonyok, amelyek meghatározzák mind a magánemberek, mind az egyes hatóságok cselekedeteit, és annyira függetlenek tőlük, mint a légzés módszere. Ha eleve erre a dologi álláspontra helyezkedünk, látni fogjuk, hogy a viszonyok hatnak ott, ahol az első pillantásra úgy tűnt, hogy csak a személyek hatnak."

Ugyanilyen világosan fogalmazták meg a marxizmus klasszikusai a társadalmi jelenségek ilyen kettős jellegének másik oldalát is. Gondoljunk csak arra, amit Engels Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához" című művéről írt recenziójában a közgazdaságtanról mondott, de amely érvényes a szociológiára is: „A közgazdaságtan nem dolgokkal foglalkozik, hanem személyek, végső soron osztályok viszonyaival; de ezek a viszonyok mindig dolgokhoz kapcsolódnak és mint dolgok jelennek meg." Igen sok más megállapítást találunk még a marxizmus klasszikusainál, amelyek mindezt az alapvető felismerést tükrözik. De talán még ezeknél is fontosabb, hogy a társadalmi jelenségek természetének a felismerése a klasszikusok által végzett sokrétű tudományos munkában mindig kifejezésre jutott; s ez egyúttal tükrözte az elmélet és a cselekvés összefonottságát is. Ha ugyanis az emberek maguk csinálják történelmüket, éspedig saját maguk teremtette feltételek között, akkor ebből a megállapításból részben az következik, hogy az objektív feltételek, a társadalmi jelenségek végső soron nem mások, mint az emberi cselekvés – jóllehet saját törvényű – objektivációi; részben pedig az, hogy az emberi cselekvés, az emberi magatartás történeti értelemben is jelentős. A társadalmi jelenségek emberi viszonyokból alakulnak, de az

objektív történeti-szociológiai feltételek teret engednek az emberi cselekvés alakító hatásának is. Ennek az alaptételnek jelentősége valóban történeti, s minden szociológiai vizsgálat újra és újra igazolja.

A marxista szociológia kezdetének e rendkívül fontos elméleti eredményéből további elméleti és módszertani következmények adódnak. Ilyen mindenekelőtt az, hogy a társadalmi jelenségek vizsgálata során az individuális emberi magatartások és viszonyok között különbséget kell tenni. Fel kell ismerni azokat, amelyek valóban a jelenség lényegét fejezik ki, míg a többiek esetlegesnek, az adott jelenség lényegéhez képest véletlennek tekinthetők. S ez a követelmény nem csupán az egyes társadalmi jelenségek tekintetében érvényes; elsődleges jelentősége éppen az egész társadalom tekintetében válik világossá. Marx egyik levelében azt írta, hogy a társadalom „az emberek kölcsönös tevékenységének terméke". De a társadalmi valóságot nem csupán az emberek egymáshoz való véletlen, személyes viszonyai jelentik, hanem vannak olyan viszonyok, amelyek a többiekkel szemben meghatározó jelentőségűek. Ilyenek a termelési viszonyok. Másrészt viszont az anyagi-gazdasági – ezen belül különösen a termelési – viszonyok által végső soron meghatározott emberi magatartásokban kifejeződő jelenségek saját törvényszerűségekkel rendelkeznek.

Helytelen volna azonban a társadalmi jelenségek lényegének és a jelenséget megjelenítő emberi magatartásoknak a mechanikus azonosítása. Molnár Erik meggyőzően mutatja ki a társadalmi törvényszerűség és az emberi cselekvés egységét a statisztikai valószínűség szintjén, és megállapítja, hogy „a társadalmi törvényszerűségek statisztikai törvényszerűségekben oldódnak fel". Ebből a marxista szociológia egyik fontos felismeréseként az a következtetés vonható le, hogy a társadalom jelenségeinek lényeges vonásai az azokat megvalósító konkrét emberi magatartásokban statisztikai

valószínűséggel jutnak kifejezésre. A hétköznapi tapasztalat is meggyőz arról, hogy nem minden emberi magatartás mögött állnak lényeges társadalmi jelenségek. A konkrét emberi magatartás alakulását ugyanis igen sok tényező befolyásolja, s ezek adott esetben a jelenség lényegének kifejezésétől is eltéríthetik a konkrét emberi magatartást. Ismeretes pl., hogy az állam, végső sajátosságára leegyszerűsített lényege szerint, az uralkodó osztály kezében levő erőszakszervezet. Ez a lényeg azonban (amely természetesen nem adja meg az állam fogalmának teljességét sem) nem fejeződik ki minden egyes, állami funkciót megvalósító konkrét emberi tevékenységben. Sőt bizonyos állami tevékenységet kifejező emberi magatartások – sokféle tényező következtében – esetleg éppen ellenkező irányban hathatnak. Ezzel természetesen nem változik meg az állam lényege, de a lényeget ki nem fejező, mégis állami tevékenységként mutatkozó emberi magatartás sem veszti el állami jellegét. *A statisztikai valószínűség szintjén azonban a lényeg és a magatartás megegyezése általában megállapítható.* Általában – tehát nem mindig. A szociológiai törvényszerűség ugyanis, jóllehet a statisztikai valószínűség szintjén jelenik meg, mégsem azonos a magatartás alakulásában mérhető statisztikai szabályszerűségekkel. A magatartások statisztikai szabályszerűsége ugyanis éppen a közreható tényezők sokasága miatt nem mindig jelent, sokszor csak jelez szociológiai törvényszerűséget.

A társadalmi fejlődés során a társadalmi viszonyoknak az egyedi magatartásokban és a konkrét viszonyokban is többé-kevésbé megnyilvánuló lényege sajátos társadalmi jelenségekben – csoportokban, intézményekben, szervezetekben – is objektiválódik. Ezeket aligha érthetnénk meg csupán az őket megtestesítő, a külső ember számára közvetlenül kifejezésre juttató egyedi emberi magatartásokból. Így nem érthetjük meg pl. az állam lényegét sem csak az állami

alkalmazottak konkrét tevékenységéből és viszonyaiból még akkor sem, ha magatartásuk alakulását mint tömegjelenséget vizsgáljuk, és a valószínűség legmagasabb fokán állapítunk meg szabályosságokat, vagy ha ezeket a szabályosságokat vissza is vezetjük a társadalom strukturális sajátosságaira. A társadalom legkülönbözőbb tényezői, csoportjai által strukturált magatartásoknak persze mély szociológiai jelentőségük van a társadalmi jelenségek minden területén. Különösen világos ez pl. a szervezetek tevékenységében. Mint ismeretes, a szervezetek formalizált struktúráját, működési elveit megvalósító emberi magatartások a szervezet formalizált elvárásainál differenciáltabban strukturáltak. Éppen ezért ezek a magatartások alakíthatják, módosíthatják, el is torzíthatják a szervezeti tevékenységet; olyan jelenségeket produkálhatnak a szervezet belső viszonyaiban (de a szervezeti tevékenység külső következményeiben is), amelyek *csak* a szervezet formalizált struktúrájának, működési elveinek alapján nem érthetők meg. A társadalmi jelenségek és köztük pl. a szervezetek lényegét azonban mégsem ezek a konkrét magatartások, illetőleg ezek strukturális szabályosságai adják meg, hanem a társadalom alapvető viszonyai által meghatározott objektív helyük és működésük.

Marx világosan ki is fejezte a marxista szociológiai elmélet és a társadalmi gyakorlat összefüggésének megértését, a társadalmi gyakorlat szerepének az elmélet alakulásában való jelentőségét az Annyenkovhoz 1846. december 28-án írt levelének következő részletében: „Proudhon úr nagyon jól megértette, hogy az emberek csinálják a posztót, a vásznat, a selymet, és az is valami, hogy ezt az egyszerű dolgot megértette! De nem értette meg Proudhon úr azt, hogy az emberek képességeiknek megfelelően azokat a társadalmi viszonyokat is termelik, amelyek között posztót és vásznat termelnek. Még kevésbé értette meg Proudhon úr, hogy az emberek, akik termelőképességüknek megfelelően termelik

a társadalmi viszonyokat – termelik az eszméket, a kategóriákat, vagyis ugyanezen társadalmi viszonyok elvont, eszmei kifejezéseit is. A kategóriák tehát éppoly kevéssé örökkévalók, mint a viszonyok, amelyeknek kifejezései. A kategóriák történelmi és múlékony termékek. Proudhon úr számára éppen ellenkezőleg az absztrakciók, a kategóriák az eredendő okok. Szerinte ezek és nem az emberek csinálják a történelmet."

Marx e megjegyzésének a marxista szociológia további fejlődését tekintve igen nagy jelentősége van. A marxista szociológia sorsának a klasszikusok munkássága utáni, későbbi alakulása ugyanis – ahogyan erre már utaltunk – szorosan összefügg a munkásosztály forradalmi gyakorlatával. Ez a gyakorlat igen sok olyan problémát hozott a felszínre, amelyek tanulmányozása részben a forradalmi gyakorlat, részben pedig a marxista szociológia továbbfejlődése szempontjából is nagy jelentőségűnek bizonyult, és amelyek világosan példázzák az alkotó marxizmus szembenállását a „kategóriák uralmával". Talán elegendő itt most Leninnek szociológiai szempontból ez ideig kellően még nem elemzett munkásságára utalni. Konkrét problémák konkrét szociológiai megközelítésével – pl. az oroszországi parasztság helyzetének vizsgálatával – Lenin a korabeli polgári szociológiát módszereiben is meghaladó teljesítményt ért el. Ezen túl azonban a parasztság helyzetének, összetételének, sajátosságainak felderítésével feltárta a munkás-paraszt szövetség szociológiai alapjait, így nagy gyakorlati politikai segítséget adott a forradalmi mozgalom számára. De sorolhatnánk a hasonló, mind elméleti, mind gyakorlati szempontból jelentős szociológiai eredményeket, amelyek általában konkrét elemzéseken alapulnak. Ilyen pl. Lenin ismeretes elemzése az ösztönös politikai gyakorlat és az elmélet viszonyáról, ezzel összefüggésben a szervezetek jelentőségéről a politikában. Ilyenek azok az elemzések, amelyek a

szovjet állam megteremtése után a valóság alakulásához fűződtek, és nem haboztak átlépni a meghaladott korábbi „kategóriákon", felfogásokon. Ám ezek részletezése helyett – amely amúgy is külön kötetet igényelne – inkább egy nagy jelentőségű, éppen konkrét vizsgálatokon alapuló, s a további konkrét elemzéseket segítő elméleti megállapítást idézünk. A narodnyik közgazdászok a gépi nagyipart, a maga másfélmillió munkásával mindössze egy kis „zugnak" tekintették az orosz gazdasági életben. Lenin viszont kimutatta, hogy ez a zug „a valóságban a modern társadalmi viszonyok kvintesszenciája, ennek a »zugnak« népessége pedig, vagyis a proletariátus, a szó szoros értelmében élcsapata, avantgardja a dolgozók és kizsákmányoltak egész tömegének. Ezért, az ebben a »zugban« kialakult viszonyok szemszögéből kell vizsgálni az egész nagy gazdasági rendet, s csakis így láthatjuk világosan a termelésben részt vevő személyek különféle csoportjai közötti alapvető kölcsönös viszonyokat, következésképpen így tudjuk megvizsgálni az adott rendszer fejlődésének fő tendenciáját is." Így aztán „a társadalmi-gazdasági viszonyok összességét, mint e különböző érdekeket követő és különböző történelmi szerepet betöltő csoportok kölcsönös viszonyának eredményét" kell felfognunk.

A marxista szociológiai gondolkodás fejlődésében azonban Lenin volt az utolsó, aki az egész társadalom átfogó elemzésével jutott elméleti és gyakorlati-politikai következtetésekre, akinél tehát a marxizmus még a maga teljességében, minden elemének egyforma súlyával jelentkezett. Mint ahogyan Marxnak és Engelsnek a társadalom teljes és konkrét elemzésére volt szüksége ahhoz, hogy a történelem mozgástörvényeit megértve a konkrét társadalmi-gazdasági formációnak teljes és koherens absztrakcióját alakítsák ki, amelyből következett azután e társadalmi-gazdasági alakulat *teljes* negációja, az új társadalom szükségességének

elméleti felismerése és az ennek érdekében folytatott forradalmi tevékenység – úgy Leninnek is az *adott* konkrét társadalom teljes elemzésére volt szüksége a forradalom stratégiájának és taktikájának kidolgozásához. A marxizmus „totalitása" Marx és Engels esetében még absztrakt totalitás volt, Leninnél konkrét totalitássá változott a közvetlen társadalmi szükséglet hatására. Világos viszont, hogy a forradalom és a polgárháború után, a szocialista társadalom felépítésének első időszakában, a gyakorlati feladatokból eredő társadalmi szükséglet a társadalomelmélet egyes elemeire helyezte a hangsúlyt. További fejlődésre, a stabilizálódott szocialista társadalom viszonyaira volt szükség ahhoz, hogy a társadalmi szükségletek ismét a társadalomelmélet totalitását igényeljék – először absztraktabb, majd egyre konkrétabb szinten.

2. A SZOCIOLOGIA TÁRSADALMI FUNKCIOJA ÉS A POLITIKA

A társadalom és a szociológia kapcsolatának elemzéséből arra a következtetésre jutottunk, hogy a szociológia *léte és fejlődése, a társadalmi problémák megoldásában játszott szerepe társadalmilag meghatározott.*

Ez a meghatározottság természetesen igen sokrétű, történetileg is változó, érvényesülésének módja és keretei is különbözőek. A polgári szociológia keletkezésekor pl. – amidőn a tudományos társadalomalakítás eszméje mint *ideológiai* szükséglet megjelent – a szabad versenyen alapuló tőkés társadalom általános viszonyai nagyon távolról és sok közvetítőn keresztül ugyan, de reális keretek közé szorították a szociológia törekvéseit, amelyek kutatási, elméletalkotási jellegzetességeiben is világosan kitapinthatók voltak a konkrét történeti-társadalmi feltételek. Ennél sokkal közvetlenebb meghatározottság érvényesült a szocialista társadalom fejlődésének első időszakában, amidőn az adott

társadalmi helyzetből fakadó politikai gyakorlat objektív összefüggései folytán nem csupán kevéssé igényelte a szociológiai kutatások kibontakoztatását, de ezen túl kifejezetten politikai eszközökkel, tehát teljesen tudatosan is fellépett a szociológiával szemben. A szociológia társadalmi meghatározottsága így lehet nagyon általános, közvetett; lehet a felismert szükségletektől indíttatott orientatív jellegű, de lehet közvetlen politikai eszközökkel érvényesített is. Éppen e társadalmi meghatározottság, „függés" változó formái és azok történeti alakulása indokolják, hogy közelebbről megvizsgáljuk a szociológia társadalmi funkciójának kapcsolatát a politikával. Ezzel a kérdéssel azonban – amint az a problematikának a kötet szerkezetében való elhelyezéséből is kitűnik –, csak a szocialista társadalom viszonyai között kívánunk foglalkozni.

A tőkés társadalomban – különösen a szociológia megjelenésénél, majd az amerikai szociológia fejlődésében – a szociológia funkciójának alakulását más társadalmi tényezőktől elszakítva, a tudomány társadalmi alakító lehetőségeibe vetett optimista hittel fogták fel. A szociológia azonban csak akkor tűnik úgy, mint a tudományos társadalomalakítás alfája és omegája, ha figyelmen kívül hagyjuk a társadalom hatalmi struktúrájának, politikai viszonyainak feltételeit. Ebből a szemléletből kiindulva a szociológiát mint társadalomtudományt nem csupán kívül helyezzük a társadalom érdekviszonyain, hanem olyan racionális cselekvési irányvonalat nyújtó tudománynak tekintjük, amelynek elfogadását és politikai cselekvéssé válását már pusztán racionalitása is szinte kétségtelenné teszi, s amelynek alkalmazása *csak* a kívánt következményeket eredményezheti. De még ha figyelmen kívül is hagynánk, hogy magának a szociológia tudásanyagának a fejlődéséhez is a társadalom struktúrája, a konkrét történeti helyzet szabja meg a feltételeket, akkor is világos, hogy a szociológia által esetleg kidolgozott cselek-

vési irány (vagy irányok) elfogadása és a gyakorlatba való átvitele, a szociológiai tudásanyag olyan mértékű felhasználása, amely már társadalomalakításnak tekinthető, *csak politikai tevékenységen keresztül* történhet meg. Azon keresztül, hogy a politika ezt elfogadja, döntéseiben, cselekvésében akceptálja, tehát a maga eszközeivel érvényesíti.

A politikai tevékenység érdekekhez kötöttségéről talán nem szükséges bővebben szólnunk, s azt is felesleges fejtegetnünk, hogy a politikai tevékenység ma már jórészt szervezeti keretek között zajlik, aminek ugyancsak sajátos kondícionáló ereje van. Talán csak ismét, és ezúttal teljes idézettel emlékeztetjük az olvasót arra, hogy a politikai értelem – ahogyan Marx jellemezte – maga is sajátos, bizonyos korlátokat magában foglaló értelem: „A politikai értelem éppen azért politikai értelem, mert a politika korlátain belül gondolkodik... A politika elve az akarat. Minél egyoldalúbb, vagyis minél kiteljesedettebb a politikai értelem, annál inkább hisz az akarat mindenhatóságában, annál inkább vak az akarat természeti és szellemi korlátaival szemben, annál képtelenebb tehát felfedni a szociális fogyatkozások forrását." Marx a francia forradalmat jelölte meg a politikai értelem klasszikus időszakaként, s a politikai értelemnek a társadalmi fogyatékosságok felismerésében álló korlátai (legalábbis az addigi történelem során) valóban ekkor jutottak leginkább kifejezésre. Marx jellemzésének magva azonban mindenképpen általánosabb érvényű, ahogyan maga sem korlátozta azt a francia forradalom időszakára. A politika sajátosságainak alakulása azonban függ egyrészt a politika számára is rendelkezésre álló történeti tapasztalatok felhalmozódásától, másrészt pedig a politika osztálytartalmától és az osztálytartalomból fakadó céloktól. (Ez utóbbiakat ismét a történeti helyzet alakítja, sőt szubjektív tényezők is befolyásolják.) Éppen ilyen tényezők folytán a politikában fokozódhat az igény a társadalmi valóság meg-

ismerésére (ahogy Marx mondja: a „szociális fogyatékosságok forrásának" felfedezésére), ezért megnyílik az út a politikában a tudomány számára – különösen napjainkban. Ez az igény (sőt reálpolitika számára egyenesen követelmény) behozza ugyan a társadalomról szóló ismereteket a politikába, *de nem változtatja meg a politika természetét.* Ebből következik, hogy ezek az ismeretek – elvontan szólva, a marxi kifejezéssel – csak a politikai akaratnak alárendelten és annak kereteiben hatnak. A hatalmi viszonyokból adódó következmények a cselekvés során az ismeretek figyelembevételében igen nagy szerepet játszanak.

Éppen ezért a politikai értelem marxi jellemzése más vonatkozásban is szolgálhat tanulsággal. Mégpedig azzal, hogy a politikai értelem és akarat vak lehet ugyan a maga korlátaival szemben (bár a fentiekből következően nem mindig és főleg nem mindig azonos mértékben vak), de ezek a korlátok eleve benne rejlenek egyrészt a politikai értékelés folyamatát meghatározó tényezőkben, másrészt abban a kozegben, amelyben a politikai tevékenység realizálódik. A politikai értékelés lényeges tényezőjét jelentő érdekkotöttség pl. mindenképpen objektív jellegű, jóllehet nagyon sok körülmény hat közre az érdekek felismerésében, mint ahogyan a politikai tevékenység számára a maguk sokrétűségében adottak és nem minden vonatkozásban alakíthatók azok a társadalmi viszonyok is, amelyekben e politika megvalósul. Ily módon világos, hogy a szociológia mint tudomány belső tartalmában sem alakul a társadalom viszonyaitól, jelenségeitől, struktúrájától, egy konkrét történeti helyzettől függetlenül. Funkciója pedig még akkor is társadalmilag megszabott, ha a szociológia képviselői – sajátos „partikuláris" érdekeiknek megfelelően – saját tudományuk funkcióját eltérően fogják fel, vagy szociológiai munkásságukkal explicit politikai célokat követnek. De nem kevéssé világos az is, hogy a politika sajátosan érdekkötött lévén,

jórészt ugyancsak társadalmilag meghatározott módon hat a szociológiára és a szociológia társadalmi funkciójának alakulására.

Milyen funkció kibontakozását igénylik és teszik lehetővé a társadalmi viszonyok, a politikai, kulturális stb. feltételek a marxista szociológia számára a szocialista társadalom építésének jelenlegi szakaszában? Annak az igénynek a megvalósítását-e, amellyel a polgári szociológia indult, és amely illúziónak bizonyult? Abban jelölhető-e meg a marxista szociológia funkciója a szocialista társadalomban, hogy „kidolgozza" a társadalom lehetséges fejlődési irányait, ily módon mintegy hosszú távra előírja a politikai cselekvés lehetséges alternatíváit? Vajon végül is a társadalom tudományos irányítása volna-e a marxista szociológia funkciója a szocialista társadalomban?

A marxista szociológia kibontakozási körülményeinek és megtett útjának vizsgálata során a szocialista társadalom megteremtése előtti időszakban kettős sajátosságot figyelhettünk meg. Egyrészt azt, hogy miután az adott polgári társadalom viszonyainak osztálykorlátai nem kötötték, képes volt feltárni a társadalmi viszonyok valóságát, megállapítani a mozgató, a meghatározó tényezőket, felismerni a társadalmi jelenségek természetét. Másrészt azt, hogy a munkásmozgalom fejlődésével együtthaladva, azoknak a társadalmi problémáknak a megismerésére koncentrálódott, amelyek a forradalmi mozgalom időszerű feladataival függtek össze. A marxista társadalomelmélet klasszikusai egyben a munkásmozgalom klasszikusai is voltak: a marxista szociológia fejlődése a munkásmozgalom politikai gyakorlatából bontakozott ki, azoknak a viszonyoknak a feltárásából, amelyek ismerete a munkásmozgalom helyes stratégiájának, taktikájának, politikai döntéseinek kidolgozása szempontjából szükséges volt. A marxista szociológia által feltárt tények, folyamatok lehetővé tették a munkásmoz-

galom politikai irányvonalának konkrét meghatározását, de egészen nyilvánvaló, hogy ez a konkrét politikai döntés még akkor sem csupán a szociológia eredményeire alapult, amidőn a társadalomtudós és a politikai vezető ugyanaz a személy volt. A marxista szociológia politikát formáló tudomány volt és maradt azonban abban az értelemben, amelyben a társadalom jelenségeit tanulmányozó tudományok nagy része az; vagyis abban az értelemben, hogy a társadalom jelenségeiről nyújtott ismereteivel közrehat vagy közrehathat a politikai irányvonalak kialakításában. Nem kétséges, hogy a szociológiának e vonatkozásban kiemelt helye, sajátos szerepe van a társadalomtudományok között. A szociológia ugyanis a társadalmi jelenségeknek nem egy-egy oldalát vizsgálja – mint a társadalomtudományok jó része –, hanem a jelenségek összességét, társadalmi meghatározottságával, összefüggéseivel, belső struktúrájával és funkciójával együtt. Az általa adott ismeretek tehát a politikai tevékenység szempontjából – amelynek lényegét és jelenségeit egyébként, más tudományokkal együtt ugyan, de jórészt ugyancsak a szociológia tárja fel – általában fontosabbak, mint azok, amelyeket pl. a néprajztudomány ad; de nem mindig és nem egyértelműen fontosabbak, mint pl. a történettudomány által adottak, vagy mint – és ezt külön aláhúznám – a közgazdaságtudományok eredményei. A politika és a szociológia viszonya tehát végső soron a politika és a tudomány viszonya, s ezt az általánosabb síkot semmiképpen sem téveszthetjük szem elől szűkebb problémánk tárgyalásakor.

A politikai tevékenységnek, a politikai döntésnek – hacsak nem szélsőségesen szubjektív, akkor viszont perspektivikusan mindenképpen hibásnak is bizonyul – mindig tekintetbe kell vennie a társadalom viszonyait, jelenségeinek természetét, a történelem során kialakult és ható mozgásokat és kapcsolatokat, különböző események, törekvések stb.

tanulságait, tehát mindazt, amit a szociológia feltárhat, vagy amit pl. a történettudomány megállapíthat. De sohasem lehet *csak ezekre* tekintettel. A politikai értelemre nem csupán az jellemző, hogy igen nagy szerepet játszik benne az akarat momentuma, hanem az is, hogy hatalmi viszonyokban gondolkodik, és ennek szükségszerű következményei vannak a politikai tevékenységre. Az érdekek mérlegelése, rangsorolása, egyeztetése (adott esetben polarizált érdekekre való támaszkodás) ugyanúgy elkerülhetetlen velejárója a politikai tevékenységnek, akárcsak a *következményekben* való gondolkodás. Ám a következmény – összefüggésben a Marx által észlelt sajátossággal – a politikában elsősorban *az akart, a kívánt következmény.* Márpedig a politikai tevékenység – még ha a lehetőségek szerinti legracionálisabb elgondolást valósítja is meg – olyan közegben realizálódik, amelyben részint az elgondolás szempontjából „irracionálisnak", véletlennek tűnő momentumok és elemek, részint pedig ismert vagy rejtett érdekellentétek hatnak, s amely önmagában is állandóan módosul az adott érdek- és erőviszonyoknak megfelelően. Mindezek miatt a politikai tevékenység következményei differenciálttá válnak vagy válhatnak, mindig tartalmaznak nem szándékolt, nemkívánatos elemeket is. A politikai gondolkodásnak számot kell vetni ezekkel a várható nemkívánatos következményekkel is, ezt pedig csak a tudományra támaszkodva teheti meg.

A tudományos gondolkodás és tevékenység (s ezen belül a szociológiai gondolkodás és tevékenység) logikája másféle, mint a politikáé. Nem az „akarat", hanem a *megismerés* a domináns elem. Ahogyan azonban nem zárható ki a megismerő elem a politikából, ugyanúgy jelen van kisebb-nagyobb mértékben az akarati elem a tudományos kutatásban, így a szociológiában is. Max Weber „akaró" embertípusa annyiban jogosult absztrakció, hogy a politikában *ez a tipikus* elem, míg a tudományban a megismerés. A tu-

dományos tevékenység sajátosságai a politikai tevékenységgel szemben nem azt jelentik, hogy a tudomány (adott esetben a szociológia) értékesebb lenne, mint a politika – nem helyezik tehát a politika fölé a tudományt, hanem mássá teszik. Ebből következik, hogy egyik sem vállalhatja a másik funkcióját anélkül, hogy ne kerülne szembe a saját belső logikájával. Ha például a szociológia a társadalom politikai vezetésének funkcióját vállalná (s ez egyet jelent a társadalom tudományos irányításával) akkor szükségképpen a politikai gondolkodás sajátosságai kerülnének előtérbe a tudományos gondolkodással szemben. Ez egészen nyilvánvaló akkor, ha explicit formában történik – ha tehát a szociológia nem csupán a társadalmi fejlődés lehetséges alternatíváinak kimunkálásában venne részt, hanem magára vállalná az ezzel kapcsolatos döntést is. De a kétféle gondolkodás sajátosságainak felcserélődése következik be akkor is, ha a szociológia a legelvontabb formában, implicite venné át a politika funkcióját – például úgy, hogy a lehetséges alternatívák kidolgozásával együtt valamelyik alternatívát viszonyítási alapként kiemelné, s ebből kiindulva ítélné meg a jelen viszonyait és folyamatait. A politikai tevékenység sajátos vonásainak átvételével a szociológia mint tudomány éppen saját feladatának teljesítését kérdőjelezné meg, azaz: a társadalom folyamatainak, jelenségeinek megismerését. Ebben az esetben ugyanis a szociológiai kutatás kereteit egy egészen más dimenzióban lezajlott és más tényezők által meghatározott értékelés szabná meg, az ilyen értékelési folyamatban objektíve benne rejlő momentumok korlátozó hatásával együtt. Ez végül is megkérdőjelezné azt a reális lehetőséget is, amely a szociológia számára nyitva áll a politika alakításában való közreműködésre.

Az elmondottakkal szemben két ellenérv hozható fel. Az első: ha a szociológia nem vállalkozhat a társadalom fejlődési alternatíváinak kimunkálására úgy, hogy egyikből ki-

indulva ítélje meg a jelen viszonyait és folyamatait, mert ez tőle idegen gondolkodási sajátosságokat involvál, akkor hogyan vállalkozhattak erre – mégpedig eredménnyel – a marxizmus klasszikusai? A második: értékeléstől mentes, vagy akár apolitikus tudomány-e tehát a szociológia? A második kérdésre adandó válasz is lényegében az első kérdés megválaszolásától függ; lássuk tehát először az első lehetséges ellenvetést.

Hangsúlyoztuk már, hogy a marxizmus klasszikusainak tudományos munkásságában nem választhatók el mereven egymástól a politikai gazdaságtani, a filozófiai, a történeti és a szociológiai elemek (ezek az elemek a tudományok fejlődésének akkori fejlettségi fokán még objektíve sem kötődtek differenciálódott tudományágakhoz); tudományos tevékenységüktől pedig nem választható el politikai aktivitásuk. Éppen munkásságuknak ez a komplex jellege tette lehetővé számukra, hogy történetfilozófiai méretekben gondolkodva, felismerjék a társadalmi-gazdasági alakulatok egymásutánját, a tőkés társadalom meghaladásának szükségességét, azokat az erőket, amelyek a régi társadalom meghaladásának és az új kibontakozásának folyamatában hatnak, és azt a módot is, ahogyan ezek az erők a fejlődés érdekében tudatosan is felhasználhatók. Itt azonban két lényeges sajátosságra hívtuk és hívjuk fel a figyelmet. Az első, hogy a marxista társadalomelmélet egy konkrét társadalmi-gazdasági alakulat lényegi viszonyainak elemzéséből vonta le a következtetéseket, és ismerte fel a fejlődés útját. A logika tehát a jelen elemzéséből vezetett a jövő felé és nem fordítva. A második: a klasszikusok komplex tudományos munkásságának történetfilozófiai méretéből logikusan következik, hogy a belőle fakadó politikai elem és tevékenység is történeti méretű. (Amennyiben ugyanis az adott társadalmi formáció tagadását és az új társadalomért vívandó harcot tartalmazza.)

Világos azonban, hogy van a politikának egy másik, alacsonyabb, mondhatjuk: hétköznapibb szintje is. Ez az előbbi a történeti méretű törekvésekhez kapcsolódik, mégpedig úgy, hogy annak általános céljaiból fakadó rövidebb lejáratú célokat tűz ki. A politikának ezt a szintjét az jellemzi, hogy a történeti méretű gondolkodás és tevékenység komplexitásához képest technikaibb jellegű, s ezen a szinten már a politikai gondolkodás és tevékenység Marx által leírt sajátosságai a jellemzőek. A marxizmus klasszikusainál összefonódott egymással a történetfilozófiai jellegű tudományos gondolkodás és a történeti méretű politikai elem. Összefonódott, de nem vált azonossá a kettő. Filozófiai vagy akár szociológiai gondolkodásukat nem a politikai gondolkodásmód sajátosságai szerint alakították ki – még akkor sem, ha esetenként valamilyen aktuális politikai feladat megoldása vagy ilyen jelenség értékelése adott alkalmat társadalomelméleti fejtegetésekre. Ha viszont ilyesmi nem csupán alkalom, hanem meghatározó szempont volt fejtegetésük számára – és erre is találunk példát –, akkor ez a fejtegetés általában már tipikusan politikai, nem pedig tudományos gondolkodást tükröz.

A társadalom munkamegosztásának fokozódásával azonban – amely a tudományok differenciálódásában is kifejeződik – nemcsak a szociológia szakadt el a történetfilozófiától s vált egyre szakjellegűbb tudománnyá, hanem a politikai gondolkodás és tevékenység, *a politikai döntési folyamat is szakszerűbbé és koncentráltabbá* (úgy is mondhatnánk, szakjellegűbbé) *vált*. Az össztársadalmi vonatkozású ügyekben hozott döntésekre – az eddig megállapítható tendencia szerint – csak szervezetekben és a szervezetek sajátosságainak megfelelően kerülhet sor, s erre végső fokon viszonylag keveseknek nyílik reális lehetőségük. Ennek következtében azonban objektíve nagyobb a lehetőség arra, hogy – ha nem is válik azonossá a tudományos gon-

dolkodás és a politika – *a politika alakításában kifejeződjön a tudományok, s köztük a szociológia ismeretanyaga, hogy tehát a tudományos ismeretek egyre inkább a politikai döntések fontos tényezőivé váljanak.* Hiszen a szervezeti keretekben végbemenő döntés közvetve is inkább alapozhat tudományos információk tömegére, mint az esetleges széles társadalmi méretekben születő döntés (amely, tegyük hozzá, a modern társadalom rendkívül összetett viszonyai között egyébként is kikerülhetetlenül formálissá válik). Emellett a szervezeti keretek növekvő lehetőséget biztosítanak a tudomány képviselőinek közvetlen bevonására a döntések előkészítésébe, a lehetséges következmények feltárásába.

A szociológia politikai kötöttségének jellegét általánosan az adott társadalmi-gazdasági alakulathoz való viszonya határozza meg. Ez a kötöttség olyan általános szintű, de egyben specifikus is, hogy nem involválja egyúttal a politikai gondolkodás sajátosságait, mégis elhelyezi a szociológiát a társadalom és a tudás történeti fejlődésében, és egyben kijelöli az adott társadalom politikai jelenségeihez való viszonyát is. A marxista szociológia politikai elkötelezettségének a legáltalánosabb tartalma, hogy a szocialista társadalmi fejlődést fogadja el, és szemben áll a tőkés társadalmi alakulattal. Ebből az általános kötöttségből, amely megadja a marxista szociológia alapvető értékorientáltságát is, nemcsak az következik, hogy a marxista társadalomelméletből kiindulva, a marxi módszertan segítségével közelíti meg a társadalom jelenségeit, hanem az is, hogy tudásanyagával rendelkezésre áll a szocialista társadalom alakítását szolgáló politikának és politikai döntéseknek. A társadalom jelenségeinek megismerésével, feltárásával olyan adat- és ismeretanyagot „szállít", amelynek birtokában ezek a döntések megalapozottabbak, racionálisabbak, optimálisabbak lehetnek; nem feladata azonban, hogy politikai döntéseket hozzon, nem lehet a szociológia feladata a követendő poli-

tikai vonal kialakítása, hiszen – amint erre már rámutattunk – a politikai döntések kialakításában olyan tényezők is közrejátszanak, amelyeket nem a szociológia, hanem a politikai gondolkodás sajátosságai tükröznek. Hogy a marxista szociológia egy-egy politikai döntéshez – a szocialista társadalomhoz való általános kötöttségén túlmenően – objektíve „kritikai" módon viszonyul-e, vagy „apologetikus", ezt nem határozhatja meg a szociológus által helyesnek látott alternatívához való szubjektív viszonyítás, hiszen ebben az esetben a szociológia a mindennapi értelemben vett politikai értelem keretei közé kerül, és szükségképpen átveszi ennek sajátosságait is. E viszonyulás objektíve következik a társadalom jelenségeiről alkotott ismeret és a döntés viszonyából. Egy politikai döntéssel vagy a nyomában kialakuló jelenségekkel kapcsolatban a szociológia funkciója aszerint „apologetikus" vagy „kritikai" jellegű, ahogyan önmagában és társadalmi következményeiben beigazolódik a döntés helyessége. A helyesség természetesen nem valamilyen elvont mércével mérendő, nem is a szociológia művelőjének eleve kialakított elképzelésével. A gyakorlati következményekként kialakult jelenségek mutatják meg, hogy helyesen mérte-e fel és helyesen értékelte-e a döntés az adott társadalmi-történeti szituációt és azokat a viszonyokat, amelyek ennek a szituációnak tartalmat adnak. Körülbelül ez a tartalma általánosabban is a szociológiai megismerés és a feltárt jelenségek viszonyában az „apologetikus" vagy „kritikai" aspektusnak. Fejtegetéseinkből – azt hisszük – az is kiderül, hogy ebben az összefüggésben a „kritikai" és az „apologetikus" funkció vagylagos szembeállítása tulajdonképpen hamis alternatíva. A reális társadalomkép feltárásában rejlő esetleges kritika funkciója a szocialista társadalomfejlődés egészének szempontjából a lényegi struktúrát illetően „apologetikussá" válik. A társadalom politikai, gazdasági vezetését ellátó szervezetek számára *saját* műkö-

désüket, szervezeti sajátosságaikat stb. elemző szociológiai kutatás – objektíve – kritikai elemében is „apologetikus", amennyiben felhívhatja a figyelmet a szükséges struktúramódosításra, a tevékenység tévedésére stb. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy a „kritikát" termelő, problematikus vagy feszültséget eredményező jelenséget nem a szociológia „termeli", csak feltárására törekszik, megkönnyítve a lehetséges kiküszöbölését.

A szociológia egész története azt mutatja, hogy ez a tudomány politikailag elkötelezett és ennek folytán illúziónak bizonyul a szociológia értékmentessége – a szociológia és a mindennapi, gyakorlati értelemben vett politikai folyamat viszonya azonban már másképp alakul. A szociológia szerepe itt az, hogy kialakítsa a döntésekhez szükséges ismeretanyagot, mégpedig nem csupán és nem is elsősorban azzal, hogy feltárja egy-egy konkrét terület vagy probléma helyzetét, illetőleg megoldási javaslatokat dolgozzon ki, hanem azzal is, hogy általánosabb jellegű tudást nyújt a társadalmi jelenségek lényegéről, természetéről, megnyilvánulási sajátosságairól stb. Talán felesleges hangsúlyoznunk, hogy a szociológia ebben a viszonyban nem válik „megrendelésre dolgozó" tudománnyá, jóllehet adott esetben teljesít ilyen kívánságokat is. (Annál is kevésbé válhat ilyenné, hiszen egyebek közt a politikai folyamatok és jelenségek vizsgálata és megértése is feladata.) A szociológia mint tudomány csak a társadalom alapvető folyamatainak, jelenségeinek kutatásával, ezek tendenciáinak feltárásával fejlődhet úgy, hogy ezzel együtt építi és fejleszti saját kategóriarendszerét, elméletét is, amely végül is képessé teszi a társadalomnak és jelenségeinek teljesebb megértésére. A társadalmi gyakorlatot – ideértve a politikai tevékenységet is – a szociológia leginkább ezzel segítheti, és ez a teljesebb megértés ad lehetőséget egy-egy konkrét döntés számára közvetlenül végzett szociológiai kutatások adatainak megfelelő értékelésére is.

A szociológia tudományos problémái a társadalom problémáihoz kötődnek, és tudományos elméleti problémáinak megoldása is csak a társadalmi valóság mélyebb megértésével lehetséges. Természetesen nem egy szociológust motivált és motivál a „hétköznapi" politikai életben való részvétel igénye vagy tényleges részvétele, a politikai folyamatban játszott vagy játszani kívánt szerepe, és ez szociológiai munkásságára is kihat. Ebben az esetben azonban az ismeretszerzésben, az ismeretek értékelésében is kifejeződnek ezek a közvetlen politikai momentumok, ilyenkor tehát a szociológus a politikus feladatát veszi át, a politikai gondolkodás és tevékenység összes sajátosságaival együtt. Nem tagadható természetesen, hogy a szociológus is benne él a társadalomban; ennek viszonyai, jelenségei közvetlenül befolyásolják nemcsak személyes, hanem kutatói magatartását, megismerő tevékenységét is. Sokfajta tényező hat közre itt is, képzésének sajátosságaitól kezdve a kutatási feltételekig, egyéni társadalmi tapasztalataitól kezdve a számára „vonatkozási csoportként" működő csoport és környezet összetételéig stb. Botorság lenne nem számolni ilyen és hasonló tényezőkkel és következményeikkel, amelyek folytán kialakul pl. a szociológus sajátos „szerepfelfogása", a szociológiáról, annak társadalmi funkciójáról vallott álláspontja stb. Gouldner vonatkozó fejtegetéseinek elemzése kapcsán már utaltunk arra, hogy ezek a tényezők – ha egy-egy esetben kirívóan éles példát produkálnak is – mégis másodlagosak. Nem számolni velük éppen olyan hiba, mint eltúlzásuk. Kellő értékelésük egy-egy konkrét kutatás vagy álláspont kapcsán persze nem mindig könnyű. Elvileg elvárható lehet, hogy a szociológus maga tegye világossá saját munkájában közreható ilyen másodlagos „érték"- vagy társadalmi, individuális, motivációs elemeket, hogy ennek alapján megállapíthatók legyenek a munkásságát befolyásoló tényezők. A valóságban azonban ez a legjobb esetben is csak nagyon

általános szintig érhető el (példa erre éppen Gouldner). Véleményünk szerint azonban ezeknek a másodlagos elemeknek hatása többé-kevésbé kimutatható a szociológus „önvallomása" nélkül is; felderíthető a kiindulás elemzéséből, a kutatás logikájában található esetleges törésekből – s ha csak nincs közvetlen politikai motivációról szó – a szakszerű szociológiai kutatás „automatizmusa" is hozzájárul az ilyen elemek kiküszöböléséhez.

Ezek után hogyan fogalmazható meg társadalmi funkciója mai szocialista társadalmunkban? Általánosságban ez – mint minden tudományé – a társadalom, a társadalmi érdekű döntések szolgálata, nem pedig a társadalom vezetése vagy irányítása. Minthogy minden tudománynak az az elsődleges funkciója a társadalom számára, hogy rendszerezett ismeretanyagot nyújtson a jelenségekről, folyamatokról, világos, hogy a szociológia funkciója is ebben a keretben mozog. Az sem kétséges azonban, hogy tárgyából, megközelítési módjának sajátosságaiból következően a szociológiának sajátos helye is van ebben a keretben.

A specifikumot elsősorban abból kiindulva foghatjuk meg – ahogyan erre már utaltunk is –, hogy a társadalomban folyó minden tevékenység, akár politikai, akár gazdasági, kulturális vagy más jellegű, strukturálisan és funkcionálisan az *egész társadalom viszonyaiba* ágyazódik be. Minden társadalmi tevékenységnek a társadalom egészében bontakozik ki a hatása; így a legspeciálisabb tevékenység következményeit is a társadalmi viszonyok bonyolult szövevénye határozza meg. Mindenfajta társadalmi tevékenység eredményessége zempontjából elengedhetetlen tehát a társadalom jelenségeinek olyan komplex ismerete, amilyet a társadalomtudomány egy-egy ága – minthogy ezek általában valamilyen specifikus oldalukról közelítik meg a jelenségeket – önmagában nem nyújthat. Az egész társadalomra ható döntések kialakításakor, végrehajtásakor az objektív körül-

mények, feltételek, összefüggések bonyolult szövevényével találjuk szemben magunkat. A döntések kialakítása kisebb részterületeken is igen sok ismeretet igényel, s még inkább ez a helyzet a társadalom egészét érintő döntések esetében. Ilyen ismereteket a maguk összességében és komplexitásában tárgyi és módszerbeli sajátosságainál fogva csak a szociológia nyújthat. *Tudatos döntésekkel vezetett társadalom számára tehát elengedhetetlenül szükséges a szociológia tudásanyaga,* hiszen a tudatosság nem csupán azoknak a tényezőknek az ismeretéből áll, amelyek a döntési folyamatban kifejezésre jutnak (e tényezők nagy része is szociológiai jellegű), hanem a várható hatás lehetőség szerinti felméréséből is. Ebből a szempontból az olyan általános szociológiai megállapítások is fontosak, mint pl. az, hogy a társadalmi jelenségek objektívek ugyan, mégis emberek magatartásában nyilvánulnak meg és fejeződnek ki; hiszen ebből következik, hogy a döntések kialakításakor az emberi magatartás törvényszerűségeivel, szociológiai kötöttségeivel is számot kell vetni. Ezek az emberi tényezők a különböző döntések, intézkedések megvalósulásának folyamatában alakítóan, sőt nemegyszer torzítóan is hatnak. Jellemző például, hogy a szervezetek tevékenysége – amelyet Max Weber még a racionalitás magas fokaként jellemzett – pusztán annak következtében, hogy emberi magatartásokban realizálódik, igen sokszor vezet a tervezettől, a várttól, a szándékolttól eltérő következményekre, és sajátosságai, belső jelenségei sem mindenben felelnek meg a formális struktúrájukból ideálisan következők képnek. S miután a mai szocialista társadalomra egyre inkább jellemzővé válik a társadalmi tervezés, világos, hogy a szociológia jelentősége objektíve fokozódik. Hiszen a tervezés során született döntések az emberi kapcsolatok szövevényes hálóját érintik, és e hálónak minden rezdülése a viszonyrendszer egészét vagy igen sok összetevőjét hozza mozgásba. Ily módon

szükségszerű a társadalom összetett folyamatainak, jelenségeinek ismerete, a lehetséges döntések előkészítése, következményeinek elemzése szempontjából. S ahogyan fentebb már utaltunk rá, elengedhetetlen a társadalom vezetését ellátó, döntéseket hozó szervezetek strukturális és funkcionális elemzése, a döntésekben közreható tényezők feltárása is, hiszen ezek a tényezők közvetlenül érintik a döntés helyességét, s társadalmi következményeit is. Amidőn ezt hangsúlyozzuk, nem az a szándékunk, hogy megkülönböztetett figyelemben részesítsük a szociológia egy szakterületét (történetesen saját érdeklődésünknek is megfelelően), hanem hangsúlyozzuk, hogy mind a szociológia saját fejlődése, mind a hétköznapi értelemben vett politikai, gazdasági stb. gyakorlat hatásos segítése (egyébként összecsengő) szempontjából fontos „autonómiája" is ebben a viszonylatban alakulhat ki. Végül, minden olyan kutatás, amelyet a „szociológia szociológiájának" nevezhetünk, fokozza a szociológia önismeretét, elősegíti a látszatautonómia illúziójának megszűnését, ezzel együtt azt az elengedhetetlen szerénységet is, amely megóvja a szociológiát a divat, az egyéni „arányérzékvesztés" stb. kihívására adott „társadalommegváltó" választól.

Ez az utolsó mondat azonban magával von egy kérdést: Időszerűtlen-e a 11. Feuerbach-tézis? Marx ugyan a filozófiára mondta, de nyilván az egész tudományra értette: nem az értelmezés a cél, a „feladat az, hogy (a világot) *megváltoztassuk.*" Véleményünk szerint, mint minden általános tételnek a 11. Feuerbach-tézisnek is történeti tartalma van. Marx idején és munkásságában ez úgy jelentkezett, hogy a világot csak a tőkés társadalmi-gazdasági formáció meghaladásával lehet megváltoztatni. Ma a történeti szükségesség nem a szocialista társadalom *alapvető* struktúrájának megváltoztatása, hanem ezen az alapon az új társadalom kibontakoztatása, amely továbbra is a világ megváltoztatá-

sát jelenti, de a változtatás történeti értelme eltérő. A szociológia végső társadalmi funkciója ebben van, és ez – a történetileg kialakult feltételek között – a tudományok, köztük a marxista szociológia mint szaktudomány és a politika együttes munkálkodásán keresztül valósulhat meg.

3. A MARXISTA SZOCIOLÓGIA MINT SZAKTUDOMÁNY

A marxista szociológia társadalmi funkciójának elemzése során logikusan csak arra a következtetésre juthatunk, hogy e tudománytól a szocialista társadalom viszonyai nem a puszta szociotechnikát, nem is a puszta kritikát igénylik. Így az a három tendencia, amely a polgári szociológia fejlődésének mai szakaszában megjelent – ha elemei észlelhetők is a marxista szociológia jelenlegi arculatában – semmiképpen sem jelent reális alternatívát a marxista szociológia számára.

Az ún. szociotechnikai funkció – amely mint láttuk, a polgári szociológiában sem társul szükségképpen az empirikus szintű társadalomkutatáshoz – ahogyan a tőkés társadalomban, úgy a szocialista társadalomban is *különböző szinteken* bontakozhat ki. Ezek a szintek általánossági fokukban, „terjedelmükben" – sőt rendszerint a felhasznált módszertani eljárásokban is – különböznek. A legkevésbé átfogóak egy-egy üzem vagy egyéb szervezetekre vonatkozó vizsgálatok. Ennél általánosabb szintűek azok, amelyek bizonyos társadalmi méretekben érvényesülő hatásokra és folyamatokra (pl. a tömegközlési eszközök információátadása) vonatkoznak, és végül a legátfogóbbak a koherens, össztársadalmi szintű társadalmi tervezéssel összefüggő elemzések. Könnyen belátható, hogy a szociológia tudásanyagának és a szociológiai kutatásoknak, „szociotechnikai" értelemben vett funkciója magának a szociológiának

is különböző szintű felhasználását igényli, a konkrét célra irányuló szociológiai „felvételtől" egészen a társadalom alapvető társadalmi folyamatainak történeti jellegű és az összefüggéseket is mélyen feltáró elemzéséig. S ha már a polgári szociológiában is megmutatkozott a társadalmi tervezés hatása a szociológia fejlődésére, még inkább jelentkezik ez egy olyan tudatosan irányított, tervezett társadalomban, mint a szocialista társadalom. A szocialista társadalom fejlődésének jelen viszonyai tehát feltétlenül igénylik a marxista szociológia szociotechnikai jellegű felhasználását is, de éppen ennek az igénynek sajátosságaiból is következik, hogy ez a felhasználás elsősorban a *szaktudomány* szintű szociológiához kötődhet.

Lényegében ugyanez a helyzet a kritikai megközelítéssel is. Utalunk már arra, hogy a *kritikai megközelítés és szociotechnikai funkció távolról sem zárják ki egymást.* A társadalom kritikai megközelítése – ha ez a kritika *nem* a társadalom alapstruktúrájára, ily módon az adott társadalmi-gazdasági alakulat lényeges vonásaira irányul – tulajdonképpen szociotechnikai funkciót is ellát, ha ez a kritika a valóság talajáról, az adott társadalmi jelenség történetileg konkrét összefüggéseinek feltárásából indul ki. Természetesen nincs erről szó abban az esetben, ha a kritika „premeditált" jellegű, azaz vagy idealizált múlthoz, vagy pedig a jelen folyamataihoz nem kötődő társadalomképhez viszonyít. Az ilyen kritika azonban már nem szociológia. A valóságos viszonyok történetileg konkrét elemzéséből fakadó kritikai elem pedig nem biztosítható másképpen, mint a szociológiának mint szaktudománynak feltáró, kutató munkájával.

Csak megerősíthetjük tehát azt a jellegzetességet, amelyre e fejezet 2. pontjában utaltunk. Nevezetesen azt, hogy a marxista szociológia esetében a szocialista társadalomban a „szociotechnikai" és a „kritikai" elem szembeállítása *ha-*

mis alternatívát jelent, hiszen a szocialista társadalomban a szociológia társadalmi funkciója – a szociológiának mint szaktudománynak kifejlődésével – ezt a két elemet összekapcsolja, szembeállásukat társadalmi méretekben értelmetlenné és tartalmatlanná változtatja.

Ha viszont arra a következtetésre jutottunk, hogy a szocialista társadalomnak a szociológia iránti szükségletei a szociológiának mint szaktudománynak kibontakozását mozdítják elő, szembe kell nézni azzal a kérdéssel, hogy vajon a marxista szociológia belső fejlődése elért-e már olyan fokot, amelyen a szociológia megfelelhet ennek a társadalmi igénynek?

A szociológiának mint szaktudománynak specifikumaként jelöltük meg, hogy elméleti összefüggéseiben egy konkrét társadalmi-gazdasági alakulathoz kötődik. E társadalmi-gazdasági alakulat lényegi viszonyainak, összefüggéseinek, törvényszerűségeinek feltárása révén juthat el odáig, hogy konkrét kérdésfelvetése és empirikus kutatásai elméleti összefüggésekhez, az általánosítás lehetőségéig vezessenek. Miután a marxista társadalomelmélet maga is egy társadalmi-gazdasági alakulat lényegi viszonyaiból kiinduló történeti-filozófiai általánosítás folytán alakult ki, ez a társadalom- és történetfilozófiai keret hozzásegíti a marxista szociológiát mint szaktudományt nem csupán a jelenségek „középszintű" megismeréséhez, hanem az így nyert ismeretek általános társadalmi-történeti összefüggésekben való elhelyezéséhez is. A konkrét társadalom konkrét jelenségeinek megértését ily módon az általános társadalomelmélet is segíti. A polgári szociológiának, mint szaktudománynak egyik jelentős nehézsége ezzel szemben épp abból fakad, hogy nem rendelkezik ilyen általános elméleti bázissal. Így valóságfeltáró munkájában az összegyűjtött empirikus adatok értékelésével, elemzésével legjobb esetben is egy-egy jelenségre vonatkozó középszintű elméletalkotáshoz juthat

el. A középszintű elméletek összefüggő rendszerbe foglalásához, koherens társadalomkép kialakításához ugyanis egyetlen polgári társadalom-, illetve történetfilozófia sem tud olyan elméleti keretet nyújtani, amelynek használhatósága a konkrét feltáró munkán alapuló kutatási eredményekkel, részelméletekkel szembesítve ne szenvedne csorbát.

Ily módon a marxista szociológia mint szaktudomány jelentős alapra támaszkodhat a marxista történet- és társadalomfilozófiában, különösen ma, amidőn ez utóbbiban is intenzív fejlődés jelei kezdenek mutatkozni. (E fejlődéshez egyébként egyebek között a marxista szociológia eredményeinek általánosítása is hozzásegíthet.) Ez a helyzet azonban csak lehetőséget biztosít, hiszen saját fogalmi rendszerét, „középszintű" elméleteit, módszertanát mégis a szociológiának kell kidolgoznia. Elmaradás – a marxista szociológia több évtizedes stagnálása következtében – éppen ebben a vonatkozásban észlelhető. Az utóbbi másfél évtized fejlődése során a marxista szociológiai kutatások jelentős empirikus anyagot gyűjtöttek össze a társadalom különböző területeiről. Ennek az anyagnak értelmezése, elemzése szükségképpen kialakított bizonyos fogalmi rendszert, születtek hipotézis szintű, vagy középszintű elméletek is, de – elsősorban a társadalmi szükségletek sajátos jelentkezése folytán – ezek az eredmények kevésbé rendszerezettek. Így még egy-egy szakszociológia területén (akár legfejlettebbekben, mint pl. az üzem- és munkaszociológia, városszociológia stb.) sem került sor az eredmények általános szintű rendezésére, az összefüggések általánosítására.

Ennek a helyzetnek okai – csak a szociológia belső fejlődését tekintve is – többfélék. Mindenekelőtt az, hogy a kutatások nem elég rendszerezetten folytak, így az eredmények is sokszor egymástól távoleső problémákhoz kapcsolódva születtek meg. Közrejátszottak sajátos okok is, mint pl. az, hogy a különböző szocialista országok marxista szo-

ciológusai sokáig nem ismerték – sok tekintetben ma sem ismerik – kielégítően egymás eredményeit, így azután a rendszerezési, elméletalkotási kísérletek – ritka kivétellel – egy országon belül elvégzett szociológiai feltáró munkára támaszkodtak. (Nagyon kevéssé alakultak ki pl. az olyan viták, amelyek egy-egy problémára koncentrált különböző kutatások alapján folynak.) A külső tényezőkkel is összefüggően negatívan hatott és hat még ma is a szociológiának mint szaktudománynak fejlődésére, hogy a nagy társadalmi szükséglet miatt – elegendő képzett szociológus nem lévén a szocialista országokban – nagyon sok dilettáns vizsgálatot folytattak le, s ez nem csupán a szociológia körül teremtett kellemetlen „közérzetet", de ezek nem is produkáltak (általában nem is produkálhattak) olyan eredményeket, amelyek általánosíthatók lettek volna. Ha pedig az eredményekhez szakszerű eljárásokkal jutottak, éppen a társadalmi igények sürgető volta nem mindig engedett időt és nem adott elegendő lehetőséget az adatoknak a gyakorlati szükségleteken túlmenő elemzésére.

Az okokat és a tényezőket sorolhatnánk; azt hisszük azonban, hogy egy gyorsan fejlődő fiatal tudomány esetében – különösen hosszabb ideig tartó „lefojtottság" után ezek a tényezők többé-kevésbé természetesen jelentkeznek. A lényeg: a marxista szociológia fejlődése a szocialista országokban általában már eljutott vagy eljut odáig, hogy a szétszórt kutatások *célrairányultabbak*, az eredmények pedig *összefüggésükben* elemezhetők legyenek, így megindul-jon *a rendszeres munka a marxista szociológia kategória-rendszerének, elméleti összefüggéseinek és módszertanának kiépítésére.*

Ez a munka azonban nem lehet pusztán „elméleti"-összegező jellegű. A szocialista társadalom mai fejlődési fokán ugyanis a társadalmi tervezés meghonosuló gyakorlatából és a szociológia belső fejlődéséből is azonos követelmé-

nyek adódnak, éspedig a szocialista társadalom alapvető társadalmi folyamatainak feltárása, elemzése – természetesen minden szocialista társadalom történetileg konkrét sajátos viszonyaival, jelenségeivel összefüggésben. Az ilyen kutatások nem csupán a szétszórt empirikus adatok általánosítását eredményezhetik, hanem a szociológia elméletének, fogalomrendszerének, módszertanának továbbépítéséhez is lényeges szerepük volna.

A marxista szociológia jelenlegi helyzete és azok a kutatási sajátosságok, amelyekről röviden szóltunk, egyaránt arra mutatnak, hogy a jelenlegi feladat elsősorban a társadalom marxista elméletének alapvonásaival összefüggésben kialakított középszintű elméletek képzése, amelyek egyes társadalmi folyamatok, jelenségek empirikus kutatására épülnek. Ezzel – a látszat szerint – azonos vagy hasonló jellegzetesség adódott a polgári és a marxista szociológiában. Itt azonban inkább látszatról, mintsem lényegi azonosságról van szó. A polgári szociológia – saját felfogása szerint is – a középszintű elméletig jutott el, és keresi az utat, némi rezignációval, a társadalom általánosabb megértése felé. Ebben a törekvésében azonban a polgári történet- és társadalomfilozófia egyik változata sem nyújt számára kielégítő segítséget. A marxista szociológia számára viszont a középszintű elméletalkotással nyitott az út a puszta empirizmus elkerülésére, és ezt az utat megkönnyíti a marxista társadalom- és történetfilozófia elméleti és módszertani eredményeinek hasznosítása.

A fejlődés eddigi tanulságai szerint ez a *középszintű elméletképzés elsősorban az egyes szakszociológiai ágakban mélyülhet el.* Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a marxista szociológiai kutatásokra eddig bizonyos mértékben jellemző szétszórtság mindenekelőtt a szakszociológiákban szüntethető meg; elsősorban a szakszociológiák területén van lehetőség a koncentráltabb kutatásokra és az elméletileg is je-

lentős eredményeket produkáló rendszerezésre. Ezzel tovább él ugyan a marxista szociológia legutóbbi évtizedében bekövetkezett fellendülésének ama sajátossága, hogy a szakszociológiai ágak bizonyos mértékig az általános szociológia elméleti módszertani feladatainak egyidejű háttérbe szorulásával, kissé azok rovására bonatkoztak ki. Ez azonban egyrészt még mindig kapcsolódik a jelenlegi társadalmi igényekhez, másrészt ez lehet az útja az általános szociológiai feladatok megoldásának is. A szakszociológiai középszintű elméletek, kategóriarendszerek kialakítása ugyanis részben előkészíti az utat a *valamennyi* szakszociológiai ág által egyaránt használható elméletek és fogalmak integrációjára. Emellett pedig ez a törekvés egy bizonyos szinten túl már nem is lehet eredményes a marxista szociológiának mint szaktudománynak elméleti fejlődése nélkül – azaz a marxista szociológiára mint egészre nézve érvényes elméleti-fogalmi rendszer és a módszertani alapelvek mélyebb kimunkálása nélkül. Összegezve: a marxista szociológia feladata olyan kategóriarendszer kiépítése, olyan elméletek képzése, amelyek alkalmasak a társadalmi valóság megragadására az adott konkrét történeti összefüggésben; amelyek nem kívülről importáltak, hanem a szocialista társadalom valóságának marxista társadalomelméleti elemzésére épülnek.

A szocialista társadalomban – az egyes országok történetileg kialakult sajátosságainak ellenére – a gazdasági tervezés társadalmi tervezéssé fejlesztésére irányuló törekvés jelei láthatók. Ez a törekvés egymáshoz közelíti az egyes szakszociológiai ágakat, hiszen a tervezésből adódó feladatok – ha társadalmi tervezésről van szó – a társadalom egészével, folyamatainak és jelenségeinek komplex összefüggéseivel kapcsolatosak. A szociológia belső fejlődéséből következő igényt tehát egyre inkább alátámasztja a környeze-

ténak: a társadalomnak, a társadalom tervszerű irányításának igénye is.

Ha azonban a marxista szociológia fejlődését a társadalomtudományok egészének fejlődési jelenségeivel együtt elemezzük, akkor újabb, most kibontakozó sajátos jelenséget figyelhetünk meg. A tudományfejlődés belső logikájából és a társadalmi igények alakulásából ugyanis egyre erősebben következik a társadalomtudományok egyes ágainak egymásrautaltsága. A társadalmi folyamatok, jelenségek, megismerésében egyre inkább növekedik a társadalomkutatások interdiszciplináris jellege, amely a marxista szociológiának mint szaktudománynak is sajátos helyet biztosít. Az interdiszciplinaritás fokozódása a társadalomtudományi kutatásokban a szociológiára nézve kettős következménnyel jár. Mindenekelőtt világos, hogy a szociológiába – elsősorban természetesen az egyes szakszociológiai kutatásokba – eddig is szervesen beépült az interdiszciplináris elem. A településszociológiai kutatások ugyanis nem nélkülözhették pl. a településföldrajz, az ökológia, az agrártörténet, az urbanisztika stb. eredményeit. A családszociológiai kutatás elképzelhetetlen a demográfia, a családjog stb. vonatkozó tudásanyagának hasznosítása nélkül. Nem is szólva olyan, kifejezetten két tudományág határán elhelyezkedő szakszociológiáról, mint pl. a politikai vagy a jogszociológia, az interdiszciplináris elem szinte valamennyi problémára koncentrált szociológiai kutatásban fellelhető. Az interdiszciplinaritás fokozódása azonban távolról sem mossa el az egyes szaktudományok sajátosságait. Ellenkezőleg – az ilyen kutatások akkor vezethetnek célra, ha a közös fogalmi rendszer távlati kialakítása mellett, az egyes szaktudományok még inkább kimunkálják a maguk sajátosságait. Ez a követelmény a tradicionálisan „bevett" szaktudományok esetében – ahol az elméleti, fogalmi rendszer és módszertan kialakulása esetleg már több évszázados munka eredménye –

inkább a fejlődés újabb követelményeihez való igazodást, a minden tudomány számára nélkülözhetetlen haladást igényli. A szociológia mint szaktudomány azonban – jóllehet sajátosságai elvileg és módszertanilag nagyjából körülírhatók – az elvi sajátosságok elméleti, fogalmi, rendszer- és módszertani következményeinek kidolgozásában elmaradt a „tradicionális" társadalomtudományi ágaktól. Részben ez is az oka a már említett jelenségnek, annak ugyanis, hogy „nyitottabb" a divatáramlatok számára is, és könnyebben vállalkozik túlzott elvárások, irreális igények teljesítésére. A következtetés tehát, akár a társadalomtudományok fejlődési tendenciájából vagy a szociológia belső szükségleteiből, akár a társadalmi igényekből indulunk ki, mindenképpen egy lehet: megfelelni azoknak a követelményeknek, amelyek a szociológia szaktudomány jellegéből fakadnak. Csak ez biztosíthatja a marxista szociológia fejlődését, s csak ez mozdíthatja elő társadalmi hasznosságát is.

NEGYEDIK FEJEZET

A magyar társadalom és a szociológia

1. A MAGYAR SZOCIOLÓGIA FEJLŐDÉSE A FELSZABADULÁSIG

2. A MARXISTA SZOCIOLÓGIAI KUTATÁSOK KIBONTAKOZÁSA

3. A MARXISTA SZOCIOLÓGIA ÉS A MAGYAR SZOCIALISTA TÁRSADALOM

A MAGYAR TÁRSADALOM ÉS A SZOCIOLÓGIA

Minden társadalom történetileg alakul, és minden társadalomtudomány – de különösen a szociológia – elválaszthatatlanul kötődik ahhoz a társadalomhoz, melyben megjelent, amelynek problémái és hagyományai arculatát formálták. Azért emlékeztetünk ismét ezekre az általános igazságokra, mert a *jelenlegi* magyar szociológia sajátosságait, problémáit és vitáit sem érthetjük meg csupán abból, ha a szociológia mai irányzataival, világszerte megjelenő problémáival összefüggésben vizsgáljuk őket. Ezek természetesen igen jelentősek, még abban az esetben is, ha egy-egy általánosnak tűnő szociológiai álláspontnak, problémának esetleg sajátos magyar vonatkozásai, és ebből fakadó tartalmi különbségei is vannak. Mindenképpen meg kell azonban találni azokat a sajátosságokat, amelyek a magyar szociológia történeti fejlődésében alakultak ki, és hagyományaikban vagy következményeikben ma is hatnak. Ezek pedig csak a magyar társadalom múltjából és jelenlegi viszonyaiból érthetők meg.

Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy ez a fejezet nem lép fel – nem is léphet fel – azzal az igénnyel, hogy a szociológia magyarországi fejlődését bemutassa. Ezúttal sincs másról szó, mint eddig; azaz a szociológia funkciójának alakulásáról, e funkciónak a szociológia tudományos arculatára gyakorolt hatásáról, de mindez most a sajátos magyar

társadalmi-történeti viszonyok között vetődik fel. Ehhez természetesen időnkint pusztán leírónak tűnő ismeretanyagot is közölni kell a magyar szociológia múltjából és jelenéből egyaránt, éppen azért, mert tudományunk hazai fejlődése még kevéssé felderített. Semmiképpen sem kíván azonban e fejezet a magyar szociológiatörténeti kutatások helyére lépni, és csak annyi történeti anyagot használ, amennyi a könyvön végigvonuló probléma magyarországi sajátosságainak elemzéséhez szükséges.

1. A MAGYAR SZOCIOLÓGIA FEJLŐDÉSE A FELSZABADULÁSIG

Mikor jelent meg Magyarországon a szociológia? A Magyar Társadalomtudományi Társaságot 1901-ben alapították, 1918-ig élt, és az első beszámoló a magyar szociológia fejlődéséről – Bolgár Elek tollából – 1909-ben jelent meg. Bolgár Elek cikkének címe: A szociológia fejlődése és irodalma Magyarországon (Entwicklung und Literatur der Soziologie in Ungarn. Monatschrift für Soziologie. Mai. 1909) sokat sejtet. Még akkor is többet, mint amennyi a valóságban történt, ha tudjuk, hogy ebben az időszakban a nyugati irodalomban sem volt egység abban a tekintetben sem, hogy mit értenek szociológián. Ez a beszámoló hivatkozik jónéhány szociológiainak tekintett könyvre a XIX. század utolsó évtizedeiből, és értékeli az első szociológiainak tekintett magyar folyóirat, a „Huszadik Század" hasábjain megjelent törekvéseket. A Bolgár Elek által is említett könyveket (s azokat is, amelyek cikkének megjelenése után láttak napvilágot) három csoportba sorolhatjuk. E művek jó része – és ez az első csoport – a jogtudomány, elsősorban a jogbölcselet, s ott is a pozitivista jogbölcselet termékeként Pulszky Ágost, Pikler Gyula, a fiatal Somló Bódog műveiben született. Ennek a pozitivista jogbölcseletnek – amely a ma-

gyar tőkés fejlődéssel együtt erősödött ugyan, de állandó konzervatív támadások közepette – szociológiai aspektusát Pulszky Ágost fogalmazta meg. Az ő felfogásában a pozitivista jogbölcselet az emberi törvények és intézmények természettörvényeit kutatja, azokat a törvényeket, amelyek a társadalom és tagjai között a cselekvésekben, viszonyokban nyilvánulnak meg. Az ilyen „természettörvények" feltárására való törekvés nem véletlenül tükrözi a nyugati biológiai szociológia, különösen Spencer hatását. Spencer befolyása kimutatható a magyar pozitivista jogbölcseletre Pulszkytól európai nevű jogfilozófusunk, Somló Bódog munkásságának első szakaszáig. (De megtaláljuk a biológiai szociológia hatását Beöthy Leó jóval korábban, 1882-ben megjelent „A társadalmi fejlődés kezdetei" c. könyvében is.) A hatás nem véletlen. A pozitivista jogbölcselet ugyanis – éppen a polgárosodáshoz, a tőkés fejlődéshez való kapcsolata miatt – igyekezett túltekinteni az eddig szinte kizárólagosan követett német filozófiai és jogi gondolkodáson, s erre a kínálkozó lehetőséget az angolszász, elsősorban az angol biológiai szociológiában ragadta meg. De nem véletlen azért sem, mert a bontakozó magyar szociológiára is hatással volt a természettudományi szemléletmód; s ennek révén természetes volt a biológiai szociológia megjelenése. Ez volt jellemző a szociológiainak tekinthető könyvek második csoportjára, Hegedűs Lóránt, Méray-Horváth Károly stb. műveire, amelyekben azonban már eltorzulva, erőltetett analógiákkal s tudományos érték nélkül jelent meg ez a szemléletmód. Végül a harmadik csoportot a korabeli nyugati szociológia néhány magyarra fordított terméke jelentette, s ezek is jórészt a biológiai szociológiát képviselték.

A megjelent könyvek is jelzik, de Bolgár Elek cikkéből is kitűnik, hogy a társadalom valóságos viszonyainak alapos és tudományos feltárására viszonylag kevés energiát fordított a kezdeti magyar szociológia. Többen foglalkoztak el-

lenben a politikai élet publicisztikai szinten megragadott problémáival (nemzetiségi kérdés, választójogi reform, iskolai oktatás), és nem kevesen elméleti, de a magyar társadalom viszonyaihoz kevéssé kötődő kérdések boncolgatásával.

A magyar szociológiai irodalomról a „Huszadik Század" hasábjain elénk táruló kép igen kevéssé változott a Bolgár Elek beszámolóját követő években; így mégis csak az ő megfogalmazásában rajzolható meg leginkább: a szociológia az ország társadalmi tényezőjévé kezd válni, amelynek a speciális magyar viszonyok között elsősorban a politikai területen kellett éreztetnie hatását.

Nem véletlen, hogy Bolgár Elek a szociológia *politikai funkcióját* hangsúlyozza, s ezt a speciális magyar viszonyokkal indokolja. Az sem véletlen, hogy pl. Pulszky munkásságát is úgy jellemezte tanítványa, Pikler Gyula, hogy az nem az objektív igazságot tükrözi, hanem relatív értékű csupán, minthogy a kor gyakorlati szükségleteire és politikai törekvéseire épül. Igazat kell adnunk Bolgár Eleknek abban, hogy a szociológia funkciójának alakulását a speciális magyar viszonyokkal magyarázta. A szociológia mint tudomány „intézményesülésének", azaz a politikai területről a tudományos organizációkba, a kutatási tevékenységbe és az oktató munkába való kerülésének ugyanis megvannak a maga feltételei. E feltételek közül néhányat Alvin Gouldner igen plasztikusan fogalmazott meg a következőkben: Csak ott és akkor, amikor a „kereskedelmi indusztrializmus" intézményi előfeltételeit teljesen megteremtették; csak amikor a középosztály már biztossá vált a „régi elit" restaurációjának lehetetlensége felől, s éppen ezért a múltat már nem érezte fenyegetésnek, a jövőre nézve pedig nem hitt a radikális változás szükségességében – csak akkor hagyhatja el a középosztály a „kulturális maradvány" elméletét, amely a jelen feszültségét az archaikussá vált régi

intézmények jelenlétével magyarázza. Ezek a szociológia elfogadásának és intézményesülésének valóban szükségszerű feltételei közé sorolhatók egy „középosztály-társadalomban". Magyarországon a XX. század első felében mindezek a feltételek hiányoztak. Hiányzott mindenekelőtt az iparosodásnak az a foka, amely a nyugati társadalmakat már a XIX. század végén jellemezte. A magyar társadalom a nyugati polgári társadalmakhoz képest elmaradt, viszonylag fejletlen struktúrájú és alacsony termelékenységű iparral rendelkezett, túlsúlyban volt a mezőgazdaság és ezen belül is a feudális eredetű nagybirtok. Ebből adódóan társadalmi struktúrája is sajátosan alakult, amelyben még feudális elemek is éltek. Jóllehet ez a struktúra sok tekintetben mobil volt, ez a mobilitás még kevéssé éreztette hatását a politikai rendszerben. Az uralkodó osztályok érdekei a társadalmi struktúra bármilyen, a politikai hatalomra is kiható, lényegi változásával szemben állottak, és ilyen szerepe volt az e talajon kifejlődött konzervatív ideológiának is. A nyugati polgári értelemben vett „középosztály" – amelynek társadalmi súlyát a szociológia kialakulásával és intézményesülésével kapcsolatban világosan jelzi a Gouldner által használt „middle class society" kifejezés – Magyarországon alig jelent meg. A parasztság polgáriasodásának útját a sajátos kelet-európai viszonyok elzárták, a városi középrétegek gyengék voltak, nemzetiségi jellegük folytán még nem is integrálódtak szervesen a társadalomba. Hivatalnok középosztályról beszélhetünk csupán, amely sok szállal kötődött a nagybirtokrendszerhez – szokásossá vált „történelmi" jelzője is éppen a nemesi társadalom felső rétegeihez kapcsolódás folytonosságát volt hivatva kifejezni –, amely ideológiailag egyházi befolyás alatt állott, konzervativizmusát pedig antikapitalista és ezzel együtt „antipolgári" elemek befolyásolták. („Lecsúszását", hivatalnokká válását ez a réteg joggal hozta összefüggésbe a tőkés-polgári fejlődéssel, mert való-

ban ez a fejlődés volt a „lecsúszás" döntő tényezője.) Magyarországon tehát még a társadalmi struktúra bizonyos módosulásával sem történt meg a „régi elit" kiküszöbölése a társadalom vezetéséből, és jóllehet igaz, hogy az uralkodó osztályok, és a hozzájuk kapcsolódó középosztály legnagyobb része nem kívánt a jövőtől radikális változást, ez a fajta kötődés a jelen viszonyaihoz azonban mégsem bírta el a szociológiát. Sőt éppen a szociológia – mint par excellence polgári tudomány, mint a polgári társadalom modelljéhez képest elmaradott társadalmi viszonyokat feltáró tudomány – kibontakozása ellen hatott.

Az a viszonylag szűk kör tehát, amely a szociológia művelésére vállalkozott, nem gondolhatott a szociológia „intézményesítésére", a szociológia nem válhatott „akadémiai tudománnyá", és *egyedül* politikai síkon hathatott a társadalomban, éspedig elsősorban a polgári radikális, s bizonyos fokig a szociáldemokrata politikai mozgalom részeként. Ez a mozgalom és vele a szociológia valóságfeltáró munkája olyan társadalmi problémák felé orientálódott tehát, amelyek a fennálló társadalmi struktúrának leginkább meghaladott elemeiből adódtak, és ezért már puszta feltárásuk is *objektíve* ellenzékiséget jelentett az uralkodó politikai hatalommal és ideológiával szemben.

A kezdeti magyar szociológiának legnagyobb teljesítménye, de bizonyos fokú korlátozottsága is éppen ezzel a körülménnyel függött össze. A magyar társadalom egyes problémáit ugyan – ahogyan erre már utaltunk – elvontabb jelleggel vagy publicisztikai szinten közelítették meg (ezek a kor vitáinak középpontjában álló kérdések voltak, mint a nemzetiségi kérdés, a közigazgatási reform, a választójogi reform), de az igazán valóságfeltáró, többé-kevésbé szociológiai eszközökkel végzett kutatások a társadalmi struktúra szempontjából alapvetőbb kérdésekre irányultak. Ilyen volt pl. a falu tradicionális rendjének felbomlása. A pa-

raszti társadalom már a jobbágyi kötöttség idején is differenciált volt. Ez a XX. század első évtizedeire tovább fokozódott, és az iparosodással együttes mozgás ugyancsak erőteljesen érintette a falut és a paraszti társadalmat. A megindult átalakulásból viszont a nagybirtokrendszer miatt úgyszólván lehetetlen volt a polgári kibontakozás. Nem véletlen tehát, hogy a „Huszadik Század" hasábjain megjelenő szociográfiai jellegű érdeklődés a falu problémáit, a parasztságban mutatkozó jelenségeket a földbirtokrendszerrel összefüggésben e rendszer következményeiként értékelve közelítette meg. Bosnyák Béla tanulmánya pl. a „Huszadik Század" 1919-es évfolyamában, „Oros község gazdasági és társadalomrajza" tipikusan ezt a fajta megközelítési módot példázza. Bosnyák tanulmányát a későbbi szociográfiai kutatások első mintájaként tekinthetjük. Braun Róbert pedig – aki I. Thomas biztatására és az ő kérdőívét a magyar viszonyokra adaptálva látott hozzá a falusi társadalom viszonyainak feltárásához, a „Falu lélektana" c. munkájában – egy délkelet-magyarországi faluban folytatott vizsgálatai alapján – már általánosabb következtetésekig is eljutott „. . . az európai falu általában, tehát a nyugat-európai falu is, valamint az európai kisváros is, oly elmaradt típusok, hogy ha az amerikai faluhoz vagy kisvároshoz hasonlítjuk, közelebb állanak a középkori faluhoz vagy kisvároshoz, mint az amerikaihoz. A munkamegosztás oly primitív, az életmód (a fogyasztás, kényelem, szórakozás, társadalmi formák stb.) aránylag oly csekély, lényegtelen dolgokban változott, hogy alig gondolom túlzásnak a fönti állítást, mikor gondolatban az európai parasztot az amerikai farmerrel mérem össze."

A második kérdéskör a nagyvárosi proletariátus életviszonyainak helyzete. „Városi szegénység" így jelölték – meglehetősen differenciálatlanul – azt a réteget, amely a kezdeti magyar szociológia társadalomleírásának második

„terepéül" szolgált. Ahogyan azonban a földbirtokkérdés gyakorlati politikai hangsúlyt kapott pl. a mezőgazdasági cselédek életkörülményeinek vizsgálatában, a cselédtörvénnyel kapcsolatos vitában, a kivándorlás jelenségeivel összefüggésben stb., úgy vezetett a „városi szegénység" helyzetének vizsgálata is a munkakörülmények javítása, a munkaügyi törvényhozás, a lakásügyek stb. gyakorlati politikai kérdéseihez.

S miben jelentkezett ezzel összefüggésben a kezdeti magyar szociológia korlátozott jellege? Mindenekelőtt abban, hogy a politikailag motivált kutatások módszerei sokszor kezdetlegesek voltak. Még a legjobb kivételek – mint Braun Róbert munkássága – sem érték el a nyugati szociológia színvonalát; nem keresték az összefüggéseket a feltárt tények és jelenségek között, nem léptek fel elméleti igénnyel, így az elméleti próbálkozások és a konkrét valóságfeltáró kutatások távol maradtak egymástól. A rendszerint leíró jellegű társadalomvizsgálatokban az elmélet eredményeit kevéssé hasznosították, de a vizsgálatok eredményeit sem általánosították elméleti igénnyel, feldolgozásuk sokszor – akárcsak az elméleti megközelítések – a politikai publicisztika szintjén maradt.

Ez a megállapítás objektíve mégsem elmarasztaló. A magyar szociológia képviselői igyekeztek nyomon követni a nyugati szociológiában végbement elméleti és módszertani fejlődést (ha nem is töretlenül), a „Huszadik Század" kitekintést biztosított a külföldi problémákra és eredményekre. (Bár sajátos szelektálással. Max Weber pl. még ismertetve sem szerepel a folyóiratban.) A magyar társadalom viszonyaiból azonban objektíve fakadtak azok a korlátok, amelyek közé a magyar szociológia beszorult. S e szociológia teljesítménye – azt hisszük nem meglepő a fentiek után – csak tovább növelte az uralkodó politikai és ideológiai körök szembenállását a szociológiával. A polgári radikális po-

litika (amelyben jelentkeztek már a marxizmus elemei is, és a szociáldemokráciával való gyakorlati kapcsolata is kiépült, gondoljunk Szabó Ervin munkásságára) logikusan vitte éppen a szociológia legjelentősebb magyar művelőit, mint politikusokat is az 1918. évi polgári forradalomba, e forradalom kormányába, majd jó néhányukat az 1919. évi proletárforradalomba és a Tanácsköztársaság különböző vezető pozícióiba. Mindezek alapján érthető volt az uralkodó osztályok logikája, amellyel a szociológiát a szocializmussal azonosították, és a Tanácsköztársaság bukása után prominens képviselőit emigrációba kényszerítették. Így kerültek hosszú – vagy végleges – emigrációba a magyar szociológia olyan ismert nevei, mint Jászi Oszkár (az Egyesült Államokban az Oberlin College tanáraként halt meg), Mannheim Károly (akit német szociológusként tartanak számon), másoknak pedig emigrációs és későbbi munkássága is elszakadt a szociológiától. (Varga Jenőből pl. később a Szovjetunió egyik vezető közgazdásza lett, Lukács György pedig mint marxista filozófus vált világhírűvé.) Sorolhatnánk azonban még a neveket. Nem kétséges, hogy ez a veszteség – hiszen az emigrált magyar szociológusok legnagyobb része gyakorlatilag elvesztette a kapcsolatát a két világháború közötti magyar társadalmi valósággal és e valóság talaján kibontakozott újabb szociológiai törekvésekkel is – súlyosan érintette a magyar szociológia továbbfejlődését is.

Azok a vonások, amelyek a kezdeti magyar szociológiát az első világháború előtt jellemezték, bizonyos értelemben élesebb kontúrokkal rajzolódtak ki a két világháború között. A magyar társadalmi valóság alapstruktúrájában alig változott. A megművelt földek egyharmada pl. a földtulajdonosok 3,5%-ának kezében volt. S ha az iparosodás előre is haladt ugyan, az 1930. évi népszámlálás adatai szerint a lakosság 53%-a még mindig a mezőgazdaságban dolgozott és 63,7%-a falvakban lakott. Összehasonlításul érdemes

megjegyezni, hogy a falusi lakosság aránya 1900-ban 68,1% volt. Ez a társadalom azonban gazdaságilag (különösen a mezőgazdaság „iparosodásának" megrekedése és az ipar összetételének, színvonalának korszerűtlensége folytán) egyre fokozódó válságba került. Ezzel összefüggésben, de más okokra is visszavezethetően (a proletárforradalom leverésének, a trianoni békeszerződésnek stb. következményeiből adódóan) társadalmilag is egyre éleződött a válság. Miután a lakosság legnagyobb arányban a mezőgazdaságban dolgozott és a falun élt, s mert a levert forradalom következményeként a munkásosztály átmenetileg kiesett a „társadalom látószögéből", a társadalmi válság jelei különösen szembetűnően jelentkeztek a parasztságban. Braun Róbert az amerikai farmer és az európai paraszt összehasonlításakor bizonyos fokig még egységes képet adhatott az európai parasztságról. Erdei Ferenc – a két világháború közötti magyar szociológia legnagyobb alakja – viszont már azt írta a „Parasztok" című könyvében, hogy „valóságos parasztok ma már csak Európa keleti országaiban vannak. Sokáig tartott itt a jobbágyság, s a vékony úri rend mellé később sem fejlődött szélesebb polgári társadalom." Nyugaton már polgárosult földművelőket találunk századunk harmincas éveiben, és az urbanizálódás előrehaladt folyamatát. Magyarországon és még néhány országban (Erdei Lengyelországot és Horvátországot sorolta ide) viszont *válságba került a tradicionális parasztársadalom,* anélkül azonban, hogy a társadalom szerkezetének stagnálása következtében a parasztság tömegei számára lehetségessé vált volna a polgárosodás nyugati útja.

Sokféle tényező hatott közre abban is – legsúlyosabban talán ismét a levert proletárforradalom és az ellenforradalmi időszak munkásmozgalmának állapota –, hogy azok, akik a magyar valóságból kivezető utat kerestek, a két világháború között még határozottabban fordultak a válság-

ban levő falu felé. A falusi társadalom helyzete időközben még anakronisztikusabbá vált. Azoknak a feszültséget levezető vagy enyhítő csatornáknak egy része – pl. a kivándorlás, amely a század első évtizedeiben még csökkenthette az anakronisztikus társadalmi berendezkedés következményeit – eldugult, más része pedig, mint a városi munkavállalás, rendkívül korlátozott volt. A gazdasági világválság következményei a mezőgazdaságban igen élesen jelentkeztek, a paraszti társadalom belső differenciálódása még inkább előrehaladt, éspedig erőteljes polarizációval, a szegényparasztság helyzetének szinte teljesen elviselhetetlenné válásával. A magyar társadalom átalakításának hívei ezért jórészt a válságba került paraszttársadalom problémáinak megoldásában látták a kivezető utat. Leegyszerűsítve: földbirtokreform – telepítési politika – a parasztság polgárosulása. A kivezető út utolsó állomása, a parasztság polgárosulása körül már voltak nézeteltérések; megjelent ebben a romantikus paraszttársadalom illúziója éppen úgy, mint a parasztszocializmusé. Erdei Ferenc nem kis éleslátásról tett tanúságot, amidőn – talán leginkább érett munkájában – a „Magyar paraszttársadalom" c. könyvében a következőket írta: „Hogy ezután milyen társadalmi formába kerül (ti. a parasztság), hogy vajon úgy, ahogyan ma van a magyar társadalom, egyszerűen beleasszimilálódik, vagy éppen fölszabadulásával egy polgáriasabb szerkezetet formál ki, vagy éppen maga teremt egy másfajta szerkezetiséget ez még nem meghatározott társadalmi valóság, hanem a jelenlegi társadalomalakulásnak a mindennapi problémája és a politikai harcoknak az anyaga." Végül is a történelem bizonyította be, hogy a parasztság társadalmi problémái csak az egész társadalom szerkezeti átalakulásának menetében oldhatók meg.

A magyar társadalom helyzete a két világháború között tehát a *szociológiának egy sajátos megjelenési formáját* ala-

kította ki: a falu felé forduló, a parasztság társadalmi helyzetét feltáró, és ezzel a politika mezejére lépő *szociográfiát,* vagy *„falukutató mozgalmat"*. Nem kétséges, hogy ez a mozgalom rendkívül heterogén volt politikai orientációját, műfaját, a módszeres, elmélyült kutatás követelményeit stb. illetően. Jelentkezett pl. a politikai törekvés sokféle árnyalata az egyszerű szociálpolitikai célkitűzésektől a „forradalmi" átalakulás perspektívájáig. Találunk példát útkeresésre a baloldali munkásmozgalom felé, de a jobboldallal való szövetkezésre is. Megtaláljuk itt az irodalmi ihletésű szociográfiát éppen úgy, mint a komoly színvonalra törekvő szociológiai kutatást. Mégis egységesnek fogható fel ez a mozgalom annyiban, hogy falura orientálódott, hogy *a társadalom problémáit a paraszti társadalomban vagy azon keresztül szemlélte.*

A falu iránti érdeklődés a két világháború közötti szociológiában természetesen nem korlátozódott csak Magyarországra. Romániában is ebben az időben bontakozott ki a Gusti-féle faluszociológiai iskola. Az érdeklődés – és ezzel a szociológia feltáró munkájának politikai jellege – azonban, éppen a sajátos magyar viszonyok miatt, sehol sem volt annyira kifejezett, mint Magyarországon. Ez a hangsúlyozott politikai jelleg azonban olyan következményekkel járt, mint pl. a szubjektivitás, a módszertani tisztázatlanság, a módszerbeni heterogenitás, a közvetlen hatásra való törekvés és az ennek érdekében született éles probléma-megfogalmazás stb. Ezek a tudományfejlődés e negatív következmények a két világháború között még kifejezettebben jelentkeztek, mint az első világháború előtti időszakban. A szociológia viszont nemzetközi méretekben ebben az időszakban elméletileg és módszertanilag is sokat fejlődött. De mivel ennek a fejlődésnek az eredményeit (kevés kivételtől eltekintve) a falu társadalmának feltárására törekvő mozgalomban alig értékesítették – már csak a megközelítés sa-

játos jellegéből adódóan sem – a mozgalom jellege, amennyiben túllépte az irodalom kereteit, hangsúlyozottan *szociográfiaivá* vált, s nem szociológiává. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a nyugati szociológia már egy jóval fejlettebb szinten levő társadalom viszonyait tükrözte, fogalmi apparátusa, elméletei is ehhez az iparosodott társadalomhoz kötődött, így a nálunk kialakult szociográfia, amely a sajátos társadalmi viszonyainkhoz kapcsolódott, ráadásul sajátos politikai helyzetben esetenként nehezen is értelmezhette ennek a szociológiának elméleteit, fogalmait. A szociográfia keretei között ennek ellenére mégis jelentkezett valóban szociológiai elemzés, éspedig azokban az esetekben, amikor a kutató képes volt a paraszttársadalmat az egész társadalommal egységben szemlélni. Akkor tehát, amikor világossá vált, hogy a társadalom egy részének helyzete sem változtatható meg önmagában, hiszen pl. a paraszttársadalom az egész társadalom viszonyaiba való történeti beépülése folytán ebben az egészben kapta meg a harmincas évekre jellemző arculatát. Erre a felismerésre a szociográfusok közül talán csak Erdei Ferenc jutott el, akinek munkássága a paraszttársadalom ma is használható általános elemzését nyújtotta: aki a magyar városról, a magyar faluról és a magyar tanyákról írt három könyvével megalapozta a településszociológiát Magyarországon. Ez igen nagy szerepet játszott abban, hogy Erdei Ferenc később, a magyar szocialista társadalom viszonyai között is képes volt szinte szervesen tovább folytatni korábbi munkásságát.

A magyar szociográfia azonban – a paraszti társadalom két világháború közötti helyzetének feltárásán túl – olyan általánosabb jelentőségű hagyományokat is produkált, amelyekre a felszabadulás utáni szociográfia is építhetett, és amelyek még a mai magyar szociológiában is éreztetik hatásukat. Ilyen mindenekelőtt a *határozott érdeklődés a társadalom problematikus jelenségei iránt és az elkötelezett-*

ség a társadalmi problémák megoldásához. Ilyen – módszertanilag – a *történeti szemlélet megőrzése,* éspedig abban az időszakban, amikor az a nyugati szociológiában éppen háttérbe kezdett szorulni. A magyar társadalom akkori viszonyai, a társadalom problémái és feszültségei ugyanis annyira egy, a múltból itt maradt anakronisztikus struktúrához tapadtak, hogy megértésük – akárcsak szociográfiai szinten is, nem is szólva pl. Erdei Ferenc történeti-szociológiai elemzéseiről – történetiség nélkül lehetetlen lett volna. Hozzá kell tennünk, hogy a faluval, a parasztsággal kapcsolatos magyar történettudományi irodalom, Acsády Ignácnak a jobbágyság történetéről írott könyvétől kezdve napjainkig, igen jelentős szociológiai ismereteket tartalmaz. Részben innen maradt meg a magyar szociológiában még ma is észlelhető módszertani bizonytalanság, a publicisztikai forma, és talán az a jelenség is, amit Illyés Gyula – némi túlzással – így jellemzett egy drámájában: *líra,* a társadalomtudomány helyett.

A két világháború magyar szociológiájának fejlődésére ugyan erőteljesen rányomta a bélyegét a falusi társadalom feltárására irányuló szociográfiai mozgalom, de a szociológia mégsem *csupán* ebben a formában jelent meg. A településszociológiai érdeklődés nemcsak Erdei Ferencnél vezetett át a városi problémák tanulmányozásához, hanem más olyan szociográfusoknál is, akik „regionális" méretekben vállalkoztak a társadalom megközelítésére. Némelyiküknél észlelhető ugyan az „idegen eredetű" munkásság bizonyos félreállítása (pl. Szabó Zoltán), de ahogyan a tradicionális falusi társadalom bomlásával már a századfordulótól kezdve megindult a parasztság városba áramlása, akár beköltözés, akár ingázás, akár pedig átmeneti s véglegesen még a mezőgazdaságra visszatekintő (pl. földvásárlásra gyűjtő) ipari alkalmazás formájában, úgy jelent meg – ha még periférikus összefüggésekben is – a munkás alakja a falut ku-

tató szociográfusok némelyikénél is. Ennél jelentősebb azonban, hogy a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején megindult egy sajátos – ugyancsak a szociográfia szintjén kibontakozó – kutatómunka is a gyáripari viszonyok feltárására. Itt elsősorban Rézler Gyula munkásságát kell megemlítenünk, aki részben saját kutatásokkal (lásd pl. „Egy magyar textilgyár munkástársadalma"), részben munkaközösség szervezésével (ennek egyik jelentős eredménye a „Magyar gyári munkásság" c. kötet) indította meg ezeket a kutatásokat. Emellett az egész magyar szociográfiai mozgalom átfogó értékelésével a jórészt még szépirodalmi vagy riport jellegű falukutatás szociográfiává válásának útját is egyengette. Rézler tanulmánya „A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben" az első Magyarországon megjelent összegező mű a harmincas évek szociográfiájáról, és sok tekintetben máig is használhatóan emeli ki e mozgalomnak a szociológia szempontjából lényeges elemeit. Mai szemmel olvasva azonban meg kell jegyeznünk azt is, hogy gyakran a tudományosság formális kritériumait hangsúlyozza, s ez a hangsúly időnként elhomályosítja az ilyen kritériumoknak meg nem felelő – elsősorban irodalmi jellegű – munkákban feltárt tényanyag értékét.

A két világháború közötti időszak magyar szociológiájának az volt a legnagyobb teljesítménye, hogy eljutott az irodalmi jellegű falukutatástól a szociográfiáig, és egyes művekben (tulajdonképpen Erdei Ferenc műveiben) a szociológiáig is. Nem vált azonban „intézményesedett" szociológiává a szónak sem a „hivatalosan elfogadott tudomány" értelmében, sem pedig a nyugati szociológiát már sok tekintetben jellemző kiérleltség értelmében. A korszak végén a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen Dékány István számára szervezett tanszék inkább társadalomfilozófiát művelt (azt is eklektikusan, formalista jelleggel és kifejezetten a hivatalos, német orientációjú ideológiát támo-

gatva), s egyáltalán nem vállalkozott a különböző indítású, jellegű, egymástól eltérő forrásokra támaszkodó hazai vizsgálatok felgyülemlett tényanyagának szociológiai általánosítására. Néhány más tudományág, elsősorban a néprajz (pl. Ortutay Gyula és Fél Edit munkái) és bizonyos fokig a közigazgatástudomány (Magyary Zoltán és munkakozóssége) értékesíteni kezdte ugyan a szociológiai szempontot saját munkásságában, de az eredmények többnyire megmaradtak a néprajz, illetőleg a közigazgatástudomány szintjén. Nagyon sok használható adatot gyűjtött a társadalomstatisztika is. E statisztikai adatokra épülve különösen egyes társadalmi rétegek (itt is elsősorban a mezőgazdasági munkásság) helyzetét feltáró elemzések születtek. A magyar társadalomstatisztika és demográfia magas színvonala tehát már a felszabadulás előtt is sok lehetőséget nyújtott a társadalomelemző munkára – de ezek az elemzések általánosságban és természetszerűen nem a szociológia szintjén folytak. Nincs tehát előzmény nélkül az a szoros kapcsolat, amely e tudományágak és a magyar marxista szociológia között napjainkra kialakult.

A magyarországi kutatások nagyon kevéssé kapcsolódtak be a szociológia nemzetközi „vérkeringésébe". Ahol ez mégis megtörtént, ott elsősorban egyes külföldi eredmények hasznosításáról volt szó. Így tanult pl. a magyar szociográfia – elsősorban Erdélyben – Gusti falumonografikus megközelítési módjának eredményeiből (Erdélyben a Venczel József által irányított, Magyarországon pedig a Kemse község szociográfiáját elkészítő munkaközösség – „Elsüllyedt falu a Dunántúlon"), és így jelennek meg bizonyos fokig a településszociológiai irodalom eredményei Erdei Ferenc munkásságában. A bekapcsolódás „második oldaláról" – a magyar szociológia két világháború közötti teljesítményének akárcsak kismértékű megjelenéséről a nemzetközi szociológiai irodalomban – azonban egyáltalán nem

beszélhetünk. Nyilvánvalóan szerepet játszottak ebben – nyelvi okokon túl – a megközelítési mód sajátosságai, amelyek jóval szorosabban kapcsolták a magyar szociológiát a hazai viszonyokhoz, mint a társadalom általánosabban észlelhető folyamataihoz.

2 A MARXISTA SZOCIOLÓGIAI KUTATÁSOK KIBONTAKOZÁSA

A második világháborút követő években a magyar szociológia helyzetét mindenekelőtt az a tény határozta meg, hogy rövid átmeneti időszak után, az adott kor politikai feltételeinek megfelelően, a szocialista társadalom építése egy olyan meghatározott modell alapján indult meg, amelyet eredetében is sajátos társadalmi-történeti tényezők formáltak. Ennek a Szovjetunióban kialakult modellnek lényege – az, hogy gazdaságilag elmaradott, a háború által tönkretett országban kellett a forradalommal kialakított hatalmi struktúra aktív felhasználásával a modern iparral rendelkező szocialista társadalmat létrehozni – Magyarországon is alkalmazható volt. Kétséges, hogy az adott történeti szituációban egyáltalán kialakulhatott volna-e a szocialista társadalom felépítésének valamilyen másfajta útja. Igaz ugyan, hogy a modell egyes részletei magyarországi alkalmazásának (mint pl. a gazdasági autarkiára való törekvés, vagy a mezőgazdasági politika egyes részletei stb.) szükségessége megkérdőjelezhető; hogy az erőltetett alkalmazás olyan nem kívánt és nem várt eredményekkel, torzulásokkal is járt, amelyek a politikai rendszer alakulására is visszahatottak – de sajátos módon ezek a jelenségek a későbbiekben elősegítették a szociológia jelenlegi kibontakozását Magyarországon.

A személyi kultuszként jellemzett politikai gyakorlat, amelynek néhány összefüggését már említettük, s amely a

társadalomalakító politika végrehajtásában nem volt tekintettel a diszfunkcionális következményekre, nem lehetett érdekelve a társadalmi viszonyok objektív alakulásának a feltárásában. Ennek a politikának alapvető vonásai az adott történeti-társadalmi helyzetből fakadtak. Ezért a politika objektív, de nem szándékolt következményei és az objektíve szükséges politikára rárakodó szubjektív torzulások társadalmi hatásai egy ideig a gazdasági és a politikai struktúra számára is elviselhetők voltak. Elviselhetők voltak mindaddig, amíg ezek a hatások önmagukban „rendszerré" formálódva nem képezték akadályát a további fejlődésnek. Jelenlétük azonban az adott helyzetben eltérítette a társadalomtudományok jó részét a valóságos folyamatok részletes tanulmányozásától. Olyan sajátos helyzet jött létre, amelyben a társadalomtudományok – többnyire saját kutatások helyett – a marxizmus klasszikusainak egyes tételeiből levont következtetések segítségével kísérelték meg igazolni a politikai döntéseket; nem csupán azok történetileg szükséges lényegét, hanem szinte minden vonását és eredményét, diszfunkcionális következményeit is.

A magyar szociológia alakulására mindennek jelentős hatása volt. Ahogyan ugyanis a szocializmus építésének objektíve szükségszerű modelljével együtt annak torzulásai, a magyar viszonyok szempontjából nem szükségszerű vonásai is átvételre kerültek, úgy ennek megvoltak az elméleti következményei is. Egyrészt behatolt a marxista társadalomelmélet a magyar tudományos gondolkodásba – s ez minden tudományág szempontjából óriási jelentőségű volt; másrészt viszont megjelentek azok a sajátosságok, amelyek a társadalmi valóság kutatása ellen hatottak – egyebek között a marxista szociológia kibontakozása ellen is. Ezért a társadalomtudományok – de különösen a szociológia – fejlődése jórészt megrekedt vagy eltorzult.

E tényezők következtében a második világháború után

kibontakozni kezdő szociológia továbbfejlődésére egy ideig nem volt lehetőség. A háborút követő években ugyan a szociográfia még tovább élő kísérletei mellett Magyarországon megindultak a szociológiai kutatások is. 1946-ban megszervezték az első szociológiai tanszéket a budapesti egyetemen, vezetője, Szalai Sándor irányításával a szociológusképzés is megindult. 1947-től kezdve a tanszék egyetemi intézetté átalakulva jelentős kutatómunkát is folytatott, elsősorban az ipari munkások üzemi és üzemen kívüli életviszonyainak alakulásáról. Ugyancsak itt indult meg az ifjúság „jövőelképzeléseinek" feltárására irányuló kutatómunka is, amelynek tervét és módszertanát azután egy UNESCO-vizsgálat nemzetközi méretekben alkalmazta. 1950-től azonban mind a szociológiai kutatást, mind pedig a szociológiai oktatást megszüntették, ahogyan megszűnt az egyetem szociológiai tanszéke is.

Hangsúlyoztuk már: tévedés volna a szociológiai kutatások elsorvadását kizárólag, vagy akár alapvetően a „személyi kultusz" politikája szubjektív torzulásának számlájára írni, s nem látni meg benne egy korszak objektív viszonyainak következményeit is. Ebből azonban az is következik, hogy éppannyira elhibázott lenne a marxista szociológiának a szocialista társadalmakban való újbóli megjelenését – vagy inkább első igazi megjelenését – kizárólag a „személyi kultusz" politikai gyakorlata felszámolásának tulajdonítani, s nem látni azt a történetileg sokkal lényegesebb objektív elemet, amely a szocialista társadalom fejlődésének újabb szakaszából következik. Ez az új fejlődési szakasz – a még mindig közreható szubjektív tényezők következtében – nem egy csapásra, nem rövid idő alatt és nem is mindig könnyen bontakozott ki az egyes szocialista országokban. Kezdetét így nem évben, inkább évtizedben jelölnénk meg, századunk hatvanas évtizedében. Ez az évtized Magyarországon is nagy lehetőségeket hozott a szociológia számára, de

bizonyos nehézségeket is. Ebben a fejlődési szakaszban a realitásokkal számoló társadalmi-politikai vezetés gyakorlata egyre inkább megkívánta a társadalmi problémák szociológiai vizsgálatát. Elsősorban azok a kérdések merültek fel „kutatási témaként" is, amelyek a szocialista társadalom építése során az átvett modell nem szükségszerű és a magyar viszonyokra kevéssé alakított elemeinek politikai-jogi eszközökkel való kényszerítése következtében adódtak. Rövid távra ezek a problémák határozták meg elsősorban a szociológia kibontakozását, míg hosszú távra – s erre még visszatérünk – a szocialista társadalom építésével összefüggő társadalmi tervezés távlati kérdései. Ugyanazok a társadalmi-politikai folyamatok, amelyek növelték a szociológia lehetőségét és szükségességét – növelték a klasszikus marxista társadalomelmélet egyre mélyebb feltárásának igényét is. És minthogy a marxista szociológia számára ez a társadalomelmélet adja a megközelítés és a módszer alapelveit, így erről az általános társadalomelméleti oldalról nézve is fokozódtak a szociológia fejlődésének lehetőségei. A marxista társadalomelmélet fellendülése sok vonatkozásban megkönnyítette a szociológia számára az elmélet és az empíria közötti szakadéknak a polgári szociológiában máig sem megoldott áthidalását.

A lehetőségek mellett azonban terheket jelentő nehézségek is jelentkeztek. Ezek egy része a marxista szociológia iránti túl nagy – nemegyszer megalapozatlan – elvárásokkal függ össze. A megalapozatlan elvárások szinte divattá változtatták a tudomány iránti érdeklődést, sok vonatkozásban teret engedtek a dilettantizmusnak, a kérdőív-dömpingnek, a valóságos viszonyoktól elszakadt vagy publicisztikai szintű „társadalommegváltó" gondolatoknak. Másrészt pedig sokáig élt – s nyomokban még ma is felfedezhető – bizonyos konzervatív fenntartás s szociológiával szemben. Ezt a fenntartást a magyar szociológia történeti múltjához

tapadó ellenzéki elemek is táplálták, s a bizonyos fokig ezzel is összefüggő húzódozás a társadalom negatív jelenségei feltárásának lehetőségétől. Ilyen fenntartást eredményeztek egyes negatív vonások, jelenségek feltárásából fakadó következmények túlértékelése, a fellendüléssel kapcsolatban megjelent néhány – inkább szociográfiai írás túláltalánosított megállapításai stb. Szkeptikus megítélést váltottak ki a szociológia tudományos lehetőségeivel szemben – főképpen a már intézményesedett tudományok néhány képviselőjénél – azok a már említett negatív jelenségek, amelyek a szociológiához fűződő, indokolatlan elvárásokhoz kapcsolódtak.

A magyar szociológia új (és napjainkban is tartó) fellendülésének időpontját az 1950-es évtized utolsó éveitől, és különösen az 1960-as évektől számíthatjuk. A kutatások új szervezeti keretei ugyan csak később alakultak ki (a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézetét 1963-ban hozták létre, s az ezt követő évek során több más jelentős kutatóhely is szerveződött), de a kutatások néhány más intézmény kereteiben, s más tudományágakon belül ugyan, már előbb is megindultak. Mivel azonban ezek a kutatások egy évtized gyakorlata által kitermelt problematikus jelenségek köré csoportosultak, és meglevő társadalomtudományi kérdésfeltevéseket szélesítettek szociológiai problémákká, ezért elsősorban egyes szakszociológiákban bontakoztak ki, viszonylag keveset, inkább csak érintőlegesen foglalkozva a marxista szociológia általánosabb kérdéseivel.

Így jelentek meg pl. az üzem- és munkaszociológiai kutatások. Az első ilyen nagyobb vállalkozás a MEDICOR Művekben lefolytatott vizsgálat volt, amely főként a több műszakos munkarend társadalmi következményeinek feltárására irányult. Ezt követték a munkahelyi nem-formális csoportok, az ember és munka viszonyának az üzem szervezetében jelentkező problémáival kapcsolatban végzett vizs-

gálatok, amelyek általánosított összefoglalása – Hegedűs András és Márkus Mária „Ember, munka, közösség" c. könyvére gondolunk – további kiindulópontokat, és kutatási hipotéziseket adott a most már egyre sokasodó üzemés munkaszociológiai kutatások számára. Ezek a kutatások azonban több vonatkozásban is különböznek egymástól. A vizsgálatok egy része kifejezetten praktikus jellegű, a konkrét üzemi-döntési, vezetési célokat szolgálja. Ha ezektől eltekintünk, akkor is két fő irányt kell megkülönböztetni. Az egyik a munkaszervezés optimalizációjának és az üzemi viszonyok humanizációjának követelményeit egymással szembeállítva a „humanizált közösségek" kialakításának szükségességét hangsúlyozza; ennélfogva az üzemi nem-formális viszonyok tanulmányozására koncentrál. Az ilyen kiindulás tulajdonképpen az optimalizálás és a humanizálás szembeállítása miatt válik problematikussá. Számunkra nem kétséges ugyanis, hogy a szó tulajdonképpeni értelmében vett „optimalizálás" – különösen hosszabb távon – csak akkor valósulhat meg, ha az ún. emberi tényezők jelentőségével is számot vetnek az üzemi viszonyok alakításában. Csak a társadalmi értelemben is hatékony döntés, vezetés, szervezet lehet hosszabb távon gazdaságilag is hatékony. A társadalmi hatékonyság értelmében felfogott „optimalizálás" viszont nem alakulhat ki másként, csak a nem formalizált emberi viszonyok sajátosságainak ismeretében, azokkal számot vetve. Az üzemi szervezet formalizált és nem formalizált elemeivel *együtt* alkotja azt a társadalmi jelenséget, amelyet a szociológia megközelíthet, és amelynek ismerete gyakorlati szempontból is rendkívül fontos. A formalizált elemekre koncentráló kutatás (és szervezés) nem tud mit kezdeni a lépten-nyomon megmutatkozó, eltérő, diszfunkcionálisnak tekintett jelenségekkel, amelyek néha a formalizált struktúrából adódnak, néha azoktól függetlenül alakulnak ki. A nem formalizált elemek, viszonyok

túlhangsúlyozása esetén viszont eltávolodunk az üzemi (és más) szervezet konkrét természetétől. Ez pedig bármilyen konkrét empirikus adatokra épülve is általános, utópiára hajló társadalomfilozófiát eredményezhet. Éppen ezért a második, most kibontakozó irány képes az üzem valóságos jelenségeinek felfedezésére. Ez szerves és egymást feltételező egységben közelíti meg az üzem formalizált és nem formalizált viszonyait. Az ilyen kiindulású üzem- és munkaszociológiai kutatások módszerei egyre finomulnak és differenciálódnak, alkalmassá válnak így arra, hogy az üzemi, társadalmi viszonyok rejtett jelenségeit magas színvonalú elemzéssel hozzák felszínre.

A munkahelyen ható társadalmi tényezők vizsgálata logikusan vezetett az üzemi szervezeten kívüli társadalmi jelenségek felé, különösen a munkaerővándorlást befolyásoló és a szabad idő eltöltésében jelentkező tényezők feltárására. A szabad idő jelenségeivel kapcsolatban megindult kutatások lényegében két irányban fejlődtek tovább. Mindenekelőtt a szabad idő felhasználásának feltérképezésére került sor. Ennek eddigi legnagyobb eredménye a magyar szociológiának a Szalai Sándor által irányított nemzetközi időmérleg-kutatásban való részvétele. E kutatás eredményei képet adnak 14 ország városi lakosságának életmódjáról, az urbanizáció és az életmód összefüggéseiről, általában az idődimenzió szerepéről az ember életében. A szabad idő elemzése mellett azonban jelentős eredmények születtek az egyes művészetek iránti érdeklődés, különösen az ember és a zene, az ember és a könyv viszonyának elemzésében. Napjainkra azonban megérlelődött a felismerés, hogy mind a szabad idő eltöltése, mind az egyes művészetek, irodalom, zene stb. iránti viszony alakulása tulajdonképpen az *életmód* függvénye. Egyes speciális rétegek életmódjának, illetőleg az életmódot befolyásoló életfelfogásnak alakulását egy-két vizsgálat már megközelítette ugyan – gondolunk itt

elsősorban az egyetemi hallgatók, illetőleg az egyetemet elhagyó fiatal értelmiségiek körében végzett kutatásokra – de az életmód elméleti problémáinak elemzésére csak az MTA Szociológiai Kutató Intézetének Békés megyében lefolytatott vizsgálata szolgáltatott empirikus adatokat. Ennek a vizsgálatnak elsődleges célja annak feltárása volt, hogyan befolyásolja az urbanizáció és az iparosodás az életmód mintáit és tényleges alakulását, eredményei azonban a probléma elméleti megközelítésére is alkalmasak, és így alapját képezik a következő években folytatandó életmódkutatásnak.

A tulajdonképpeni szociológiai kutatások kibontakozását is megelőzve azonban sok olyan *demográfiai vizsgálat is* lezajlott, amelyek a termékenység, a születésszabályozás és családnagyság alakulásával foglalkoztak. Ismeretes, hogy Magyarországon az 1950-es évek rendkívül nagy társadalmi feszültséget okozó, merev, büntetőjogi eszközökkel biztosított népesedéspolitikának megváltoztatása után igen nagy mértékű születéscsökkenés következett be. Az említett demográfiai vizsgálatok mindenekelőtt a szülési szokásokat befolyásoló társadalmi tényezők tisztázására törekedtek, s lényegében családszociológiai vizsgálatokként is értékelhetők, amelyek megvetették a családszociológia későbbi fejlődésének alapjait is. A családkutatásoknak a szociológián belüli intezívebbé válása egy, a család helyéről és funkcióiról 1963-ban megindult vitához kapcsolódik, amely a családnak a szocialista társadalom változott viszonyaival összefüggő problémáit kísérelte meg körvonalazni. Nem kétséges ugyanis, hogy a születések számának csökkenése csak egyik jele a mai magyar családban lezajló változásoknak. A tömeges női munkavállalás és a család belső munkamegosztásának bizonyos fokig még ma is a hagyományos minták szerinti alakulása közötti ellentmondás következményei; a családi stuktúra stabilitását befolyásoló tényezők; a család funkcióinak változása ma már nagyon konkrét szocioló-

giai elemzést igényelnek. A demográfiai jellegű vizsgálatok mellett az 1963 óta lefolytatott szociológiai kutatások is eljutottak odáig, hogy 1971-ben megjelenhetett a kutatások eredményeit általánosító családszociológiai kötet („Család és házasság a mai magyar társadalomban"), amely megalapozottabban járulhat hozzá a további családkutatások hipotéziseinek kifejlesztéséhez.

A családszociológiai kutatásokhoz hasonlóan elválaszthatatlan a demográfiai kutatásoktól a társadalom mozgásának (átrétegeződésének és vándorlásának) és következményeinek feltárása. Ezek a mozgási folyamatok a felszabadulást követő két évtizedben különösen nagy méretekben jelentkeztek, több millió ember társadalmi helye változott meg általuk, s ez nem is történhetett individuális és társadalmi méretű problémák nélkül. Nem kétséges tehát, hogy mind a társadalmi átrétegződés, mind a vándorlás jelenségeinek felderítése elengedhetetlennek bizonyult a mai magyar társadalom jó néhány jelenségének megértéséhez. Hiszen e mozgási folyamatok következményei is jelentkeznek egyebek között a család nagyságának változásában, a válások arányában, a bűnözésben és nem utolsósorban a társadalom struktúrájának alakulásában.

A magyar társadalom strukturális problémái szinte kezdettől fogva elég éles viták középpontjába kerültek. Nincs itt sem helyünk, sem lehetőségünk a vita értékelésére – amely elméleti szinten egyébként még aligha tekinthető befejezettnek – de nem is feladatunk ez. Nem kétséges viszont, hogy a társadalom struktúrájának ismerete elengedhetetlen a marxista szociológia részkutatásai számára is, hiszen minden társadalmi jelenség a társadalom strukturális viszonyaira épül, a struktúrában bekövetkezett változások kihatnak a társadalom általános képére éppen úgy, mint a „feszültségforrások" alakulására. A társadalom strukturális viszonyainak adekvát feltárása tehát tudományos és politi-

kai szempontból egyaránt nélkülözhetetlen. S ez a feladat különösen jelentős ma, hiszen az elmúlt húsz esztendőben a fő társadalmi rétegek arányában a múlthoz képest jelentős eltolódások következtek be. Ezek a változások elsősorban a szellemi dolgozók rétegeinek növekedésében és a mezőgazdasági fizikai dolgozók arányának csökkenésében mutatkoznak meg. A nagy társadalmi mozgások következményeként kialakult struktúra talaján természetesen már megjelent néhány olyan új probléma az egyes társadalmi rétegeken belül, de a rétegek egymás közti viszonyában is, amelyek feltárása elengedhetetlen a hatékony társadalompolitika kialakítása szempontjából. Ilyen pl. az azonos társadalmi rétegekben a munkától függetlenül kialakult hátrányok problémája, mint pl. a nagy létszámú családok nehézségei. Ezt illusztrálja, hogy 1959-ben a négy-öt gyerekes családokban az egy főre eső jövedelem kb. fele volt az országos átlagnak, és ez lényegében csak a legutóbbi intézkedések után változott valamelyest. (A jövedelem alakulása természetesen kihat a lakáshelyzetre, a művelődésre, érezteti hatását az iskoláztatásban.) Ilyenek a társadalom öregedésével járó szociológiai problémák – 1970-ben az ország lakosságának 12%-a volt nyugdíjas. Ilyenek az iskolai oktatás szociológiai jelenségei, pl. a társadalmi hátrányok jelentkezése az iskolában. Ilyen a társadalomba jórészt be nem illeszkedett cigánylakosság helyzete stb. Így rendkívül fontosnak tekintjük a társadalom strukturális viszonyainak felderítésére irányuló munkát, amelynek legérettebb és a további kutatásokat leginkább befolyásoló terméke Ferge Zsuzsa „Társadalmunk rétegződése" c. könyve. A könyv ugyan csak 1969-ben jelent meg, de azok az „elvek és tények" amelyek a munka alapját képezik, már a megjelenés előtt is hatottak, és azóta is hatnak a hazai szociológiai kutatásokban. A társadalom rétegződésével foglalkozó jelenlegi kutatások részben egy-egy réteg (pl. a vidéken élő értelmiség, a mun-

kásosztály stb.) sajátos viszonyainak feltárására, belső átalakulásuk jelenségeinek megismerésére irányulnak, részben pedig a rétegek egymás közti viszonyát alakító, mozgásukat befolyásoló mechanizmusok megértésére törekednek.

A magyar társadalom osztály- és rétegstruktúrájával együtt változtak a magyar települési viszonyok is. (1970-ben pl. a lakosság 18,8%-a lakott Budapesten, 25,7%-a vidéki városokban és 55,5%-a falvakban.) Az urbanizáció folyamatának előrehaladása ugyancsak sok, eddig nem észlelt társadalmi problémát váltott ki, amelyek szociológiai vizsgálata gyakorlati tervezési, politikai szempontokból is elengedhetetlennek tűnt. Az ezekre irányuló szociológiai vizsgálatok mindenekelőtt városszociológiai területen folytak, eredményeik is az urbanizáció folyamatának néhány sajátos jelenségét tárták fel. A magyarországi urbanizációs folyamatok – ahogyan a fenti néhány adat mutatja – a második világháború után egyrészt Budapest további növekedését eredményezték, másrészt néhány nagyobb városra összpontosultak. A városszociológiai kutatások is részben a budapesti jelenségek kutatásával indultak meg – itt is elsősorban az új lakótelepek szociológiai problémáival, egyes belső városrészek kezdődő slumosodásával kapcsolatban –, másrészt a vidéki nagyvárosok ökológiai szerkezetének és e szerkezet társadalmi következményeinek feltárására irányultak. A lakáselosztás problémáinak szociológiai vizsgálata pedig nem csupán az egyes társadalmi rétegek sajátos helyzetére derített fényt, hanem megállapítva az 1971-ig érvényben volt lakáselosztási rendszer diszfunkcionális jellegét, társadalmi méretű döntés előkészítéséhez is hozzájárult.

A településszociológiai és részben az életmóddal kapcsolatos szociológiai vizsgálatok azonban az 1970-es évekre az urbanizálódási folyamattal összefüggő további problémákra irányították a figyelmet. Egyrészt az egyes régiók fejlődési

szintje közötti különbségekre, másrészt a falu átalakulásából adódó társadalmi következményekre.

Ismerve a magyar szociológia történeti gyökereit, eléggé különösnek tűnik, hogy a falu iránti szociológiai érdeklődés csak az utóbbi években bontakozik ki. Ez a jelenség akkor is sajátos, ha tudjuk, hogy bizonyos fokig összefügg az elmúlt több mint húsz esztendős időszak törekvéseivel a fejlett, iparosított társadalom kiépítésére, amelynek kapcsán a szociológiai érdeklődés is inkább a szembetűnő, legtöbbször a városi környezet által kialakított problémák felé fordult. Ez az összefüggés azonban nem ad teljes magyarázatot, mert az utolsó évtizedben újból virágzásnak indult szociográfiai irodalom viszont jórészt megmaradt a falunál, a falusi társadalom átalakulásának egy-egy tájegységben történő bemutatásánál, s a követelmény ott a „városkutatás" felé fordulás. A magyar szociológia fejlődése eddig mindig magában hordozta ezt a sajátos kettősséget: a szociográfiának elsősorban a falu, a szociológiának pedig inkább – ha nem is a város – de az urbanizációval, az iparosodással összefüggő jelenségek iránti érdeklődését. (Kivételek, néha igen jelentősek, mindkét oldalon voltak!) A településszociológiai kutatásoknak azonban egyre inkább összefüggésükben kell megragadni a falu és a város jelenségeit; régiókra koncentrálva, nyomon követve az urbanizáció folyamatát – szociológiai kísérőjelenségeivel együtt – a falusi társadalom átalakulásától a városi társadalom kibontakozásáig. Ma már világos, hogy a tradicionális falu teljes átalakulási folyamata még megragadható; a „rurális" területek urbanizációja, különösen egyes régiókban, még elég lassan halad ahhoz, hogy az átmenet nagyon érdekes szociológiai problémái kutathatók legyenek. Más részről nem csupán az urbanizáció hatol be – ha lassan és régiókként különbözve is – a falvakba, hanem egy-egy újonnan kialakult vagy faluból kifejlődött város is őrzi még a falusi

társadalomnak a nyomait, a falusi életmód egy-egy elemét. A problémacentrikus szociológiai kutatások tehát feloldhatják a magyar szociológia fejlődésében kialakult kettősséget, s a kibontakozó kutatások világosan jelzik is már a követendő utat. Szociográfiai szinten e kettősség feloldását már olyan jelentős mű jelzi, mint Erdei Ferenc utolsó könyve a „Város és vidéke". Erdei felismerte napjaink urbanizációs folyamatának legfontosabb jellegzetességét, azt ugyanis, hogy „a városok mind nagyobb mértékben és mind gyorsabban hasonítják magukhoz vidéküket, mintegy külvárosukká alakítva az egykor külön világot alkotó falvakat és tanyákat." Ennek a jelenségnek következményeit elemzi Csongrád megye területén, a munkaszervezet és a lakóhely összefüggésében, az igazgatás alakulásában, az egyes társadalmi rétegek helyzetében stb. megnyilvánuló hatását.

Az 1950–1956 közötti időszak egyik jellemzője volt, hogy sok, az új társadalom építéséből fakadó problémát jogi eszközökkel igyekeztek megoldani. Említettük már, hogy jogi, sőt büntetőjogi eszközökkel kísérelték meg a népesedéspolitika végrehajtását, ezzel csak fokozódtak a társadalmi feszültségek pl. a nők kereső foglalkozása és a családban meglevő hagyományos szerepkörének ellentmondásaiban, a lakáshelyzet súlyosbodásában, az iskolai oktatás és munkábaállítás nehézségeiben stb. Ezekben a feszültségekben a jogi eszközök helytelen alkalmazásából adódó diszfunkcionális következmények is közrejátszottak. De nem kívánt és előre nem látott következményekkel járt pl. az ötvenes évek első felének szigorú bontási gyakorlata, amelynek eredményeképpen pl. a törvényesen ki nem mondott válások, a nem legalizált külön- és együttélések szaporodtak el. Említhetnénk a büntetőpolitikának az általánosabb politikai hibákkal is összefüggő – pl. a begyűjtési gyakorlat – diszfunkcionális következményeit stb. is. Így viszonylag hamar ráirányult a figyelem a jogi szabályozás társadalmi

hatásaival összefüggő problémákra, ennek megfelelően az 1950-es évek második felében már jogszociológiai tanulmányok jelentek meg. Ezek a kutatások kezdetben elméleti megalapozó jellegűek voltak. Az 1960-ban megjelent „A jogszociológia problémái" c. munkájában pl. a jelen sorok írója a polgári jogszociológia eredményeinek kritikai meghaladásával kísérelte meg a jogszociológia fogalmi apparátusának, részelméleteinek kibontását, amelyet azonban „A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban" c. munkájában már konkrét társadalmi jelenségekre próbált alkalmazni, a jogi szabályozás következményeinek statisztikai elemzését is bevonva ebbe a munkába. Később azonban sor került a jogszociológiai kutatásokban is az empirikus vizsgálatok megszervezésére (pl. a társadalom jogismeretével, a laikus elemeknek a bíráskodásban való részvételével kapcsolatban), és ezzel együtt ezen a területen is kialakult az empirikus szociológiai és a történeti elemzés elméleti szintű következtetéseket is lehetővé tevő összhangja.

A jogszociológiai kutatások mindenekelőtt a jogszabályok szociológiai sajátosságaival összefüggő kutatások. Ezek eredetileg túlnyomórészt a jogszabályt alkalmazó döntések problémáira irányultak, de fokozatosan kiszélesedtek a *szervezeti döntés*, éspedig elsősorban az állami-politikai szervezetekben végbemenő döntés folyamatának, e folyamatban közreható tényezőknek felderítése felé. Az ilyen kutatások fejlődésében két irány figyelhető meg. Egyrészt – más (üzemi, tudományos) szervezetekben lefolytatott vizsgálatok eredményeivel együtt – lehetővé teszik az *általános szervezetszociológiai kutatások* kibontakoztatását, másrészt bizonyos alapot biztosítanak a hosszú ideig elmaradt *politikai-szociológiai* kutatások megindulásának.

Mindkét irányban való szélesedésnek nagy jelentősége van. A korábbi szervezetszociológiai kutatások ugyanis részint az üzemi szervezet viszonyaira korlátozódtak, részint

pedig sajátos kérdésfeltevéssel a bürokratizmusra, mint a „szakigazgatás szociálpatológiájára". Az előbbiek egyszerűen még nem szolgáltattak (és a vizsgált kör sajátosságai miatt nem is szolgáltathattak) elég anyagot szervezetszociológiai általánosításokra, az utóbbiak viszont a szervezetből mint társadalmi jelenségből részproblémát emeltek ki, s ezzel bizonyos mértékig megfordították a kutatás logikáját. Azaz: nem a szervezetek általános jelenségeiből és ezek társadalmi összefüggéseiből jutottak el a bürokratizmus elemzéséhez, hanem a bürokratizmusból kiindulva értékelték a szervezeti viszonyokat. Ily módon a szervezetek negatív vonásai kerültek reflektorfénybe – ami önmagában természetesen nem baj –, de néhány valós megállapításon túl – mint pl. a bürokratizmus összefüggése a szervezeti tevékenységhez szükséges néhány tulajdonság túlhajtásával – nem kerültek napvilágra a negatív vonások összefüggései a szervezet általános jelenségeivel; nem deríthető fel strukturáltságuk, objektív és szubjektív forrásaik. Ennek megfelelően a szervezetekkel összefüggő negatív jelenségek – ahogyan ez egyébként Whyte „Organisation Man" c. könyvében is történt – a szervezetek objektíve szükségszerűen kialakult jelenségeinek *egészére* vetültek rá. A szervezetek szociológiai jelenségeinek feltárásával szoros kapcsolatban vannak a politikai szociológia lehetőségei is. Nem csupán azért, mert a szervezetek egy része politikai szervezet, de azért is, mert a politikai tevékenység, a politikai életben való részvétel jelentős mértékben szervezeti keretek között megy végbe. A politikai rendszerre vonatkozó kutatások tehát jórészt e rendszer egyik leglényegesebb elemét találják meg a politikai szervezetekben. Világos azonban, hogy a politikai rendszer jelenségeit – s a politikai szervezet jelenségeit – nem lehet megérteni e rendszer társadalmi-történeti környezetére való állandó vonatkoztatás, az ilyen összefüggések feltárása nélkül. S ez a követelmény már közös

valamennyi – bármilyen sajátos területen vagy specifikus jelenséggel kapcsolatban folytatott – szociológiai kutatás számára.

Ez utóbbi megállapítás igazságát példázzák egyébként az önállóvá fejlődött kriminálszociológiai vagy általánosabban: a deviáns magatartásokkal kapcsolatos kutatások is. A bűnözés, az öngyilkosság, az alkoholizmus szociológiai megközelítése éppen e jelenségek konkrét társadalmi-történeti kondicionáltságának vizsgálatával értek el jelentős, nemzetközileg is ismert eredményeket.

Végül néhány szót a marxista szociológia fellendülését kísérő szociográfiai munkálatokról. A társadalmi jelenségek megközelítésének ez a bizonyos fokig sajátosan magyar vonásokat tartalmazó műfaja viszonylag gyorsan újjáéledt az ötvenes évek végétől, de bizonyos mértékig más formában és más funkcióval a két világháború közötti szociográfiához képest. A formaváltozás elsősorban abban figyelhető meg, hogy még a harmincas évek irodalmi szociográfiáját is jellemző átfogóbb és módszeresebb megközelítésű, nagyobb vállalkozások helyett inkább a kisebb lélegzetű és kevésbé módszeres szociográfiai riport éledt újjá. Vannak persze kivételek is (pl. Mocsár–Taar: Tanyavilág – bomló világ c. munkája, vagy az újból megindított „Magyarország felfedezése" eddigi kötetei), de még a kivételek közül is tulajdonképpen csak Erdei Ferenc már említett könyve, a „Város és vidéke" nőtt ki igazán az „irodalmi" szociográfia vagy a szociográfiai riport műfajából. Ami pedig a funkcióváltozást illeti, ezt még jelentősebbnek tartjuk. A két világháború között a szociográfia jórészt a szociológiát helyettesítette Magyarországon, illetőleg a szociológiai törekvések szociográfiai formában jelentkeztek. (Ez igen jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy nálunk még ma is sokan összekeverik vagy éppen szinonim fogalomként használják a szociológiát és a szociográfiát.) Ma azonban a szociológiának mint szak-

tudománynak kibontakozásával a szociográfia más szerephez jutott vagy juthat. Szinte „esettanulmányként" irányíthatja a szociológiai kutatások figyelmét egy-egy társadalmi jelenségre vagy problémára. A módszeres szociológiai szakkutatások számára ezek a szociográfiai „esettanulmányok" mindenképpen sokat jelentenek, hiszen a társadalom egy-egy kis egységében (akár egy családban vagy faluban is) a társadalom általánosabb jelenségei, azoknak következményei is tükröződnek. S ha a módszereiből, megközelítési sajátosságaiból és hangvételéből adódóan szubjektívebb is a szociográfia (különösen irodalmi vagy riport formájában) a szociográfiai „esettanulmány" által felfedett jelenségekben a szociológiai kutatás megtalálhatja a maga eszközeivel a tipikust, az általánost, az objektív elemet. A szociográfia és a szociológia ilyen módszeres együttműködésére azonban még kevés példa van, ha egyes szociográfiai munkák már eddig is hatottak instruktívan szociológiai kutatásokra.

A fentiekben – távolról sem a teljesség igényével – megkíséreltük igazolni, hogy a marxista szociológia fellendülése Magyarországon szervesen összefüggött a szocialista társadalom építésének problémáival, s szinte minden szociológiai kutatás elszakíthatatlan kapcsolatban van a társadalom gyakorlati-politikai szempontból is jelentős problémáival. Ennek természetesen olyan következményei is kialakultak – és ez valóban jellemzi is a hatvanas évek magyar szociológiáját –, hogy a kutatások kevéssé alkotnak még összefüggő egészet, és az egyes szakszociológiák a saját kérdésfeltevéseikből elindulva gyakran ütköztek és ütköznek általánosabb szintű, megoldatlan elméleti és módszertani problémákba. Ezek tisztázására azután a maguk keretei között, saját kutatási eredményeikre támaszkodva kell vállalkozniuk, gyakran befolyásolva természetesen az adott szakszociológia sajátosságaitól. A most lezáruló fejlődési periódus-

ra vonatkozóan azonban mindezt nem értékeljük negatívan. Nem tartjuk negatív jelenségnek a következő okok miatt: a marxista szociológia általános állapotában ebben az időszakban éppen arra volt szükség a szociológiának mint tudománynak fejlődése szempontjából is, hogy az általános elméleti kérdések is a konkrét jelenségek kutatásából fakadó eredmények alapján nyerjenek megoldást. A hatvanas évek elején nálunk is megindult ugyan a vita a marxista szociológia helyéről a tudományok rendszerében, a történeti materializmushoz való viszonyáról. Ebből a vitából azonban az a szerencsés álláspont alakult ki, hogy ezt a helyet és ezt a viszonyt a konkrét kutatások alakulása, a marxista szociológia teljes kibontakozása határozza meg. Természetesen tisztázni kellett és tisztázódtak is egyes kérdések a szociológiai kutatások fellendülésének első szakaszában is – különösen a módszertan, a polgári szociológiához való viszony területén. Utalok itt pl. Szalai Sándor módszertani tanulmányára a „Magyar Filozófiai Szemle" 1962. évfolyamában, s azokra a tanulmánykötetekre, amelyek részben a módszertanra, részben pedig egyes jelenségek kutatására vonatkozó legjelentősebb külföldi tanulmányokat gyűjtötték össze és értékelték. E sorok írója is megkísérelte átfogóan értékelni a szociológia történetét, kritikailag elemezve a marxista szociológia számára is hasznosítható eredményeket („A szociológiai gondolkodás fejlődése"). Mindezek ellenére azonban úgy véljük, hogy a hetvenes évek kezdetéig még nem értek meg a feltételek a marxista szociológia hazai rendszeres összefoglalására, elméleti és módszertani alapjainak módszeres kifejtésére. Ennek a munkának az elvégzése a közeljövő feladata, hiszen egyre több kutatási eredmény születik, egyre több tudományosan igazolt ismeretet nyerünk a magyar szocialista társadalom jelenségeiről, és a különböző vitákban egyre inkább tisztázódnak a marxista szociológiának mint szaktudománynak jellegzetességei is.

3. A MARXISTA SZOCIOLÓGIA ÉS A MAGYAR SZOCIALISTA TÁRSADALOM

A marxista szociológia fejlődését nyomon kísérve, meg kell állapítanunk, hogy a szociológia társadalmi funkciójáról, a politikához fűződő viszonyáról, ily módon a szociológia és a társadalom kapcsolatáról különböző felfogások alakultak ki. Ezeknek a felfogásoknak a magyar marxista szociológiában való megjelenését a második világháború előtti és utáni időszakhoz tapadó tényezők egyaránt alakították. A magyar szociológiához ma is differenciált társadalmi elvárások tapadnak, sőt maguk a szociológusok is különbözőképpen értékelik saját helyzetüket és a szociológia funkcióját a szocialista társadalomban. Széles skálával találkozunk itt is; ennek egyik véglete a más tudományágakat kiszolgáló empirikus kutatásokra szűkíti le a szociológiát, a másik véglet szerint viszont a szociológia a szocialista társadalom önkritikáját adja, mégpedig úgy, hogy a jövő fejlődésének alternatíváit kialakítva, egyik alternatíva elfogadásával, iránta elkötelezve értékeli és ítéli meg a mai társadalmi viszonyokat. Társadalmunk és szociológiánk fejlődésének sajátosságai különösen élesen körvonalazták ez utóbbi felfogást – talán legélesebben a szocialista országok közül.

Azt hisszük azonban, hogy ezek az álláspontok, amelyek a szociológia helyével; funkciójával kapcsolatban hazánkban fellelhetők – a szociológia mint puszta szociotechnika, illetőleg társadalomfilozófiába hajló kritikai tudomány – a hasonló nyugati felfogásokkal is rokon. A magyar szociológia kibontakozásának körülményei mindkét, a polgári szociológiában is végleteket jelentő felfogásnak talajt biztosítottak, sőt éppen ezt a két szélsőséges felfogást állították előtérbe. Egyrészt azért, mert – egyebek között éppen a „személyi kultusz" politikai gyakorlatából – világossá vált, hogy bizonyos társadalmi jelenségek közelebbi ismerete nélkül alapvető társadalmi problémák nem oldhatók meg. Az

üzemi termelékenység alakulása pl. függ az üzem társadalmi jelenségeitől, ily módon az üzemben ható társadalmi tényezők szociológiai vizsgálata közvetlen gazdasági szükségességgé vált. Másrészt viszont az 1950-es évek gyakorlata, különösen pedig az a megrázkódtatás, amelyen az ország 1956-ban keresztülment, és az azóta eltelt időszak konszolidációja, a fejlett szocialista társadalom kibontakozása olyan szemléletet is kiváltott, amely a szocialista társadalom valamiféle „ideáltípusából" kiindulva általánosabban és szinte filozófiai síkon közelíti meg – hangsúlyozottan kritikailag – nem is annyira a lezártnak tűnő fejlődési korszakot, hanem a mai szocialista társadalmat. Ez a kritikai elemet hangsúlyozó szociológia annyiban is rokon a nyugati kritikai szociológiával, hogy mindkettő bizonyos mértékig kritikus az „establishment"-tel szemben – jóllehet az egyik a szocialista társadalom sajátosan megrajzolt „ideáltípusából" indul ki, a másik pedig jórészt a történelmileg már meghaladottabb, a monopolkapitalizmust megelőző tőkés társadalom idealizált képéből, és ehhez viszonyítva bírálja a modern társadalom egyes jelenségeit. Ez a kritikai álláspont egyik esetben sem a társadalom alaptípusát meghatározó társadalmi viszonyokkal, hanem a kialakult, intézményesült, az organizációrendszerben is megtestesült társadalmi gyakorlattal szemben jelentkezik. Az ilyen kritikát nálunk egyrészt bizonyos fokig utópikusnak értékelhető elgondolások is táplálják pl. a közvetlen demokrácia mai alkalmazhatóságáról, másrészt egyfajta morális alapállás határozza meg, amely az „egyéniséget" félti – Riesman ismert kifejezését használva – a kívülről vezérelt embertípus általánossá válásától, és azoktól a társadalmi jelenségektől, amelyek ezt a típust kialakítják. S itt mindjárt rá kell mutatnunk a különbségre is a hazai és a nyugati „kritikai" szociológia között. Ennek a különbségnek lényege az, hogy sok olyan jelenség, amellyel kapcsolatban a „kritikai" szo-

ciológia kifejlődött – és ezek a jelenségek az ún. posztindusztriális társadalom talaján jöttek létre – Magyarországon alig fedezhetők fel. Másféle pl. a „fogyasztói" magatartás és más társadalmi következményei is vannak a gazdaságilag közepesen fejlett, egyes régiókat is rétegeket tekintve pedig még ezt a szintet sem elérő Magyarországon, mint a nyugati fejlett társadalmakban. Sok tekintetben mások a munkához való viszony tényezői, általában a munka és az ember viszonya a gépesítettség és automatizáltság magyarországi fokán, mint Nyugaton; más fokon van a szakigazgatás kiépítettsége, más szinten is működik, amelynek következtében egyes bürokratikus jelenségek pl. nem a technokrata „uralomra" vagy szemléletre vezethetők vissza, hanem éppen a megfelelő szaktudás hiányára, nem a „túlszervezettségre", hanem a rossz szervezésre stb.

Mindkét szélsőséghez – és különösen azok megítéléséhez – mind nyugati, mind hazai megjelenésükben, jó néhány félreértés is kapcsolódik. A szociotechnikát pl. (amelynek az empirikus kutatásokkal való azonosításával is találkozunk) egyesek minden bajra alkalmas csodaszernek tartják, míg mások számára egyszerűen a „manipuláció" puszta eszközének tűnik. Olyan eszköznek, amely hatékony pl. a termelékenység emelésében, a politikai hatalom megtartásának befolyásolásában és hasonlókban. Amennyire nem igaz azonban az egyik szélsőség, annyira nem igaz a másik sem, s különösen nem a szocialista társadalomban. A szociotechnika – amely egyébként nem több és nem kevesebb, mint alkalmazott szociológia – egyik eddig ismert formájában sem csodaszer, egyedül egyáltalán nem alkalmas a társadalmi problémák megoldására, csupán arra, hogy a megoldásukhoz segítséget nyújtson. Másrészt viszont adott esetben éppen a szociotechnika alkalmazása „humanizálja" egy-egy adott probléma megoldását, sőt a szocialista társadalomban az első pillanatra a humán vonatkozásoktól függetlenül kialakí-

tottnak tűnő döntés is hathat éppen a humanizálás irányába. Ma már általánosan ismert pl., hogy a szociotechnika közreműködése a termelékenység emelésében nemcsak közvetlenül, hanem közvetve is ilyen célokat szolgál, hiszen a termelékenység és ezzel a termelés szintjének emelése nélkül aligha képzelhető el a szocialista társadalom emberének sokoldalú kibontakozása.

Ahogyan a szociológia szociotechnikai felfogásának problematikus eleme a „technika", tehát a mindenfajta célra való felhasználhatóság – úgy a kritikai szociológia problematikus eleme a tudatos, mondhatnánk „premeditált" kritika. A kritika ugyanis szükségképpen valamilyen szubjektíve meghatározott nézőpontból bírál. A polgári kritikai szociológia akkor lenne valóban kritikai, ha a polgári társadalom alapstruktúráját alapellentmondásait feltárva, a társadalom jelenségeit erre visszavezetve bírálná, ha tehát nem csupán a tőkés társadalom egyes jelenségeit, még csak nem is a hatalom puszta elosztását, hanem magát a tőkés társadalmat érintené. Idáig azonban nem jutott el a kritikai szociológia még „neomarxista" változatában sem. Mint említettük, ez a kritika a múlt idealizált képéhez, illetőleg abból levont, sokszor utópisztikus következtetésekhez viszonyít, és nem szolgál reális alternatívával. Éppen ezért követhetetlen minta ez a marxista szociológia számára. A marxista szociológia esetében ugyanis ez a „kritikai" álláspont szükségszerűen csak a szocialista társadalom valamely ideálisnak ismert, vagy ideálisnak felfogott képéből kiindulva alakíthatja ki a maga kritikai bázisát. Ily módon vagy a szocialista társadalom kialakulásának, a keletkezés forradalmi időszakának többé-kevésbé idealizált viszonyaihoz, értékeihez méri a mai stabil szocialista társadalom viszonyait, vagy pedig a keletkezés időszakának viszonyait, értékeit a jövőbe vetítve alakítja ki a szocialista társadalom „ideáltípusát". Mindkét esetben figyelmen kívül maradnak

a modern társadalom történeti viszonyai és tendenciái, társadalmunk termelési szintjéből adódó lehetőségeink. Ez az „ideáltípus" így egyrészt szükségképpen szubjektív, másrészt szükségképpen absztrakt lesz, ezen túl pedig átveszi a politika funkcióját. Ha tehát a személyi kultusz időszakának marxista társadalomtudományát (legalábbis részben) valóban jellemezhetjük azzal, hogy meghatározott társadalmi ideálokat valóságosként tüntetett fel, akkor a másik végletként kialakuló „kritikai" szociológia gyenge pontja viszont abban áll, hogy absztrakt ideálokból, a szocialista társadalomnak a történelem valóságos mozgásától függetlenített, idealizált képéből bírálja a valóságos viszonyokat.

Félreértés ne essék: nem tekintjük a valóságos viszonyokat bírálhatatlan fétisnek; távolról sem állítjuk, hogy a szociológiai kutatásoknak ki kell kerülniük azokat a jelenségeket, amelyek problematikusak vagy amelyeknek negatív vonásaik vannak. Minden jelenség helye, kritikát vagy éppen elismerést kiváltó tartalma azonban csak *történeti elemzésében* tárul fel, s nem eleve kritikai vagy apologetikus megközelítésében. Egyetlen példa: ismert, hogy társadalmunkban a mobilitás bizonyos csökkenést mutat. Ha ezt a jelenséget a mai viszonyoktól függetlenítve a társadalom teljes nyitottságának ideális követelményéből, vagy a szocialista társadalom kezdeti szakaszának jellegzetességeiből kiindulva – amikor a mobilitás szükségszerűen igen nagy arányú volt – ítéljük meg, a társadalmat megmerevedőnek látjuk. De másként ítéljük meg akkor, ha tudjuk, hogy mai viszonyaink – területi, rétegbeli sajátosságok, anyagi és tudati adottságok stb. – nem produkálhatják az ideálisan nyitott társadalmat, s ha nem feledkezünk meg arról, hogy szocialista társadalmunk első szakaszában a rendkívül nagy arányú mobilitás a hatalomváltozás tényével, a gyors iparosítással függött össze, s kifejezetten ehhez a szituációhoz kötődött. E konkrét körülmények figyelembevételével a mai

szocialista társadalmat nem merevedőnek kritizáljuk, nem absztrakt képhez vagy időlegesen ható tényezőkhöz viszonyítjuk, hanem felismerjük, hogy a mobilitás mai társadalmunk adott viszonyainak, tényezőinek megfelelően alakul. Nem vitás, hogy e viszonyok és tényezők elemzése során olyan jelenségek is feltárulnak, amelyek változtatást igényelnek, amelyek kapcsán a kutatások eredménye – ha úgy tetszik – „kritikai". De éppen annyira szolgálhatják – „szociotechnikai" jelleggel – az adottságok megváltoztatására vezető döntés kialakítását. A lényeg tehát az, hogy a megalapozott bírálat nem a kritikai funkció vállalásától, nem sajátos kritikai szociológia létrehozásától függ, hanem – akárcsak a társadalom alakításának valóban megalapozott „szociotechnikai" segítése is – *a társadalom valóságos folyamatainak szakszerű elemzése* során alakulhat ki.

Ezzel viszont eljutottunk a szociológiának ahhoz a felfogásához, amelyet a magyar társadalom történeti alakulása éppen sajátosságai miatt – eltekintve a legutóbbi évtizedtől – kevéssé készített elő, de amelynek fejlődésétől függ a szociológiának mint tudománynak jövője és kutatásának társadalmi hasznossága is. E felfogás szerint – amelyet igen egyszerűen fogalmaztunk meg – a szociológia *szaktudomány*. Éppen olyan szaktudomány, mint a jogtudomány, a történelem, a néprajz stb. Ez a megállapítás talán túl magátólértetődőnek és semmitmondónak tűnik, de adott helyzetünkben nagy jelentősége van.

Mi jellemzi hazai viszonyainkban – az eddig tárgyalt két szélsőséggel szemben – a szociológiát, mint szaktudományt? Egy mondatban: *a társadalmi jelenségek történetileg konkrét* (és ez a történeti konkrétság a múltban elindult és a jövőbe tartó folyamatok és az egyes társadalmi jelenségek összefüggéseinek elemzését jelenti) *megközelítése* és ilyen elemzések alapján *elméleti értékű következtetések* levonása. Ily módon válik lehetővé a szociológia sajátos, bel-

ső kategóriarendszerének, elméleti struktúrájának és módszertanának továbbépítése – amelyet sem társadalomfilozófiai spekulációval, sem pedig puszta empirizmussal nem lehet megoldalni. Olyan elméletek, amelyek nem a történetileg konkrét társadalom alapfolyamatainak és az ezekkel összefüggő jelenségek konkrét elemzésére épülnek – és ezt a szociológia története meggyőzően mutatja –, a valósággal való szembesítés próbáját nem állják ki. A szociológiának mint tudománynak az elsorvadásához vezet viszont az is, ha a valóságot csupán az emberi magatartások pusztán számszerűsíthető aspektusaiból közelítik meg, különösen akkor, ha az ilyen vizsgálatok csupán a – mills-i értelemben vett – „bürokratikus funkciót" teljesítik. Azaz: csak egyes praktikus problémák megoldását szolgáló döntések előkészítéséhez szolgáltatnak információt.

Az imént azonban azt állítottuk, hogy a szociológiának mint szaktudománynak kialakulását a magyar társadalmi és tudományfejlődés a másik két lehetőséghez képest viszonylag kevéssé készítette elő. Milyen alapon mondjuk most mégis azt, hogy napjainkban ez a szaktudományos felfogás erősödik, különösen ha tudjuk – hiszen ez tudományszociológiailag igazolt –, hogy a szociológiáról, illetőleg annak társadalmi funkciójáról vallott nézetek mögött érdekviszonyok is állnak, és e felfogások alakulását, egyebek között, ezek a társadalom általánosabb folyamataihoz kötődő érdekviszonyok is befolyásolják. A válasz röviden: létrejöttek a szociológia szaktudományos fejlődésének társadalmi tényezői, és kialakulóban vannak intézményesülésének és professzionalizálódásának objektív és szubjektív feltételei is. A szubjektív feltételek kibontakozása eddig elsősorban a szakszociológiai kutatások túlsúlyához kapcsolódott. Ily módon ugyanis kialakult a tudományának egy szakágában a szociológia teljes elméleti és módszertani fegyverzetével, de a szakágra vonatkozó teljes ismeretanyaggal, sőt a művelt

szakszociológiához közelálló társtudományok bizonyos szintű ismeretével is rendelkező kutató típusa. A módszertani felkészültségű, ám minden jelenséget úgyszólván csak standard módszerekkel megközelítő, így mindenhez „egyformán" értő (vagy inkább nem értő) szociológus típusával szemben ennek igen nagy jelentősége van. Másrészt a budapesti „Eötvös Loránd" Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán megindult az egyetemi szociológiai szakképzés, amely kétségtelenül fordulópontot jelent a szociológia „professzionalizálódásában".

Ami pedig a társadalmi tényezőket illeti: nem kétséges, hogy a társadalom viszonyainak, problémáinak, ellentmondásainak objektív feltárása olyan társadalomban lehetséges, amely stabilizálódott viszonyai következtében egyrészt érdekelt a valóság feltárásában, érdekelt a társadalom „rendszeren belüli" változásainak, fejlődésének tudományos megalapozásában. Másrészt akkor lehetséges, ha az uralkodó osztály és az osztályuralmat kifejező szervezetek, rétegek és csoportok a meglevő problémák, ellentmondások feltárását nem tekintik az intézményesedett politikai hatalom elleni fellépésnek. Elismerve ezzel egyebek között azt is, hogy a társadalmi problémák és ellentmondások nemcsak a múlt maradványaiból fakadnak – bár egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy azokból is –, hanem az új társadalmi viszonyok talaján is, új jelenségekből adódóan is és új formákban is keletkezhetnek. Ez a megfogalmazás látszólag azokat a feltételeket tekinti megvalósultnak a mai magyar társadalomban, amelyekre Gouldner utalt az „akadémiai szociológia" kialakulása kapcsán, és melyeket az „akadémiai szociológia" szocialista országokban való megjelenésével hozott összefüggésbe. Talán nem túlságosan nagy kitérő itt arra utalni, hogy ez a megegyezés tényleg látszólagos, illetőleg csak egy bizonyos szintig igaz. A mai szocialista társadalom viszonyait csaknem két évtizedig tartó for-

radalmi változások alakították ki. Ezután olyan fejlődési szakasz következik, amelyet – ha ragaszkodni kívánunk a bevett terminológiához – reformszakaszként értékelhetünk. Pontosabban, Tőkei Ferenc megfogalmazásában kifejezve: „a hatalom megragadása után a forradalmi politika – belsőleg tekintve – reformpolitika." Azaz, nem a társadalom típusának megváltoztatásáról van szó, hanem stabilizálódásáról és a változó körülményekhez való alkalmazkodásának elősegítéséről. Ez a szakasz a tőkés társadalmi formációban a polgári forradalmak után szinte napjainkig tart, sőt bizonyos fokig még ma is sikeresen funkcionál „a rend és haladás" jegyében történő „társadalomalakítás" – nem utolsósorban a polgári szociológia közreműködésével is –, jóllehet a problémák és feszültségek megoldásának e társadalom osztálystruktúrájában és politikai rendjében rejlő akadályai egyre inkább nyilvánvalóvá válnak. „Hasonló" szakasz a szocialista társadalomban lényegében most kezdődik, és már csak ebből kiindulva sem azonosíthatók a szociológia helyzete és jelenségei a két társadalomban. Ezen túl azonban még további tényezőket kell figyelembe venni. Gouldner ábrázolásában az „akadémiai szociológia" (amelyet egyértelműen azonosít a funkcionalizmussal, sőt a Talcott Parsons által kialakított elmélettel), az adott társadalmi rend fenntartásában elkötelezett, így természetszerűen a társadalom konzervatív erőinek szövetségese, vagy legalábbis arra az „infrastruktúrára" épül, amelynek összetevői történetileg is konzervatív elemek. Ezzel a konzervativizmussal áll szemben a viszonylag kisebb tömegeket mozgató intellektuális radikalizmus, amely változás felé törekszik, ám a változás mibenlétének még csak körvonalazására sem képes. A nyugati „akadémiai szociológia" azonban mindenképpen, tágabb történeti értelemben is konzervatív, amennyiben olyan társadalmi formációhoz kötődött, amelynek történeti meghaladására már kialakult társadalmi fo-

lyamatok, erők, sőt példák vannak. A szocialista társadalmakban most intézményesedő szociológia mint szaktudomány azonban sem a szó történetileg tágabb, sem pedig szűkebb értelmében nem tekinthető „konzervatív"-nak. Tágabb értelemben azért nem, mert az a társadalmi formáció, a szocialista társadalom, amely a társadalom stabilitásában és nem megmerevedésében elkötelezett, történetileg az újat jelenti, amelynek „meghaladására" vezető társadalmi folyamatok, erők vagy éppen példák nem alakultak ki. Szűkebb értelemben pedig azért nem, mert a marxista szociológia éppen nem a szocialista társadalomban ható „konzervatív" erőkhöz kapcsolódik (ezek az erők az elmúlt időszak viszonyaihoz, módszereihez és ideológiájához kötődnek), hanem az új fejlődési szakaszhoz, amely a maga stabilizálódott viszonyaival is fejlődésre orientált. Ennek a fejlődésre orientálásnak alapja az, hogy igen sok tényező – mindenekelőtt a gazdasági viszonyok alakulása, az egy főre eső nemzeti jövedelem viszonylag alacsony volta, a modern indusztrializáció folyamatának előrevitele, a nagy terjedelmű rurális területek urbanizálódásának szükségessége, a történetileg elmaradott régiók fejlesztése, a kulturális-művelődési szint emelése stb. – *objektíve késztet a rendszeren belüli változások végrehajtására.* (Példa erre a gazdaságirányítási rendszer reformja Magyarországon.) Az ilyen tényezők társadalmi következményei ellentmondásokat és feszültségeket is hozhatnak létre, amelyek feltáratlanul hagyása és lehetőség szerinti megoldásuk elmaradása politikai feszültségben is kifejeződhet. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a politikai rendszer alakulásának módja részben befolyásolja ezeknek a társadalmi feszültségeknek megoldását, részben mindezek a problémák a politikai rendszer belső alakulására is következményekkel járnak. Így tehát, ha el is ismerjük, hogy itt is, mint minden társadalomban vannak szubjektív erők (individuálisan, csoportméretekben, esetleg

egy-egy szervezet viszonyaiban is), amelyek meghatározható érdekviszonyokhoz kapcsolódva az objektíve szükségszerű változtatás és fejlődés ellen, így látens módon a társadalmi problémák feltárása ellen hatnak – éppen a szocialista társadalom építésének eddigi történeti tapasztalatai mutatják (Magyarországon különösen hangsúlyosan), hogy a szubjektív tényezők ilyen hatása tartósan el nem viselhető társadalmi feszültségekre vezethet, és a politikai rendszer integritását is veszélyezteti.

Az imént a magyarországi gazdaságirányítás reformjára hivatkoztunk, annak példájaként, hogy a stabilizálódott szocialista társadalomban megvan a készség a változásra. A gazdaságirányítás reformja kétségkívül olyan változás volt, amely nem csupán a gazdasági szférára, de a társadalom fejlődésére is kihat, aligha tekinthetjük tehát jelentéktelennek. Ez a „reform" központi politikai, kormányzati döntés alapján jött létre (a döntést egyébként igen nagymértékű tudományos közreműködés előzte meg), olyan vezető politikai csoport döntéseként, amelynek érdekei – sematikus felfogásban – az adott viszonyok fenntartásához kötődnének. Ezt az ellentmondást – meghatározott elméleti koncepciónak megfelelően – úgy is fel lehet oldani, ahogyan Hegedűs András tette a „Realitás és szükségszerűség. – A szocialista társadalom »önbírálata« mint realitás és szükségszerűség" c. cikkében: „Az új gazdálkodási rendszer modelljének kidolgozásához és határozatra emeléséhez a döntési lehetőséggel rendelkezők részéről nem kevés egyéni bátorságra, a társadalom iránti igazi elkötelezettségre és a partikuláris érdekeken való felülemelkedésre volt és van szükség." Ebben az esetben a szubjektív tényezők, a „partikuláris" érdekek jelentősége hangsúlyozódik, amely természetesen ugyanilyen hangsúlyos lehet a változás *ellen* ható módon is. Ám, azt hisszük, legalábbis egyoldalú az adott döntéssel kapcsolatban „a partikuláris" érdekeken

való felemelkedést hangsúlyozni. A döntést hozóknak csak nagyon szűken értelmezett partikuláris érdekei kötődhettek volna a gazdaságirányítás változás nélkül hagyásához. Utaltunk már rá, hogy egy társadalmon belül a problémák sokasodása, másik oldalról pedig a lehetőségek szaporodása elérhet egy olyan fokot, amikor a fennállóhoz való ragaszkodás veszélyezteti a társadalom stabilitását, a politikai rendszer integritását, s természetesen a politikai vezetést is. A „döntést hozók partikuláris érdekei" és a társadalom fejlődésének érdekei itt egybeesnek, tehát nem „felülemelkedésről", hanem sokkal inkább felismerésről van szó. Két dolog azonban világos. Mindenekelőtt, hogy a sajátos érdekek és a társadalmi érdek azonossága távlatokban bontakozik ki, így azután közvetlenebbül megnyilvánuló (általában személyes) érdekek hatása táplálhat „változásellenes" beállítottságot. S mivel ez így van, az érdekegybeesés felismerése általában magas szintű tudatosságot, tehát a társadalom folyamatairól, jelenségeiről való megbízható tudást igényel. Innen adódik, hogy a szociológia mint szaktudomány – amely tehát, ismételjük, történeti konkrétságban és így összefüggéseiben tárja fel a jelenségeket – elősegítheti a „mélyebb", a „történetibb" „partikuláris érdekek" és a társadalmi érdek azonosságának felismerését éppen a politika központi döntési folyamataiban résztvevők esetében. Sok szubjektív tényező akadályozhatja természetesen a szociológia ilyen hatásának teljes kibontakozását. Olyan tényezők, amelyek hatását a legszakszerűbb szociológiai elemzés sem közömbösítheti. S az is igaz, hogy éppen a társadalmi méretű döntések pozitívan és negatívan érinthetnek személyi, csoport- vagy szervezeti érdekeket, s ezek a döntések végrehajtását befolyásolják. Mindezzel azonban csak példázni szerettük volna, hogy a hatalomba „beruházott" szubjektív tényezők (a maguk társadalmi érdekösszefüggéseivel) egy stabilizálódott szocialista társadalomban egyáltalán

nem szükségképpen „konzervatívak". Következésképpen a marxista szociológiának mint szaktudománynak a lehetőségei a társadalom fejlesztésében – a politikai rendszeren keresztül való közrehatásában – éppen kibontakozóban vannak, s a szociológia a társadalom alakításában így nagyobb eséllyel működhet közre, mint az ugyancsak „partikuláris" érdekeket tükröző kritikai szociológia.

A magyar társadalom és a magyar szociológia fejlődésének megismert sajátosságai – úgy véljük – igazolják, hogy a szociológia társadalmi funkciója, a politikához való kapcsolata nem független a társadalomban jelenlevő feszültségek jellegétől. Ismert például, hogy a két világháború közötti Magyarországon az elsődleges feszültségek a társadalom alapstruktúrájából adódtak; abból, hogy ez a társadalom feudális elemekkel terhelt tőkés társadalom volt. Alapvető társadalmi osztályok és rétegek közötti kibékíthetetlen ellentmondásról – pl. tőkés–munkás, földbirtokos–cseléd stb. viszonyból – fakadó feszültségek természetesen nem is voltak megoldhatók az adott alapstruktúra talaján. Ebből következik, hogy a szociográfiai kutatások szükségképpen ellenzéki politikai tettet és erőt jelentettek, hiszen közvetve vagy közvetlenül valóban a „fennálló társadalmi rend" ellen hatottak. Mai szocialista társadalmunk sem mentes problémáktól és társadalmi feszültségektől. Ezek a problémák és feszültségek azonban a társadalom alapstruktúrájának talaján oldhatók meg, mert nem az alapvető osztályok és rétegek közötti kibékíthetetlen ellentmondásokból táplálkoznak. Ha tehát a hazai szociológiai kutatások problematikus jelenségeket, feszültségeket és ezekben közreható tényezőket tárnak fel – a szaktudomány követelményeinek megfelelő történeti összefüggésekben és konkrétságban – ez nem a fennálló társadalmi-politikai rend ellenezését, hanem javítását, fejlesztését jelenti, s ebből adódóan tud együttműködni a szociológia a társadalom politikai vezeté-

sével. Ez az alapvető összefogó erő – ha úgy tetszik közös érdek –, amelynek hatása végül is mindig érvényesül, akkor is, ha az itt is közreható szubjektív sajátosságok, esetleges csoportérdekek miatt e viszony nem is mindig konfliktusmentes.

Aligha állíthatnánk tehát azt, hogy a nyugati szociológiában tapasztalható krízis jelei – amelyek a jelenlegi nyugati társadalom talaján fejlődnek ki – fellelhetők lennének egy olyan társadalomban, amely mind lényegét, mind fejlődési ütemét tekintve egészen más történeti helyzetben van. Mindezt annak a tudatában is hangsúlyozhatjuk, hogy a történelem meggyorsult fejlődése néhány olyan problémát is felszínre hozott a szocialista társadalmakban, mint pl. a generációk feszültsége, a család problémái stb., amelyek a felületes szemlélő előtt a nyugati társadalom hasonló jelenségeit idézik. Továbbá annak tudatában – ami itt különösen súlyosan esik latba –, hogy a nyugati szociológia radikalizálódó irányzatai (a dolog természeténél fogva) hatást gyakorolnak a marxista szociológia alakulására is, s ily módon a történetileg nem eléggé konkrét elemzések, a történeti szemlélet hiányában nemegyszer a nyugati radikális, vagy kritikai szociológia által különösen célbavett jelenségeket „tárnak fel" az egészen más hazai társadalmi viszonyok között.

Magyarországon – miként a többi szocialista országban is – egyrészt most kerülnek kimunkálásra azok a formák, amelyek a társadalom változásainak spontán folyamatait és az intézményesedett irányítást optimálisan összekapcsolhatják. Másrészt most kerülnek kidolgozásra azok a társadalomirányítási koncepciók, amelyek nem csupán egy rövid (szokásosan ötéves) tervszakaszra, hanem hosszú távra is megszabják a társadalom építésének fő vonalát. Ez a munka, a hosszú távú tervezés megindulása és benne a szociológiai vizsgálatok helye – amely természetesen sok vitával

jár együtt a szociológián belül is – a szociológiai kutatásokat a társadalmi gyakorlathoz kapcsolja. Ennek az összekapcsolódásnak a talaján azonban – éppen a tervezés hosszú távú jellege miatt – olyan folyamatok kutatása válik lehetővé, amelyek feltárásával nem csupán a mai magyar társadalom jelenségei érthetők meg történeti perspektívában (a múlt és a jövő felé egyaránt irányulva), hanem a marxista szociológia elméleti problémáinak megoldásához is hozzájárulnak.

A hetvenes évek magyar szociológiájában tehát az eddig kialakult sajátosságok bizonyos *transzformálódása* észlelhető. A kutatások – szinte minden témában – egyre inkább összefüggésbe kerülnek a *társadalmi tervezéssel, a társadalompolitika* kialakulásával. Ez azt is jelenti, hogy témává, kutatási problémává válik a társadalmi tervezés és a társadalompolitika is.

A szociológia fejlődése mindig kapcsolódott a társadalmi problémákhoz. Még az ún. „nagy elméletek" kialakulásában is felismerhetők azok a társadalmi tényezők, amelyek egyaránt igényelték a gyakorlati és elméleti megoldást. Így – amikor a magyar marxista szociológia társadalmi funkciójával kapcsolatban a távlati tervezéssel való összefonódását jelezzük – nem megkérdőjelezzük, hanem sokkal inkább hangsúlyozzuk alapvető, minden más tudománnyal azonos funkcióját, a *megismerést*. Szaktudománnyá fejlődésében itt állapítható meg a „transzformálódás" második jele. Szemmel látható ugyanis a szociológiai megismerésnek, mint *elméleti általánosításnak* a megjelenése is. Így lép a közvetlen politikai orientáltság helyébe a társadalompolitika kialakításában való szaktudományi közreműködés, és így foglalják el társadalomfilozófiai absztrakciók helyét a szaktudományi elméletek.

IRODALOMJEGYZÉK

Az irodalomjegyzékbe a munka megírásához felhasznált könyveket és a különösen jelentős tanulmányokat vettem fel. Nem szerepelnek azonban a marxizmus klasszikusainak művei, valamint – kevés kivétellel – azok a könyvek és tanulmányok, elsősorban a szociológia klasszikusainak munkái sem, amelyeket a „Szociológiai gondolkodás fejlődése" c. 1966-ban megjelent könyvemben felhasználtam, és amelyekre ott hivatkoztam.

Adorno, T. W.: Gesellschaftstheorie und Empirische Forschung. – Soziologie zwischen Theorie und Empirie. (Hrsg. W. Hochkeppel) München 1970.

Antoni, C.: From History to Sociology. The Transition in German Historical Thinking. Detroit 1959.

Aron, R.: Les étapes de la pensée sociologique. Paris 1967.

Aron, R.: Dix-huit lecons sur la société industrielle. Paris 1962.

Becker, H.–Barnes, H. E.: Social Thought from Lore to Science. New York 1961.

Bendix, R.: Max Weber. An Intellectual Portrait. New York 1962.

Berend, T. I.: A magyar gazdaságfejlesztés és -növekedés 25 éve. – Valóság, 1969. 12. sz.

Bernard, P.: Pourquoi des sociologues? – Après demain. 1969. dec.

Bingham, A.: Insurgent America. Revolt of Middle-Classes. New York 1935.

Birnbaum, N.: Künftige Grundlagen. – Soziologie zwischen Theorie und Empirie.

Bolgár E.: Entwicklung und Literatur der Soziologie in Ungarn. Monatschrift für Soziologie. Mai. 1909.

Boudon, R.: Notes sur la notion de théorie dans les sciences sociales. – Archives européennes de sociologie Tome XI, 1970. No. 2.

Boudon, R.: L'analyse mathématique des faites sociaux. Paris 1967.
Bouthol, G.: Histoire de la Sociologie. Paris 1958.
Braun, R.: A falu lélektana. Budapest 1913.
Cherns, A. B.: Social Sciences and Policy. – The Sociology of Sociology. The Sociological Review Monograph 16. (Ed. by Halmos P.) Keele 1970.
Comte, A.: Cours de philosophie positive. Paris 1830–1842.
Comte, A.: Système de politique, ou tratiè de sociologie instituant la religion de l'humanité. Paris 1851–1854.
Crozier, M.: Le phenomène bureaucratique. Paris 1936.
Crozier, M.: Études des systèmes organisationelles comme mode d'approche empirique des problèmes de macrosociologie. – A VII. Szociológiai Világkongresszus (1970) előadásainak soksz. szövege.
Cuvillier, A.: Kurzer Abriss der soziologischen Denkweise. Stuttgart 1960.
Csizmadia, A.: A szociográfiai alapismeretek vázlata. Eger 1947.
Dahrendorf, R.: Gesellschaft und Freiheit. München 1961.
Dahrendorf, R.: Die Angewandte Aufklärung. München 1963.
Dahrendorf, R.: Von Nutzen der Sociologie. – Soziologie zwischen Theorie und Empirie.
Darvas, J.: A legnagyobb magyar falu. Egy parasztcsalád története. Budapest 1969.
Durkheim, E.: De la division du travail social. Paris 1893.
Durkheim. E.: Éducation et sociologie. Paris 1922.
Durkheim, E.: Sociologie et philosophie. Paris 1925.
Durkheim, E.: Le socialisme. Sa définition, ses debuts, la doctrine saint-simonienne. Paris 1928.
Durkheim, E.: Az öngyilkosság. Budapest 1967.
Duverger, M.: Les méthodes des sciences sociales. Paris 1961.
Elsüllyedt falu a Dunántúlon (Kemse község). Budapest 1936.
Erdei F.: Parasztok. Bp. é. n.
Erdei F.: Magyar paraszttársadalom. Bp. é. n.
Erdei Ferenc: Magyar Város. Bp. é. n.
Erdei F.: Magyar Falu. Bp. é. n.
Erdei F.: Futóhomok. Bp. 1957.
Erdei F.: A mai irodalmi szociográfiáról. – Kortárs, 1964. 5. sz
Erdei F.: Város és vidéke. Bp. 1971.
Etzioni, A.: The Active Society. London–New York 1968.
Etzioni, A.–Etzioni, E.: Social Change. New York–London 1964.
Falusné, Szikra K.: A fejlődés szakaszossága a szocialista társadalomban. – Valóság, 1970. 4. sz.

Ferge Zs.: A nap 24 órája. – Egy időmérlegvizsgálat eredményei. Budapest 1965.
Ferge Zs.: Társadalmunk rétegeződése. – Elvek és tények. Budapest 1969.
Ferge Zs.: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. – Szociológia. 1972. 1. sz.
Ferge Zs.: A társadalompolitika fogalmáról. – Társadalmi szervezés és szociológia. Bp. 1973.
Féja G.: Viharsarok. Bp. 1937. Új kiadás: 1957.
Fél E.: Kócs 1936-ban. Bp. 1941.
Földvári T.: A mai angol társadalom és szociológia. – Valóság, 1971. 5. sz.
Francis, E. K.: Wissenschaftliche Grundlagen soziologischen Denkens Bern–München 1957.
Galbraith, J. K.: Az új ipari állam. Bp. 1970.
Gans, H. J.: People and Plans. New York–London 1968.
Gouldner, A. W.–Miller, S. M. (szerk.): Applied Sociology. New York–London 1965.
Gouldner, A. W.: The coming crisis of western sociology. London 1971.
Gurvitch, G.: La vocation actuelle de la sociologie. Vers une sociologie differentielle. Paris 1950.
Gurvitch, G.: Traité de sociologie. Paris 1958.
Gurvitch, G.: La sociologie de Karl Marx. Paris 1959.
Gurvitch, G.: La sociologie de jeune Marx. – Chaiers Internationaux de Sociologie. IV. 1948. No. 3.
Hajnal I.: Történelem és szociológia. – Századok, 1939. 1–6. sz.
Házasság és család a mai magyar társadalomban. (Szerkesztette: Lőcsei Pál Bp. 1971.)
Hegedüs A.: A szocialista társadalom struktúrájáról. Bp. 1966.
Hegedüs A.: A mikroszociológiáról és a szociometriáról. – Magyar Filozófiai Szemle, 1960. 4. sz.
Hegedüs A.: A marxista szociológia tárgyáról, helyéről a társadalomtudományok rendszerében. – Magyar Filozófiai Szemle, 1961. 2. sz.
Hegedüs A.: A mai polgári szociológia és a társadalmi valóság. Bp. 1961.
Hegedüs A.: Realitás és szükségszerűség. – A szocialista társadalom „önbírálata" – mint realitás és szükségszerűség. – Kortárs, 1967. 7. sz.
Hegedüs A.–Márkus M.: Ember, munka, közösség. Bp. 1966.
Hegedüs A.–Márkus M.: A marxista szociológia kifejlődésének főbb tendenciái a szocialista országokban. – Kortárs, 1968. 12. sz.

Hegedüs A.–Márkus M.: Alternatíva és értékválasztás az elosztás és fogyasztás távlati tervezésében. – Közgazdasági Szemle, 1969. 9. sz.
Hegedüs A.: A változó világ. Bp. 1970.
Heidt, S. J.–Etzioni. A.: Societal Guidance. New York 1969.
Heller Á.: Társadalmi szerep és előítélet. Bp. 1966.
Heller Á.: Érték és történelem. Bp. 1969.
Héthy L.–Makó Cs.: A teljesítményelv érvényesítése és az üzemi érdek- és hatalmi viszonyok. Bp. 1970.
Horowitz, I. (szerk.): The new Sociology. New York 1964.
Huszár T.: Fiatalkorú bűnözők. Bp. 1964.
Huszár T.: Gramsci és vitapartnerei. – Valóság, 1969. 9. sz.
Jánossy F.: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. – Közgazdasági Szemle, 1969. 7–8. sz.
Ken I.: A szociológiai pozitivizmus. Bp. 1967.
Kulcsár K.: A jogszociológia problémái. Bp. 1960.
Kulcsár K.: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. Bp. 1961.
Kulcsár K.: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp. 1966. (Második kiadás 1971.)
Kulcsár K.: Az ember és társadalmi környezete. Bp. 1969.
Kulcsár K.: A népi ülnök a bíróságon. Bp. 1971.
Kulcsár K.: A marxista szociológia és az empirikus társadalomkutatás. – Magyar Filozófiai Szemle, 1961. 3. sz.
Kulcsár K.: A család a mai szocialista társadalomban. – Társadalmi Szemle, 1963. 12. sz.
Kulcsár K.: Magatartás és társadalmi jelenség. – Magyar Filozófiai Szemle, 1965. 2. sz.
Kulcsár K.: A szociológia társadalmi funkciója és a politika. – Társadalmi Szemle, 1969. 3. sz.
Kulcsár K.: A politikai aktivitás társadalmi tényezői. – Társadalmi Szemle, 1970. 12. sz.
Kulcsár K.: Gazdasági hatékonyság – társadalmi hatékonyság. – Gazdaság, 1970. 3. sz.
Kulcsár K.: Politika és szakszerűség a társadalom vezetésében. – Társadalmi Szemle, 1971. 10. sz.
Kulcsár K.: A politikai rendszer marxista értelmezésének lehetősége. – Állam és Igazgatás, 1971. 9. sz.
Kulcsár K.: A társadalmi tervezés és a szociológia. – Társadalmi tervezés és a szociológia. Bp. 1973.
Lazarsfeld, P.–Rosenberg, M. (szerk): The Language of Social Research. Glencoe 1957.

Lipset, S. M.–Bendix, R.: Social Mobility in Industrial Society. London 1959.
Lipset, S. M.: Political Man. New York 1960.
Litván Gy.–Remete, L. (szerk.): A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 1. köt. 1900–1919. Bp. 1970.
Losonczi Á.: A zene életének szociológiája. Bp. 1969.
Lukács Gy.: Történelem és osztálytudat. Budapest 1971.
Lukács Gy.: Az esztétikum sajátossága. Bp. 1965.
Magyary Z.: Közigazgatás és az emberek. Bp. 1939.
Mannheim, K.: Ideologie und Utopie.
Martindale, D.: The Nature and Types of Sociological Theory. London 1961.
Merton, R.: Social Theory and Social Structure. Glencoe 1957.
Mills, C. W.: Hatalom, politika, technokraták. Bp. 1970.
Mills, C. W.: Sociological Imagination. New York 1959.
Miller, S. M.–Reissman, F.: Social Class and Social Policy. New York 1968.
Molnár E.: Dialektikus materializmus és társadalomtudomány, Bp. 1962.
Molnár, J.: Galeribűnözés. Bp. 1971.
Munkaszociológia (válogatta: Ádám Gy.): Bp. 1968.
Nemes F.–Szelényi I.: A lakóhely mint közösség. Bp. 1967.
Ortutay Gy.: Parasztságunk élete. Bp. 1937.
Pareto, V.: Traitè de sociologie générale. Paris 1933.
Pareto, V.: Sociological Writings. (Selected and introduced by S. E. Finer) New York, Washington, London 1966.
Parsons, T.: The Structure of Social Action. New York 1949.
Parsons, T.: The Social System. New York 1951.
Rézler Gy.: (szerk.): Magyar gyári munkásság. Bp. 1940.
Rézler Gy. (szerk.): Egy magyar textilgyár munkástársadalma. Bp. 1943.
Rézler Gy.: (szerk.): Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben. Bp. 1943.
Riesman, D.–Glazer, N.–Denney, R.: A magános tömeg. Bp. 1968.
Riesmann, D.: Selected Essays from Individualism, Reconsidered. New York 1954.
Sas J.: Emberek és könyvek. Bp. 1968.
Schlesinger, A. Jr.: The Age of Roosevelt. The Coming of the New Deal. Boston 1965.
Schlesinger, A. Jr.: The Age of Roosevelt. The Politics of Upheaval. Boston 1966.
Schlesinger, A. Jr.: A Thousand days. Boston 1967.

Small, A. W.: Points of Agreement among Sociologists. – Publication of the Americal Sociological Society. I. 1907.
Sociology Today. (Szerk.: Merton, R.–Broom, L.–Cottrell, L. S.) New York 1959.
Sorokin, P.: Social mobility. New York 1927.
Speemann, R.: Der Ursprung der Soziologie aus dem Geist der Restauration. München 1959.
Spencer, H.: Man versus State. London 1940.
Sumner, W. G.: Folkways. New York 1960.
Szabady E. (szerk.): Bevezetés a demográfiába. Bp. 1964.
Szabó Z.: Cifra nyomorúság. Bp. é. n.
Szabó A.: A bűnözés struktúrája a szocialista társadalomban. – Állam és Jogtudomány, 1970. 1. sz.
Szabó I.: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1955.
Szalai S.: Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszerű kérdéseihez. – Magyar Filozófiai Szemle, 1962. 5. sz.
Szamuely L.: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Bp. 1971.
Szántó M.: Életmód, művelődés, szabadidő. Bp. 1967.
Szelényi, I.: Empíria és szociológia. – Valóság, 1969. 11. sz.
A szocialista városok és a szociológia. (Válogatta: Szelényi I.) Bp. 1971.
Szelényi I.–Konrád Gy.: Az új lakótelepek szociológiai problémái. Bp. 1969.
Szelényi I.–Konrád Gy.: A lakáselosztás szociológiai kérdései. – Valóság, 1969. 8. sz.
Szentpéteri I.: Általános vezetéselméleti koncepciók. – Acta Universitalis Szegediensis. Szeged 1966.
Szesztay A.: Az egyetem után. Bp. 1970.
A szovjet szociológia a húszas években. – Szociológiai füzetek. 1971. 2. sz.
Szovjet szociológia ma. (Válogatta: Farkas J.) Bp. 1971.
Sztálin, J. V.: Művei. Bp.
Thomas, I.: The unadjusted girl. Boston 1923.
Tőkei F.: A szocializmus dialektikájához. – Valóság, 1971. 3. sz.
Tőkei F.: A dogmatizmus válsága és a marxizmus. – Új Írás, 1971. 6. sz.
Varga K.: A magyar egyetemi hallgató életfelfogása. Bp. 1968.
Veblen, T.: The Theory of the Leisure Class. New York 1899.
Vermes M.: A kriminológia alapkérdései. Bp. 1971.
Vigh J.: A fiatalkorú bűnözés és társadalom. Bp. 1967.
Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Bp. 1971.

Uzemszociologia (Valogatta Ádam Gy) Bp 1969
Weber, M Gazdasag es tarsadalom Bp 1967
Weber, M Állam, politika, tudomany Bp 1970
Weber, M Gesammelte politische Schriften Tubingen 1958
Wollin, S Politics and Vision London 1960
Whyte, W F The Organization Man New York 1957
Znaniecki, F The Method of Sociology New York 1934

TARTALOM

Előszó 5

ELSŐ FEJEZET

A szociológia fejlődése: a nagy elméletektől az empirikus kutatásokig 11

1. A szociológia keletkezése 11
2. A szociológia társadalmi funkciójának alakulása a tőkés társadalomban 21
3. A társadalommagyarázó elméletektől a konkrét társadalomig 46

MÁSODIK FEJEZET

Válaszúton: szociotechnika – társadalomkritika – szaktudomány? 69

1. Empirikus társadalomkutatás–szociotechnika 71
2. Polgári szociológia–társadalomkritika 85
3. A szociológia mint szaktudomány 110

HARMADIK FEJEZET

A marxista szociológia a szocialista társadalomban 123

1. A marxista szociológia társadalmi és elméleti gyökerei 123
2. A szociológia társadalmi funkciója és a politika 135
3. A marxista szociológia mint szaktudomány 152

NEGYEDIK FEJEZET

A magyar tarsadalom es a szociologia 163

1 A magyar szociologia fejlodese a felszabadulasig 164
2 A marxista szociologiai kutatasok kibontakozasa 179
3 A marxista szociologia es a magyar szocialista tarsadalom 197

Irodalomjegyzek 213

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója. Szerkesztette Kósa Erzsébet. A borító Szomolányi Karola munkája. Műszaki vezető Szécsi Andor. Műszaki szerkesztő Lengyel József. A szedést 1972. III. 14-én kezdték meg. Megjelent 1973. II. 28-án, 6000 példányban. Terjedelme 11,2 (A/5) ív. PL–95–K–7375 72.0226/1–2511 – Zrínyi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató